

תפילה ופיוט במחזור וורמיישא

עזרא פליישר

א. הטיפולוגיה של המחזור

הקודקס הידוע בשם "מחזור וורמיישא" הוא אחד מכתבי-היד הלטינוגרפים המפורסמים שהגיעו לידינו מעובונם של יהודי אשכנז בימי הביניים. היקפו המרשים, עושר תכניו, צורתו האמנותית המרהיבה, נוסחיו וניקודם והמנהגות המיוצגים בו מעמידים אותו לפנינו כאוצר בלוס של ידיעות על אספקטים רבים מהי אבותינו הקדמונים שבקרבם עוצב. אין פלא שזאמו החל העיון המדעי בקורות קהילות ישראל בימי הביניים, ובפרט בזמן האחרון, למן היום שבו נמסר הקודקס לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, חוקרים רבים עיינו בו ודלו ממנו את שיכלו לפי הנצרך למחקרם.

תוכני הקובץ, כלומר הפיוטים והתפילות המועתקים בו, זכו לתיאור ראשון בשנת תשי"ט/1959 בידי ד"ר דניאל גולדשמידט ע"ה, במאמר שפרסם בכתב-העת קרית ספר¹. מאז פרסום זה לא עסק איש בפירוט במרכיבי התפילה והפיוט של הקודקס², לפי שממכת ראשון לא באו בו, בתחום זה, דברים מפתיעים. ההפתעה המדעית האמיתית שהיתה טמונה בפניה הזאת בספר היתה העובדה שלא היתה כאן הפתעה, כלומר שלמרות קדמותו של הקודקס, קדמות שמעט כתבי-יד לטינוגרפים מרכזי-אירופיים משותווים בה עם מחזור זה, מה שמיוצג בו בנוסחי-הקבע ובפיוטים הוא, בקווים כלליים, הנוסח הידוע והקבוע של מנהגות אשכנז. עיצובו וגיבושו הסופיים (כמעט) של המנהג הוכחו על-פי זה, פעם אחת נוספת, בקדומים עוד יותר.

אבל לא נטעה הרבה אם נאמר שהתרשמות זאת, אס-כי היא נכונה בעקרון, אינה נכונה לגמרי. נכון הוא שהמנהג האשכנזי, ובייחוד מנהגן של קהילות איזור הריינס ושל מערב-אשכנז בכלל, נתעצב באופן סופי ומדוקדק קודם למועד כתיבתו של מחזור וורמיישא, ושהוא עצמו כבר הוא נציג מגובש של עיצוב זה³. אבל בריקה מדוקדקת יותר בפנימיות הטקסטים, בצורת העתקתם ובמה שמודגש בהם או מובלע בהם על-ידי מעתיקים, מגלה כמה וכמה פרטים רבי-עניין, שגם אם אין הם יוצאי דופן לגמרי בקונטקסט הנתון, עדיין הם מעשירים ומגוונים את ידיעותנו הן על נוסחי התפילה של בני אשכנז הקדומים, והן, ובעיקר, על דרכי התפילה בכתבי-הכנסיות שלהם.

מקצת מן הפרטים הללו נזכרים בספרי מנהגים (ברובם מאוחרים), אבל כנראה מעולם לא צוינו על-פי ספרי תפילה קדומים. העיון בקובץ שלפנינו מאפשר בהרבה מקרים לזוהא את מציאותם של מנהגי תפילה אלה, לקבוע את קדמותם, ולפרשם בצורה נכונה ומדויקת.

הרושם שמחזור וורמיישא הוא מחזור אשכנזי שגרתו למדי מתעורר בעיקר מפני הרכבו ומבנהו הפנימי. ספרי תפילה של ימי הביניים המצויים בידינו, כקדומים כמאחרים, שייכים לכמה סוגים. יש מהם שניתן לכתותם "סידורים"; הם מביאים נוסחים מלאים ומפורטים של תפילות-הקבע לימות-החול ולשבתות, כולל אותם קטעי תפילה שהם חובת היחיד. בכתבי-יד אלה מועתקים לפעמים גם פיוטים לשבתות המצוינות, דיני תפילה, פירושים שונים לנוסחי-הקבע ולפיוטים, הלכות שבת, טופסי שטרות, עברונות, וחומר מגוון הנוגע בחיי הדת היומיומיים. שונים מהם ה"מחזוריים" המכילים את תפילות החגים. אלה מכוננים להשלים את הסידורים, ואין בהם בדרך-כלל אלא מה שצפוי להיתוסף על נוסחי-הקבע במועדים, כלומר הם מכילים בעיקר פיוטים. קודקסים מטיפוס זה מחולקים לעתים קרובות לשניים; יש מהם המביאים את החומר השייך למועדי החורף, כלומר לימים הנוראים ולסוכות, ויש מהם המכוננים למועדי הקיץ, כלומר לתקופת החגים שלמן פרשת שקלים ועד אחרי תשעה באב. גם הקודקסים הללו שונים זה מזה לעתים קרובות בתוכנם ובחיקפם. יש מהם שמעמידים את תוכניהם בצמצום גדול בתחום מערכות פיוטי החגים, ואינם מביאים מאומה מנוסחי-הקבע, מקריאות הימים בתורה ובנביאים, מן המגילות הנקראות בימות החג השונים, ומפיוטי השבתות המיוחדות שבעונה הנתונה, ויש מהם הנדיבים מכל הצדדים האלה יותר או מאו⁴. כתבי-יד שונים זה מזה גם מכחינת ההנחות הניתנות בהם למתפלל⁵, וגם מצד מה שהם מכוננים לשרת את היחיד או את שליח-הציבור או את שניהם. הם שונים זה מזה גם במטרותיהם. חלק מהם מעמידים את הטקסטים כמות שהם ומסתפקים בכך; אחרים מבקשים לאפשר למתפלל הבנה נכונה ונוחה בפיוטים ובתפילות על-ידי פירושים הנרשמים בשוליהם.

פרנקל. קהילות אשכנז לא היו זהות זו לזו במנהגי התפילה שלהם, ולימים נתגבשו למנהג שני ענפים; הענף המערבי, שעוצב על-פי מנהגן של קהילות הריינס, ובראשן מנצא, וורמיישא ואשפירא, והענף המזרחי, שנקבע בקהילות שממזרח לנהר אלה. מנהג מזרחי אשכנז הוא מנהגן של קהילות מורח-אירופה, ובתוך זה מנהג ביהם, אסטרייך ופולין. עיון עוד להלן.

4 מקום נבחר בספרי התפילה של ימי הביניים תופסים הפיוטים לשבתות חתונה וברית מילה. שבתות ובתפילות השתתף חתן שנישא בשבוע שלפני-כן קושטו בשפע רב של פיוטים מסוגים שונים. מקומם של פיוטים אלה אינו קבע. לעתים הם מובאים בסידורים, ולעתים – במחזוריים.

5 רוב ספרי התפילה האשכנזיים מקצעים בהוראות למתפלל, לפי שהטקסטים נעזרו לשמש תלמיד-החכמים, ובכל מקרה – אנשים וידי תפילה. ברוב כתבי-היד אין הנחות כאלו כלל; לעתים הן עומדות על דיונים מעטים, לא תמיד ברורים.

1 ד' גולדשמידט, "מחזור ק"ק וורמיישא", קרית ספר, לד' (תשי"ט), עמ' 338–339, 513–522 (=מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 9–30).

2 הנרות לנושא זה עיון: E. Roth, "Das Wormser Machzor", *Udim*, XI–XII, pp. 219–223 (1981–1982). המאמר עוסק בהרחבה באיורים שבמחזור וורמיישא, אבל יש גם התייחסות לנוסחי-הקבע ולפיוטים שבקובץ. "מחזור וורמיישא" עשוי, כמפורסם, שני כרכים; הכרך הנדון כאן מכיל את תפילות עונת הקיץ כלבד (מפרשת שקלים ועד תשעה באב), הכרך השני מכיל את החומר למועדי החורף. על הויקה שבין שני הכרכים עיון במאמרו של ביה-אריה (לעיל, עמ' ט ואילן), תימן גם להלן.

3 על מנהגות אשכנז עיון, למשל, בספרו הקלאסי של יל צונץ: I. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1919, pp. 66 ff. לפי המפתח, דברים כלליים על מנהגי אשכנז עיון במבואות של ד' גולדשמידט לספריו: מחזור לימים הנוראים, א–ב, ירושלים תש"ל; מחזור לסוכות, ירושלים תשמ"א (בעריכת י

משך כתיבת המחזור שליח ציבור תלמיד-חכם שאין שום צורך ללמדו איך להתפלל. קצת הנחיות המופיעות בקובץ במפתיע אפשר שהן תולדה של חישובים אמנותיים וקאליגרפיים, אם לא של איזו קאפריזה רגעית.¹⁴ גם פירושים לנוסחי-הקבע ולפיוטים אין בגוף כתב-היד. קצת הערות פרשניות, מעטות מאוד, מופיעות בגליונות הדפים; אחדות מהן, לפי-הנראה, של המעתיק. אבל אין אלו חלק מכתב-היד אלא הוספה עליו.¹⁵ לפי תכנית-האב של המעתיק אמור היה המחזור להכיל טקסטים של תפילה בלבד, ולא שום דבר אחר. מעטות בכתב-היד, גם אם לא מעטות מאוד, גם כותרות הייחוס בראשי הפיוטים. סופרים מקצוענים היו מצויים אצל הפיוטים שהעתיקו, וידעו בהם לעתים קרובות פרטים שאינם משתמעים מהם עצמם. לעתים היו בידיהם מסורות קדומות ומהימנות על מחברי הפיוטים, ותכופות ציינו את הידוע להם על הפיוטים בכותרות שכתבו בראשיהם. סופר כתב-היד שלנו, ר' שמחה ב"ר יהודה, היה סופר בעל נסיון וכן לאב סופר;¹⁶ אף הוא ידע בפיוטים שהעתיק איזה ידיעות וציין אותן בכותרות. אבל הציגונים מעטים, כאמור, ושגרתיים למדי.

מצד אחר עשיר כתב-היד, באופן יחסי לסוג המחזורים שהוא שייך אליו, בנוסחי-קבע. אמנם אלה אינם מלאים, כאמור, ואינם מביאים אלא את התפילות שנאמרו, בימי הסופר ולפי מנהג, מפי החזן. אבל אלה מובאות במלאות גדולה,¹⁷ ובמקרים רבים בהעתיקות חזרות בכל מדור ומדור.¹⁸ אף-על-פי שהסופר לא נהג בזה מידה של עקיבות גמורה, כפי שנראה להלן, ברור שעיקר כוונתו היתה לאפשר לחזן להתפלל מן המחזור תפילה שוטפת, בלי לרפורף ממדור למדור ובלי להשלים את הנערך לו מן הזכרון או מספר אחר. מלאות זו יש בה עניין רב, והיא מעמידה את הקורקס שלנו בסמיכה של ייחודיות מסיימת. רוב כל המחזורים, ובתוכם זה המחזור ששירים הרבה יותר משלנו מצד תוכנם, מקמצים בנוסחי-הקבע הרבה יותר; פעמים שאינם מביאים אותם כלל ופעמים שהם מסתפקים בהבאתם פעם אחת בלבד.¹⁹

ב. תכנית-האב של המחזור

המחזורים האשכנזיים הקדומים לא תמיד מצטיינים בסידור פנימי מדויק והגיוני. גם הגדולים והמפוארים שבהם, כולל אלה מהם שכותביהם השקיעו כעיצובם הרבה סבלנות והרבה אהבה והרבה שחרן אמנותי, מביאים את תוכניהם לעתים קרובות בערוביה מביכה. מעטים בכתב-היד שניתן להוציאם מחלותה של הכללה זו. מחזור ורמיישא אינו אחד מהם. ר' שמחה הסופר מתפאר בקולפון שצירף לסוף הקדוקס (דף 217ב), כי כתב את המחזור וסידר וערך בו הכול מראש ועד סוף "כל התפילה כשאומו

גם הפירושים המובאים בכתב-היד, אף-על-פי שכולם או רובם המכריע שאובים ממקור זה או ממקורות קרובים, שונים זה מזה בהיקפם ובנוסחם.⁶ הברלה עקרונית רבת-חשיבות היא זו המעמידה את ספרי התפילה המיועדים לחגים על תכנית התפילה של החגים בלבד או גם על תכנית הימים המיוחדים שביניהם. במחזורי החורף נוגע ההבדל בנוכחותן או העדרן של הסליחות שלפני ראש השנה ושל אלו שבין ראש השנה ויום-הכיפורים, לפיוטי השבת שבין ראש השנה ויום-כיפור (שבת שובה) ולפיוטים לשבת שבין יום-כיפור לסוכות, לשבת בראשית, לשבתות חנוכה, ולעוד כמה שבתות.⁷ במחזורי הקיץ החומר הנייד רב יותר: הוא מכיל את שתי שבתות ההפסקה שבין ארבע הפרשות (הפיוטים לפורים מובאים כמעט בכל מקרה), את שש השבתות שבין פסח לשבועות, את השבתות שבין שבועות לתשעה באב ואת השבת (או השבתות) שלאחר תשעה באב.⁸ חומר זה, מלבד שהוא לא מועט, הוא גם ספציפי למדי: גם לאחר שנקבעו מערכות הפיוט של החגים הגדולים (כולל ארבע הפרשות ופורים) באופן סופי פחות או יותר ברוב קהילות אשכנז, נותרו תכנית השבתות הללו בלא קביעות, או קבועות בנפרד בקהילות השונות. מנהגם המיוחד של כל מחזור ומחזור ניכר בעיקר על-פי מבחר הפיוטים המיועדים לשבתות הללו.⁹

מחזור ורמיישא הוא מחזור של קיץ מן הטיפוס המצומצם. כרוב המחזורים השייכים לטיפוס זה אף הוא מתחיל בפרשת שקלים ומסתיים בתשעה באב, אבל אין הוא פוקד את כל המועדים שביניהם. חסרים ממנו הפיוטים לשבתות ההפסקה לכלל השבתות שבין פסח לראש השנה. חסרון זה מכביד עלינו את קביעת המנהג המיוצג במחזור, ובעיקר את זיקתו למה שמתואר במקורות המאוחרים כ"מנהג ורמיישא". יש לציין בתמיכה-מה את העדר הפיוטים לשבתות שבין פסח לשבועות, שכן בקהילות מערב-אשכנז נכללו בתפילות השבתות הללו פיוטים לזכר קרבנות מסעי-הצלב ושאר מאורעות האימים של ימי-הביניים הקדומים;¹⁰ אין ספק שלא היתה קהילה אשכנזית במאה ה"ג שלא אמרו בה פיוטים בשבתות הללו. יש לשער שבמקומו של המעתיק ובזמנו היו הפיוטים האלה מסודרים בקובץ אחר, ועל כן לא הוכנסו לקדוקס הזה.¹¹

המחזור דל יהסית גם במדורים המיוצגים בו. כפי שנראה להלן, הוא נועד במפורש, במודע ובמבוקה לשימוש של החזן,¹² וחסרים ממנו, בעקרון, כל הקטעים שלא נאמרו בקהילות אשכנז הקדומות מפי שליח-הציבור. כך חסרים ממחזורנו פיסקות הפתיחה של תפילת השחר,¹³ פסוקי דזמרה, פיסקות הקריאה של המועדים וכן כל כיוצא בזה. לפיסקאות הללו אין אפילו רמז בכתב-היד, אם לא על דרך מקרה. כן חסרים מן הקובץ טקסטים שכיחים של תפילה כגון ההגדה לפסח ופרקי אבות; גם רמז לאמירתם אין. המחזור מקמץ מאוד גם בהנחיות למתפלל: ברוב המקרים חסרות הנחיות מסוג זה מכול וכול, ונראה מזה בעליל, שהמעתיק ראה לנגד עיניו לאורך כל

6 יהדות אשכנז העמידה, כמפורסם, ספרות עשירה של פרשנות התפילה והפיוט, והיא מתוחרת בזה מכל שאר מרכזי היצירה היהודיים של ימי הביניים. דברים ממוצים על ספרות זו ראו: א"א אריקס, ערוגת הבשם, ד (כרך המבוא), ירושלים תשכ"ג.

7 בקהילות אשכנז הקדומות נהגו לומר פיוטים גם בשבתות וירא, בשלח וחרו. המנהג הנפוץ מאוד במזרח במאות ה-ה' וה"א לומר יוצרות בכל שבתות השנה לא היה ידוע במרכז אירופה.

8 שבתות הקיץ שבתן נאמרו פיוטים במנהגות אשכנז אחרי תג השבועות הן: השבת שלאחר ההג, שבת פרשת נשא, בהעלותך, שלח לך, חוקת, שבת חזון (שבת שלפני תשעה באב), שבת נחמו (שבת שלאחר תשעה באב), שבת פרשת עקב והשבת שלפני ראש השנה. כמעט כל שבתות הקיץ נחשבו אפוא שבתות מצוינות. אמנם העיטורים הפיוטיים של רוב השבתות הללו מעטים.

9 מחזורי אשכנז שונים מאוד זה מזה גם בתכונותיהם לשבתות חתונה. תפילות השבתות הללו נקבעו מאוחר מאוד. חזן רב נהגו פיוטים מקומיים לכתוב פיוטים חדשים לכבוד כל אירוע כזה.

10 על פיוטי השבתות הללו (בעיקר "זולתות של גזירות") עין: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד [להלן: פליישר, היוצרות], עמ' 661, 697.

11 הם מועתקים באמת בנפרד בכמה כתיביד מאוחרים שהותקט בוורמיישא. הפיוטים נרשמו גם בשתי ההוצאות הנדפסות של מנהג ורמיישא, שעליהן ידובר להלן, אבל הם כלולים, למשל, במחזור ורמיישא שהעתיק ר' יעקב אופנהיים בשנת 1623 (כ"י אוקספורד 1031; עין עליו גם להלן).

12 בעניין זה שונה רענו של רות (לעיל, הערה 2); עין שם, עמ' 231, הערה 12a. אבל, כפי שיוכח להלן, אין ספק שהקובץ נועד בעצמו לשימוש של חש"ץ.

13 בתקופה מאוחרת יותר נעשה כנראה ניסיון להשלים את החסר הזה. דף מראשית ברבות השחר שהותקט אולי כבר במאה ה"ד מצורף לקדוקס דף 218, אבל הטקסטים הללו לא נכללו בתכנית-האב של המחזור מעיקרה.

14 הנחיות שיש בהן פירוטי-מה באות בכל המחזור שלוש פעמים בלבד; פעם אחת בדרך 202

אחרי הקרובה לפורים: בהערת המעתיק כאן (היא מטושטשת בעת כמעט לחלוטין) ניהנו הוראות בדבר קריאת התורה. קריאת המגילה ואמירת הברכה "הרב את ירבנו" אחרי הקריאה, בפעם נוספת, במדור לשבת חול-המועד פסח (דף 217א), ניתנת רשימת הימים שבהם נעשים אל ההלל. אחרי הקרובה לתשעה באב (דף 219א) מובאת גם כן הערה בעלת זיקה מסוים, המתייחסת להמשך התפילה, אבל גם היא חסכונית למדי. חזן מאלו אין במחזור אלא מלות-רימוז, המציינות, בסופי הפיוטים, את התפילה או את התפילות שיש לומר במקומות הנזכרים, על-פי-הדבר כיבור המתחיל שלהן.

15 עין על אלה להלן.

16 על הסופר ובידו עין במאמרו של בית-אריה (לעיל, עמ' 1 ואילך).

17 מכל התפילות היחזוניות (אבל עין על כך עוד להלן) רק קריאת שמע אינה מובאת במלאות במחזור אפילו פעם אחת. דבר זה בודאי קשור בעובדה שפרקי קריאת שמע נאמרו גם הם, פה אחד, על-ידי כל הציבור. קריאת שמע היתה גם ידועה על-פה לכל אחד משרא, ורוב הסופרים לא טרחו להעתיקה. כמעט שאין צורך להדגיש כאן ששירת התפילה בציבור באשכנז של ימי-הביניים הקדומים היתה בלא ספק כשירת הספרדים בימינו. כלומר, ששליח-הציבור היה אמור את כל התפילות והפיוטים במלאות, מתחילתם ועד סופם, בקול רם. המנהג המאוחר הביא אל כתב-היד, לקראת סוף פיסקות הפיוט, לעתים קרובות מאוד, את הציון "תוין". כדי להעמיד את שליח-הציבור על חלקו בתפילה.

18 תופעה זו מופיעה במחזורנו לעתים למדורים מרחיקים. כמה מקטעי נוסחי-הקבע מועתקים בזה אחר זה, לפעמים בהפרשי מקום מועטים, למעלה מעשר פעמים. עין על זה עוד להלן, כך הוא, למשל, במחזור גירנברג (כ"י שוקן). במחזור זה, שהוא מלא הרבה יותר ממחזורנו, מתקנות כל התפילות הקבועות בהעלם אחד בראש המחזור, ואין אחר-כך מהן ולא כלום.

19 גם במחזורים קדומים אחרים כך הוא המצב. כך הוא גם בכ"י אוקספורד 1025 המביא מנהג קרוב מאוד למנהגה של ורמיישא. אבל בהרבה מחזורים ובתוכם זה גם כרך ב' של מחזור ורמיישא, למשל, אין נוסחי-הקבע מובאים כלל או כמעט כלל.

אלה.²⁷ והנה במדור לשבת חול-המועד (דף 75א), אחרי שהעתיק את היוצר, ציין לפתע: "אילו ימים טובים שגומרים בהם ההלל" וכו', והביא את רשימת הימים הללו לפי הסדר. מיד אחרי-כך העתיק את כל פרקי ההלל, במלואם ובסדרם, אף-על-פי שבשבת חול-המועד של פסח אין אומרים הלל אלא בדילוג בלבד. אחרי ההלל העתיק פעם נוספת את הנוסח המלא של קדושת המוסף (דף 76א), וכלל בזה גם את פיסקת "אדיר אדירנו" שבין "אני יי אלהיכם" ל"מלך יי לעולם" וגו', אף-על-פי שהפיסקה אינה נאמרת בשבת זו. לפני הפיסקה ציין: "אין אומ' בחולו של מועד אדיר ובכל זאת אני כותב אותה".

ואין זה הסוף, כמובן. אחרי פיוט יום אחרון של פסח העתיק הסופר שורה ארוכה של פיוטים ארמיים. הערבוביה כאן מושלמת כמעט: בראש המדור באות שתי רשויות ארמיות לתרגומי הפטרות ("אתא ודוגמא" (דף 101ב) ו"אילמו כען" (102א)), ולאחריהן קטעים מתרגום הפטרות החגים. הקטעים באים בסדר זה: ליום שני של שבועות (1), ליום ראשון של שבועות, ליום אחרון של פסח. אחרי-כך באה כותרת גדולה, "רשות דיושע" (דף 103ב), ומובאת רשות לקריאת התורה בשביעי של פסח. אחרי-כך מועתקים קטעי פיוט ארמיים לקריאת שירת הים, בליווי התרגום הארמי של הפסוקים. בסוף מועתק הפיוט "עזיב פתגם" (דף 108א) ובראשו הכותרת "רשות להפטר מרבינו יעקב". הקטע נועד אולי לשמש מבוא להפטרות יום ז של פסח. קטעי התרגום להפטרות יום ראשון ושני לא הועתקו.

במדור לשבועות זנח הסופר את השיטה שנקט במדור המעריבים לפסח, ובמקום להביא את מעריבי שני הלילות בהעלם אחד, הביא את של לילה ראשון בראש המדור (דף 109א) ואת של לילה שני בסוף המדור (דף 144ב), אבל לפני הפיוטים הארמיים שנועדו לקשט את קריאת עשרת הדיברות ביום ראשון של חג (דפים 146א–155א). במדור המוקדש לתשעה באב, שבו לא עמדו לפניו בעיות ארגון קשות במיוחד, בא החומר בצורה מסודרת יותר. אבל גם כאן הביא את הפיוט "הלילו לה" (דף 170ב), שנועד להיאמר בסוף סדר הקינות – באמצע הסדר.²⁸

אין שום דרך להסביר את התופעות המשונות הללו. ר' שמחה היה מעתיק אמן, והחוש האסתטי המופלא שלו ניכר מכל עמוד של כתיבת-ידו. אבל הוא עשה את עבודתו בחפזה גדולה,²⁹ ואפשר שלא נתפנה להקדיש מחשבה לארגון הפנימי של הקודקס. למרות המשתמע מן הקולופון, אין ספק שר' שמחה עבד על-פי מופתים שעמדו לפניו: אפשר שמופתים אלה, כמנהג בהרבה מחזורים אשכנזיים קדומים, מבולבלים היו, וכפי שמצאם כך העתיקים.³⁰

צריך לומר, שהתפוזן שר' שמחה נחפו בהתקנת המחזור ניכר לא רק בסידור החומר שבכתב-היד, אלא גם בשיבושים לא מעטים, ולעתים גם לא קלים, שנשתבש בכתיבתו. מקצת מן השיבושים הללו חיקו בעצמו, בגליון או בדרך אחרת, מקצת מדים חיקו אחריו מנקד כתב-היד, ומקצת מדים חיקו בני הדורות שלאחריו.³¹ על חלק מן השיבושים הללו יבוא להלן דיון מפורט יותר.

[כמו שאומר] החזן? אבל ניתוח המחזור מראה, שלא הצליח להשליט על החומר שהביא סדר נמרץ. אמנם מדורי המחזור מסודרים כיאות, לפי סדר המועדים הנפקים: שבת שקלים, שבת זכור, פורים, שבת פרה, שבת התורש,³² שבת הגדול, פסח, שבועות ותשעה באב – אבל בתוך המדורים אין הסדר הפנימי נשמר בקפידה ראויה. ובכך במדור לארבע הפרשות, הבא, כאמור, בפתיחת המחזור, אין סדר הגיוני בחומר המועתק. כידוע, שבתות שקלים והחדש חלות לעתים בראשי-חודשים (אדר וניסן), ומחזור מאורגן כראוי צריך לתת ציון לאפשרות הזאת, הן במערכת הפיוטים והן בנוסח-הקבע, לפי שבשניהם חלים שינויים במקרים אלה: במערכת הפיוטים שינויים מעטים, אבל בנוסח-הקבע שינויים רבים ומשמעותיים, הן כעמידת השחרית והן כעמידת המוסף.³³ ר' שמחה נתן בעניין הזה את דבריו לשיעורין: הוא התעלם לחלוטין מן האפשרות ששבת שקלים תחול בראש-חודש אדר, והביא במדור הזה עניינים של שבת בלבד,³⁴ בפרשת החדש נוכח לפתע באפשרות הזאת, וביקש להתייחס אליה. הוא העתיק את האופן המיוחד לשבת וראש-חודש ("משרתי עומדים"), שצפוי היה להצטרף למערכת הפיוטים שמסביב לקריאת שמע במקרה זה,³⁵ בגליון (דף 27א: בראש הפיוט ציין "לשבת וראש חודש"), אבל בנוסח עמידת השחרית לא העתיק את פיסקת מעין המאורע ("יעלה ויבוא"). כנגד זה העתיק כעמידת המוסף את ה"אלהיכם" של שבת וראש-חודש (דף 32ב) – הפעם בלא שום ציון. אף-על-פי שהפיוט נועד להצטרף לתפילה רק במקרה ששבת החדש חלה בראש-חודש,³⁶ בברכה הרביעית של עמידת המוסף עמדה לפניו בעיית שילובה של השבעתא לפרשת החדש ("ראשון אמצע") בשני נוסח-הקבע אפשריים. אחד של שבת סתם ("תבנת שבת") ואחד של שבת וראש-חודש ("אתה יצרת"). גם כאן לא מצא לבעיה פתרון. הוא העתיק את נוסח-הקבע המיועד לשבת וראש-חודש מיד אחרי הקדושה, בלא לציון קודם את פיסקת הפיוט של הברכה השלישית ("הנה זה בא לפרקים") ובלי לציון את הברכה השלישית ("האל הקדוש") עצמה. את הקטע "הנה זה" העתיק אחרי "אתה יצרת", סימן אחריו לברכת "האל הקדוש".³⁷ ושב והעתיק את הקטע "תבנת שבת". הפיסקה מבולבלת לגמרי. הסופר עצמו הגיש בבשלו: בסוף הקדושה ציין "הנה", ואילו יד מאוחרת יותר פירטה בגליון: "ואחר כן [כלומר אחרי אמירת פיסקת הפיוט "הנה זה בא לפרקים"] והשלמת ברכת: "האל הקדוש" אומ' אתה יצרת".

אפשר שהבולבול הזה הוא טעות של היסח-הדעת. בולטת יותר התסבוכות במדור פיוטי הפסח: כאן מובאים, קודם-כול, בראש המדור, פיוט המעריב לכל לילי החג (לראשון, לשני, לשביעי ולשמיני)³⁸ בהעלם אחד, במקום מה שהיה ראוי להביא כל מעריב בפני עצמו לפני פיוטי כל יום ויום. בפיוט יום ראשון של חג לא העתיק הסופר את ההלל וגם לא ציין לאמירתו (דף 353); גם בפיוט יום שני לא הביא את ההלל, אבל העתיק ממנו (סלא), במפתיע, את פסוקי "הודו ליי כי טוב" וכו' וראנא יי: לא לפנייהם ולא לאחרייהם אין שום ציון כלל. בדרך משונה זו הביא את ההלל גם במדור יום שביעי של פסח (דף 388); אבל ביום אחרון של חג (101א) לא הביא אפילו פסוקים

20 שבתות אלו (שקלים, זכור, פרה והחדש) הידועות בשם "ארבע הפרשות", פותחות באופן קבוע את מחזורי הקיץ. הן ממוקמות בלוח השנה העברי לפני חג הפסח, שבת שקלים היא לעולם השבת שלפני ראש-חודש אדר (או שבת שהיא ראש-חודש אדר נופא), שבת זכור היא השבת שלפני פורים, שבת פרה היא השבת שלאחרי פורים, ושבת התורש היא השבת שלפני ראש-חודש ניסן או שהיא עצמה ראש-חודש ניסן. שבת הגדול היא השבת שלפני פסח.

21 בשבתות ראשי-חודשים מיתוספת על עמידת השחרית פיסקה "מעין המאורע" (תחילתה "יעלה ויבוא") בברכת ההודאה. כעמידת המוסף מוחלף נוסח הברכה הרביעית כליל, ובמקום נוסח הקבע "תבנת" (או: תתנת) שבת" בא הנוסח "אתה יצרת עולמך מקדם".

22 התעלמות זו אינה מפתיעה. הרבה מחזורים קדומים מביאים רק את פיוטי השבתות הללו, בלא רמז לאפשרות שיהיו בזה שינויים במקרים שבהם הן חלות בראשי-חודשים. אבל בדרך-כלל הם עוקבים בזה, ונהגים בשתי השבתות מנהג שוה.

23 לפי מנהג המחזור (עין להלן) לא אמרו אופנים בארבע הפרשות. המקום הפנימי נתמלא, במקרים שבהם חלו שבתות שקלים והחדש בראשי-חודשים, באופן שנאמר בכל שבת וראש-חודש. שם גם על כך ער בהמשך.

24 ה"אלהיכם" הוא פיוט קצר המשתלב בקדושה שבעמידת המוסף, בין הפסוק "אני יי אלהיכם" ל"מלך יי לעולם" וגו'. על הטו עין: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה (להלן: פליישר, שירת הקודש). עמ' 448 ואילך. הטו חודש כנראה באיטליה; הדוגמה הקדומה ביותר ממנו בא אלינו מעובדו של הפייטן האטליקי (ס)

הקדום ובריה. על כך עין: ע' פליישר, "כחיות בשירת פייטן איטליה הקדומים", הספרות, 31 (אפריל 1981), עמ' 161 ואילך. השימוש בפיוטים מסוג זה נתמסר בקהילות אשכנז בלבד. קהילות אלו, ובתוך זה גם קהל תרמישאל, אמרו פיוטים כאלה בעיקר בשבתות ראשי-חודשים ובשבתות חתנת וברית מילה.

25 אחרי הברכה (דף 33א) ציין הסופר דברי-מה בדין אדומה, אבל הכתוב כאן דהה לגמרי. בורה אולטרה-סגולה אפשר לצרף אולי הערה זו: "בשבת וראש חודש [אומר אתה יצרת] כבראש חודש רשבת".

26 בכותרת המעריב לליל שמיני כתב הסופר (46א): "מעריב לליל שישי של פסח". על כותרת זו עין להלן.

27 עניין זה יידון להלן.

28 עין על זה להלן.

29 דבר זה אני לומדים ממה שציין בקולופון, שסיים את כתיבת המחזור "בתוך מד שביעית", אין לנו שום מושג בתפוקת העבודה של סופרים קדומים, אבל יש להניח שאלמלא היה הזמן הנקוב עזרת למימונת מופלאה, לא היה הסופר מתפאר בזה.

30 צריך לציין שרכים כתב-היד הקדומים, ובהוכם גם כתב-ידי מופארים ומהדירים, שאין תוכנם מסודר כיאות. יוצא מכלל זה מחזור גרנברג, למשל, שלמרות היקפו העצום, הוא מסודר בתכלית הדיוק.

31 על "שכבות" אלו של תיקונים ראה מאמרו של בית-אריה (לעיל), עמ' יד ואילך.

ר' מאיר בר יצחק ש"ץ, פייטנה הגדול של וורמיישא, "ירבן אומן אומנות אבות" (1. 205).

במדור הפיוטים לפורים (דף 15 ב ואילך) באה כרגיל קרובת ה"ח המפוארת של הקילירי "ויאהב אומן יתומת הגן" (1. 197), עם הבטחה מתחכמת של מבנה המחזורות. נוסח-הקבע של העמידה משולב גם כאן בקטעי השיר. בברכת "מכניע זדים" באות כאן ההרחבות הרגילות: "אורה בט חוץ" (דף 17 א), "תמימים כרשו ארץ" (17 ב), "אותו מבהלת" (18 א), "אספרה אל חוק" (18 ב) ו"אמל ורבך" (19 א).

בראש המדור לפרשת פרה כתוב שוב "יוצר לפרשת פרה מר' אלעזר קליר" (דף 20 ב). גם כאן באים רק גוף היוצר "אום אשר בך רבוקה" (א. 1830; דף 21 א) והזולת "אשרי כל חוסי בך" (א. 8406). אין אופן. הקדושתא הקילירית "אצולת אומן" (א. 7256; כתוב בראש: "קדושתא" מועתקת מדף 222 ואילך. הקומפוזיציה מובאת בהרכבה המורחב, כפי שהיא מצויה במנהג האשכנזי הממוסד. בהרכב זה שולב קטע אחד ("אצילי עם" דף 224 ב) מתוך הקדושתא השנייה של הקילירי לפרשת פרה, "אחת שאלתי פליאה חזות" ³². אף כאן אין שבעתא למוסף, אף-על-פי שקצת קהילות אשכנזי שילבו כאן קומפוזיציה של ר' מאיר ש"ץ ("אלהים אמת אלהים חיים" א. 4661).

המדור לשבת החודש והה במבנהו למדור שבת שקלים. אף כאן בא גוף היוצר הרגיל במנהגות אשכנזי "אות זה החודש" (א. 2051; דף 226) והזולת "אל עושה נפלאות" (א. 3955; דף 227). אין אופן בגוף העמוד. אבל בגליון דף 272 העתיק הסופר, כנזכר לעיל, את האופן "משרתיו עומרים" לר' מאיר בר יצחק ש"ץ (מ. 2672) לשבת וראש-חודש; הפיוט נועד להיתוסף על פיוטי השבת אם חלה שבת החודש בראש-חודש ניסן. ³³ מדף 28 מועתקת הקדושתא הקילירית השגורה "אתיית עת דודים" (א. 8904) בהרכבה הרגיל (כתוב בראש: "קדושתא"). ליד שרשרות הפסוקים הבאות בקרובה הזאת ציינה יד מאוחרת, על-פי המנהג המאוחר: "א"א" = "אין אומרים" ³⁴ למוסף מובאת השבעתא הידועה "ראשון אימצתה" (ר. 236; דף 332) המיוחסת לקילירי. קטעי הפיוט משולבים בנוסחי-הקבע, כפי שמצאנו בשבעתא לשקלים. על הכלכל שנתכלכל המעתיק בסידור הקטע הזה כבר דיברנו לעיל. בתוך נוסח הקדושה (דף 332) מובא כאן, כנזכר לעיל, פיוט קצר מסוג "אלהיכם", "אלהיכם זרית שמשו" (א. 4581; תחת "יהודה חזק"). למקרה ששבת החודש חלה בראש-חודש ניסן.

מיד עם סוף השבעתא מובאים הפיוטים לשבת הגדול. בראשם רשם הפייטן בדיו אדומה (כעת דהוי לגמרי): "יוצר לשבת הגדול מר' בנימן" ³⁵. בדף 334 מובא גוף היוצר "אתי מלבנון כלה" (א. 8891) לר' בנימן בר זרח. ליד פתיחת הפיוט, המקושטת בציור נאה, רשמה יד מאוחרת: "א"א" (אין אומרים). הזולת השיר לגוף היוצר הזה, "אומרת אני מעשי למלך" (א. 1918). אף הוא לר' בנימן בר זרח, מועתק בדף 336. הקרובה המובאת לעמידת השחרות היא הנהוגה בקהילות אשכנזי המערבית, "אנוי פטרי רחמתיים" (א. 1921) לינוי. ³⁶ הסופר פענח את החתימה "ינוי" במשולש (337) ועיטר את האותיות המצטרפות לתיבה זו בסימנים מיוחדים, אבל בראש הפיוט רשם: "קדושתא מר' ינאי". הרכב הקרובה הוא כמקובל במחזורי מערב-אשכנזי. הסילוק, שפתיחתו ברגיל היא "כי אין לפניך לילה" (כ. 181), פותח כאן ב"ובכן אין לפניך לילה".

עמידת המוסף של שבת הגדול מורחבת בכרכה הרביעית שלה (אחרי "זכר למעשה בראשית") בפיוט האנונימי "אדיר דר מתוחים" (א. 1082; דף 339).

הפיוטים המובאים במחזור שלנו ידועים כולם ממחזורי אשכנזי הממוסדים, והם תואמים בקוים כלליים את מה שנקבע לימים בספר התפילה הרגילים של קהילות הרניס ואשכנז המערבית. אף-על-פי-כן יש בחומר הפייטני העומד לפנינו קווי ייחוד שראוי להבליטם.

המועדים שלפני פסח

שבת שקלים, שבניינו פותח המחזור, מעוטרת בשלוש מערכות פיוט, כמקובל. אבל מפיוטי היוצר באים כאן רק גוף היוצר "אל מתנשא" (י' דידון, ארצ' השירה והפיוט, א. 3853; דף 1 ב) והזולת "אתה אהבת עמך" (א. 8660; דף 3 א; כתוב בראש: "זולת"). האופן הבא בין שני הפיוטים הללו במנהגות אשכנזי הממוסדים ("בכודו יתרומם ויתנשא" כ. 75) חסר. בדף 33 מתחילה הקדושתא "או מאז ומתחת" (א. 2149; כתוב בראש: "קדושתא") לר' אלעזר בירבי קיליר, הרגילה במחזורי אשכנזי. כתב-יד מביא, במצופה, בשלוש החטיבות הראשונות של הקומפוזיציה (המגן, המחיה והמשלש) את שרשרות הפסוקים הנאותות. אלו הושמטו מן הדפוסים, אבל לעולם אין הן חסרות מכתב-יד הקדומים. ³⁷ בסדר שלוש מחזורות-הסיום הפיקטיביות שבסוף המשולש ³⁸ נשתבש הסופר (דף 34). הוא העתיק תחילה את השנייה ("תיפן באן פיר") ורק אחר-כך את הראשונה ("תמדו מאז כל עדת קדושים"). יד מאוחרת סימנה את הסדר הנכון בגליון, בצד המחזורות, באותיות גדולות (כ, א, ג). יד אחרת ציינה גם בסוף המשולש: "כאן אמור תמדו". בסוף הפיסקה שתחילתה "תמדו" צוין גם כן: "כאן אמור תיפן" הערה בעניין זה נרשמה גם בגליון הדף, אלא שהיא נחתכה בשעת אחת הכריכות, וקשה לשחזר את לשונה (כנראה: "תמדו [מאז] עד [כסף הקדשים], ואחר כך [תיפן] באון [עד תחת] נפשינו [ואחר כך] תזכור"). העתיקת הקדושתא מלאה, והיא מביאה את כל הסימנים המציינים את מרכיבי הקדושתאות הקיליריות: את המקראות "ימלך יי לעולם" וגר (תה) קמו: (י) ו"אתה קדוש יושב תהילות ישראל" (שם, כב: ד) ואת הצירוף "אל נא" — אחרי המשולש (דף 34); את הפורמולה "חיו וקיים נורא ומרים וקדוש" אחרי פיוט ד (דף 35), ואת התפילה "אל נא לעולם הערץ" (שם) בסוף פיוט ה. ³⁹ שתי מחזורות-הקדוש שבראש פיוט ו באות בהתחלת הקטע, בהבלטה, כמקובל בהעתקות המרכז-אירופיות. ⁴⁰ בראש הסילוק באה הכותרת "ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה קדוש ישראל" ומושיע, כמקובל (דף 35). כך הוא, במלאות או ברמזים, בכל הקדושתאות המועתקות במחזור הזה, והמצב דומה בכתב-יד האשכנזיים הקדומים. עמידת המוסף של פרשת שקלים מעוטרת בשבעתא "אשכל איזו תאות כל נפש" (א. 8069; דף 37) המיוחסת אף היא לר' אלעזר בירבי קיליר. בראש כתוב כאן "למוסף שבעתא", הפיוט משולב בנוסח-הקבע של העמידה, כמקובל במנהגות אשכנזי.

בראש החטיבה לפרשת זכור כתוב בדיו אדומה "יוצר לפרשת זכור מר' קליר" ⁴¹. בעמוד שלאחר-כך (39) מועתק היוצר "זכור את אשר עשה" (1. 112) עם הבלטה גדולה של מלות-הקבע. אחר-כך מועתק הזולת "אתה מלא רחמים" (א. 8821; דף 310) — הכול כמקובל במחזורי אשכנזי הרגילים. גם כאן אין אופן. הקדושתא הקילירית "אזכיר סלה וזכרון מעשים" (א. 2249) מועתקת מדף 110 ואילך (כתוב בראש: "קדושתא"). עמידת המוסף אינה מקושטת בפיוט. בקצת קהילות אשכנזי עוטר העמידה הזאת בשבעתא של

32 על שרשרות הפסוקים ועל תפקידן בחטיבות הראשונות של הקדושתאות עיין: פליישר, שירת הקדוש, עמ' 144 ואילך.

33 על קטעים אלה, הבאים לפעמים בקדושתאות קדומות מטיפוס קילירי, עיין: פליישר, שירת הקדוש, שם.

34 על כל הפרטים הללו עיין: פליישר, שירת הקדוש, עמ' 144 ואילך. הצירוף "אל נא" הבא בסופי המשולשים מועתק על-ידי הסופר ברוב המקרים במלה אחת "אלנא", אבל לפעמים יש רוח-ימה בין שתי המלות.

35 על פיוט ו ומחזורות-הקדוש ("הפזמונים") המשמשות אותם עיין: פליישר, שם, עמ' 147. לפי ההגיון הקדום צריכות היו המחזורות הללו לבוא בתוך הפיוטים, בסופי המחזורות, ולא בראשן. אבל בכל כתב-יד אשכנזיים נשלפו הפזמונים מגופי הפיוטים והועתקו בראשם. כך הוא גם אצלנו.

36 הכתובת, בתחית העמוד, מחזקת כעת כמעט לגמרי, על ייחוס זה עיין להלן.

37 על כך עיין: ש' אליצור, "אחת שאלתי" — קדושתא לשבת פרוח לרבי אלעזר בירבי קיליר, קובץ על יד, י (ב) (תשמ"ב), עמ' 22.

38 פיוט יפה זה, שעליו ידובר עוד גם להלן, לא נקבל בסידורים האשכנזיים הנרפסים. הוא

פורסם לראשונה בידי אליצור לאנטרסוטה, עמודי העברות, נדפדף תשכ"ה, עמ' 166, ופעם נוספת על-ידי ע' פליישר, "עיונים בשלבי עלייתה והתקבלותה של צורת המושח (שיר האיחוד) בשירה העברית של ימי הביניים", מלאת, א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 194 ואילך. הפיוט הוא מן האותיות הראשונים לחזירת שיר האיחוד לפייטנות האשכנזית. מעניין הדבר שעי' כה לא צוינה העבודה הזאת כאן אחת מן הקדושתאות שהועתקו. אין ספק שאמירת שרשרות הפסוקים בקדושתאות נחשבת גם בחורמיישא מוקדם יחסית. אבל דבר זה כנראה לא חצריך ציון, כי חונים ידעו את מנהג מקומם גם בלא זה. ציונים פתאומיים ולא עקביים מסוג זה יש הרבה במחזורי. צריך לשער שהם הוכנסו למחזור על-ידי חונים לעת מצוא, שנזדקק להם לרדת לפני התיבה במועד מן המועדים והכינו עצמם לתפקידים מחוץ המחזור. הם לא דאגו, כמובן, לציון ציונים בתפילות הימים שלא נתעזרו להתפלל בהם. עיין גם להלן, בסוף המאמר.

40 עיין: פיוט ינוי, מהדורת מ' זולאני, ברלין תהר"ק, עמ' פח. קרובה זו תהולפה במנהגות מורחג-גמניתי בקדושתא "אלהים כעצך הכות פתוח" לר' יוסף טוב עלם, קדושת "אנוי פטרי רחמתיים" היא היחידה מבין יצירות ינוי שנקלטה במחזורי אירופה.

העוסק בדיני פסח. פיוט זה בא ברוב מחזורי אשכנז בעמידת השחרית, כחוספת לקדושתא של יגיר, לפני (או אחרי) הסילוק.

פיוטי פסח

מדרור פיוטי חג הפסח מתחיל בדרך 41 בכותרת שדהתה עם הזמן: "מעריב לליל ראשון של פסח מר' מאיר שלח ציבור". בתוך נוסח הקבע של ערבית החג מובא כאן המעריב האנונימי "ליל שמורים אותו אל חצה", הקבוע לליל ראשון של פסח בכל קהילות אשכנז (ל. 726). פיוט זה בא גם במחזורי איטליה רומניאה ואלג'יר, והוא מועתק פעמים רבות גם בקטעי הגניזה; אין הוא לר' מאיר ש"ץ, אלא, כנראה, לפייטן קדמון, בן המזרח. הייחוס המוטעה לר' מאיר בא במחזורנו בודאי על שום ה"ביכור" "אוכרה שנת עולמים" (א. 2302; דף 42) שמיטותס על המעריב בסופו בהתאם למנהג שנקבע באשכנז; הוא באמת לר' מאיר.⁴¹ בראש "אוכרה שנת עולמים" כתוב במחזור שלנו: "ליל שמורים לשומר ישראל".⁴² מיד עם תום המעריב הזה, ושוב בהקשר ליטורי מלא, בא "מעריב לליל שני של פסח" שתחילתו "ליל שמורים אור ישתאל" (ל. 724); מעריב זה הוא לר' מאיר בר יצחק ש"ץ. גם כאן בא בסוף הקטע ביכור; ותחילתו "אור יום הג'"; (א. 1958; דף 44). ואף הוא לר' מאיר. מיד אחר כך באה הכותרת "מעריב לליל שביעי של פסח מר' אליעזר בר נתן", ולאחריה הפיוט "אור לשביעי גש צר להלחמה" (א. 1973) לראב"ן, הפעם בלא נוסח הקבע. אחר כך (דף 44) באה הכותרת "מעריב לליל שיש של פסח מרבי מנחם ברי יעקב",⁴³ ולאחריה הפיוט "אור לשביעי של פסח מרבי מנחם ברי יעקב",⁴⁴ מועתק עם רוב נוסחי הקבע. הביכור "מתי אבא אראה" בא בסוף הפיוט (מ. 2697; דף 47). סדר המעריבים לשני ימי הפסח האחרונים הוא בלתי-רגיל, ולהלן נדון בו בפירוט.

בדף 48 מתחילים היוצרות לפסח. לפני נוסח הקבע של פתיחת החטיבה כתוב כאן, בכותרת שדהתה עם הזמן: "יוצר ליום ראשון של פסח מר' שלמה". גוף הפיוט "אור ישע מאושרים" לר' שלמה הבבלי (א. 1962), המשמש בתפקיד הזה ברוב המכריע של קהילות אשכנז, מובא בהיקף מלא החל מדף 48.⁴⁴ תחילת הסילוק "צאינה וראינה" (דף 450) וקטעיו מובילים באותיות גדולות. אחרי הסילוק מועתק, כמקובל, האופן "ראשו כתם פז" (א. 151) הולת "אהבוך נפש להרץ" (דף 452) צמוד בסופו אל קטעי הסיום "על הרי בשמים" (דף 453). כמקובל במנהגים האשכנזיים: שני הקטעים מובאים לפני תפילת "עזרת אבותינו".⁴⁵ הקומפוזיציה המפוארת של ר' שלמה הבבלי תנומה, כידוע, לסיורגין בשני שמות: "שלמה" ו"מרדכי".⁴⁶ וכבר בסילוק של גוף היוצר חתום באקרוסטיכון תחילה "מרדכי הקטן יגדל יחי" בתורה אמן ואמן סלה" ואחר כך "שלמה הקטן יגדל בתורה אמן ואמן לער סלה נצח חזק". החתימות מובילות כאן על ידי הסופר בנקודות, אבל בלא שום ציון מיוחד. הולת "אהבוך נפש" כפול אף הוא במבנה: חלקן הראשון חתום "מרדכי הקטן יגדל בתורה כהוגן וכשורה", ואילו חלקו השני, המתחיל "שחורה ונאוה", חתום: "שלמה בירבי יהודה חזק ואמן מאיר

בתורה אמן ואמן". בסוף החלק הראשון של הולת (דף 352) רשם הסופר בדיו אדומה: "עד כאן יסד ר' מרדכי בן רבינו שלמה, ו'שחורה ונאוה' יסד רבי שלמה".⁴⁷ גם בראש הקטע "על הרי בשמים" (דף 453) ציין הסופר בכותרת את נוסח החתימה כפי שפענחה מראשי הטורים והחיות: "מרדכי הקטן יגדל בתורה". הגאולה "ברח דודי" מובאת בדף 353.⁴⁸ למסוף יום ראשון של פסח מועתקת שבעת הטל המפורסמת של ר' אלעזר בירבי קיליר, "בדעתו אביעה חידות" (ב. 162; דף 454). בסופי הקטעים מובאים צורות של פסוקים, כמצוי בכתב יד קדומים. ליד המקראות שלאחר הרשות "ארשה ארוש רחשון" (254) ציינה יד מאוחרת "א"א" (= אין אומרים). אין הציון בא ליד שאר שרשרות הפסוקים. הפסוקים מועתקים בשלימותם גם ב"סדר" "אלים ביום מחוסן" (דף 357); הם מושמטים, כמפורסם, בדפוסים.

הכותרת הפותחת את מדרור היום השני (דף 461 למטה) מציין רק "יוצר ליום שני של פסח", אף על פי ששם מחבר היוצר, ר' משלם בירבי קלונימוס, היה ידוע לסופר: הוא ציין אותו באקרוסטיכון של הסילוק "צאינה וראינה" (דף 463) ובזולת "אודך כי עניתני" (דף 465). היוצר, "אפיק רגן וישרים" (א. 7129), מועתק מדף 462 ואילך בהקשר ליטורי מלא, כמוכר לנו ממחזורי אשכנז השכיחים. לעמידת השחרית מובאת (בלי פתיחת נוסח הקבע) הקדושתא הקילירית "אסיריים אשר בכורש שיעשעתה" (א. 6937; דף 466). הרהיט "שור אשר מאז עלי עופר פסח", הבא ברוב המקורות אחרי פיוט ה של הקדושתא הזאת, לפני "ובכן ואמרתם זבח פסח" — חסר כאן.⁴⁹ פיוט שבת חול-המועד פסח מתחילים בדף 470. כעמוד שלפני-כן, למטה, אחרי הפתיחה הליטורגית הרגילה של התפילה, ציין הסופר "יוצר לחולו של מועד פסח מר' שמעון ברי יצחק הגדול". מערכתו המפורסמת של ר' שמעון בר יצחק, "אהבוך אהבוך מישירים" (א. 1387), שהיא חיקוי נאמן לשני היוצרות שקדמים לה במחזור, מובאת מכאן ואילך בהרכבה המלא.⁵¹ בראש האופן "דרי שלט בכל מפעל" (דף 166; דף 473) ציין הסופר את נוסח החתימה המתפענחת בפיוט: "אופן מר' שמעון בר יצחק בר אבנא (יזכה) הקטן יזכה לחיי עד אמן".

בדף 47, לפני הפתיחה הליטורגית של תפילת השחרית ליום שביעי של פסח, באה הכותרת "יוצר ליום ששי [נ] של פסח מר' שמעון בר יצחק זצ"ל". יד מאוחרת תיקנה בגליון: "שביעי של פסח". אחר כך באים, בזה אחר זה, גוף היוצר "זיושע שושני פרח" (ו. 245) והולת "אי פתרוס" (א. 2628) לר' שמעון בר יצחק (דף 479).⁵² האופן "ידועי שם" (ו. 335), הבא כאן בהרבה מחזוריים אשכנזיים — חסר.

בראש עמידת השחרית כתב הסופר "קדושתא", כדרכו כמה פעמים. בהמשך מועתקת הקרובה המפוארת לשביעי של פסח "אימת נוראותיך" (א. 2979) לר' משה בר קלונימוס.⁵³ אבל ליד מלות הפתיחה של הקדושתא ציין הסופר בדיו אדומה (מחוקק כעת): "קדושתא של חננאל בר קלונימוס" (דף 480). ההערה מופלאה, שכן להלן, דף 482, ציין הסופר

41 העובדה, שייחוס המעריב לר' מאיר יסודה בטעות, היתה ידועה בראשית המאה ה-17 בורמישאי, והיא מצוטטת בספר מנהגות ורמישאי של ר' ליווא קרבהיים (עין על כך להלן) בלשון זו: "מעריב ליל ראשון של פסח. אומרים מעריב ליל שמורים אותו אל חצה בו" (אומרים) אפילו בשבת. ומעריב זה יסדו הסידים ראשונים הכמו ישיבת מדינת מונצא. "אוכרה שנת עולמים" (בלומר, הביכור) מעצמי ב"י [=בספרים ישנים] שיתר ר' מאיר שלח ציבור מגרימא בר יצחק ז"ל ותתום שם המחבר יצחק לבכור אביר. מוכן שגם היתחל לחכמי מונצא מוטעה. גם מה שמובא על ידי ר' ליווא בביכור, שהוא חתום "יצחק", מוטעה: נוסח החתימה שלם "מאיר בר יצחק". אבל גם במחזור ורמישאי שכתב ר' יעקב אופנהיים (כ"י אוקספורד 1031) מיוחס המעריב כולו לר' מאיר ש"ץ: "מעריב לליל ראשון של פסח מר' מאיר שלח ציבור. ואולי הוא על-פי המחזור שלנו. על ה"ביכור" המיתוסף במעריבים אשכנזיים על הברכה האחרונה של תפילת הערבית עיין: פליישר, שירת הקדוש, עמ' 463 ואילך. בדרך-כלל נכתבו המעריבים יחד עם קטעי הביכור, אבל במקרה של "ליל שמורים" אותו אל חצה הוסיף ר' מאיר ש"ץ את הקטע "אוכרה שנת עולמים" על פיוט קדום, שהיה נהוג לאומרו במקומו.

42 הכותרת (342) דרורה כעת, "לשומר ישראל" הוא המונח שבו מציין הסופר את ה"ביכור" (עין להלן). אבל לצידו "ליל שמורים" אין מקום כאן בשום אופן. המלים באות באותיות גדולות גם בדף 341. לפני הקטע "פסח אכלו פחוסים", גם שם שלא לצורך. ר' שמחה טעה כנראה לחשוב את ציוריו הפתיחה הללו, הבאים בראשי פיסקות א. ב. ד. ה. ו. בשני המעריבים, כציוריו קבע. קטעי ג' (ה"ולות") וכן גם קטעי הביכור, חורגים מן הסימטריה של פיוטי המעריב, וחוקי התבנית התלים על כל הקטעים אינם חלים עליהם. עיין: פליישר, שירת הקדוש, עמ' 244. אבל נראה שכן היתה מסורת המעריבים באשכנז: החופשה הורה גם בכתב יד אחרים.

43 הכותרת דרורה בכתב יד. על משמעותה עיין להלן.

44 פיוט חשוב זה פורסם לאחרונה במהדורה מדעית על ידי ע' פליישר, פיוטי שלמה הבבלי.

ירושלים תשל"ג [להלן]: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 190 ואילך. על מבנה ומקורותיו עיין שם במבוא. עמ' 50 ואילך; עיין על כך גם: פליישר, היוצרות, עמ' 650 ואילך.

45 על בעיית מיקומם של קטעי "על הרי בשמים" עיין: פליישר, היוצרות, עמ' 692 ואילך. לעניין זה עיין: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 93 ואילך.

46 כך לפי פענוח הסופר, שכתב את האותיות המעטרות לחתימה בדיו אדומה, וגם קישט אותן בנקודות. אבל באמת חתום שם "יצלח". עיין: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 205, טורים 20–21.

48 גם כותרת זו מנושטששת כעת, על הייחוס עיין להלן.

49 על החתימות העולות מן הקטעים "על הרי בשמים" ו"ברח דודי" עיין עור להלן.

50 הקרובה לקויה במקום הזה, ואפשר שהקטע "שור אשר מאז" הוא זה, והובא לכאן מקרובה (קילירית) אחרת. לפי המבנה הסטנדרטי של הקדושתאות הקיליריות צריך היה לבוא כאן פיוט, ו. העשוי בדרך-כלל במחזורות תלת-טוריות מלות מהרפת-קדוש אחת או שתיים. הקטע "שור אשר מאז" עשוי כתבנית אחת (כמריכעת עם סימונת מקראיות רצופות), אבל בסופו באה סטרופת-קדוש תלויה באויר (יוראי חפון / סיפקס מון / לשובע ולא לרוון / קדוש). ואולם הקטע בא קדושתא שלפניו ובמקום הזה גם בקטעי גניזה קדומים, כגון כ"י אוקספורד 2714/9 ו-2712/28, ואפשר שהושמט ממחזורנו כדי להשוות את הקף הקדושתא ואת תבניתה עם "אנוי פטרי דחמית" של יגיר. הרהיט "ובכן ואמרתם זבח פסח" הבא בקרובה הזאת (דף 467) שולב, כמפורסם, בתורה של פסח, יחד עם מקבילתו אצל יגיר "ובכן ידחי בחצי הלילה".

51 המערכת פורסמה על ידי אימ הברמן, פיוטי רבי שמעון ברי יצחק, ברלן תרצ"ץ [להלן]: הברמן, שמעון בר יצחק, עמ' 70 ואילך.

52 גוף היוצר והולת באים במהדורת הברמן, שמעון בר יצחק, עמ' 70 ואילך.

53 הקומפוזיציה מובאת על ידי הברמן, שמעון בר יצחק, עמ' קצה ואילך.

בהבלטה, בפיוט "מה מועיל רשע בעליו", את האקרוסטיכון העולה מן הקטע: "משה ברכי קלנימוס".⁵⁴ המדור ליום אחרון של פסח מתחיל בדף 889 בכותרת "יוצר ליום אחרון של פסח מרבינו שמעון בר יצחק". אחרי כותרת זו באה הפתיחה הליטורגית של תפילת היום. היוצר מתחיל בעמוד שלאחרייכן, ופתיחתו "אתה הארתה יומם ולילה" (א. 8745). פיוט זה, הנהוג באחרון של פסח ברוב קהילות אשכנז, אינו חתום, וייחוסו לר' שמעון בר יצחק בכתב-יד שלנו מוטעה. הוא משמש גם במחזורי רומא ורומניא, ואין לדעת מי חיברו.⁵⁵ בשולי דף 889 רשמה יד מאוחרת הערה זו: "הפוך עשרים דפים לפניך ותמצא השייך לאחרון של פסח בגירמאיוא". אבל המלים "לאחרון של פסח" מחוקות, ובמקום זה כתוב למטה מן השורה: "לשבוועות". גם לצד פתיחת הפיוט בדף 889 כתבה יד מאוחרת: "אין אומרים זה בגירמאיוא". ההערות רומזות למנהג קהילות וורמיישא לומר באחרון של פסח את היוצר "יושע אור ישראל איומתו" (ו. 239) לר' מאיר בר יצחק ש"ץ במקום "אתה הארת". הפיוט האלטרנטיבי הועתק על שני דפי קלף נפרדים, מדורים לפי גודל דפי המחזור: הם עומדים לפנינו בכריכה החדשה של הכרך בדפים 219–220.⁵⁶ ליד פתיחת היוצר הזה, בדף 219, נרשמה הערה בזה הלשון: "בשום פעם אין מונעין מלומר החזן זה היוצר, כי אם" יארע [אחרון של פסח] בשבת, אז הוא [כלומר, אמירת היוצר] בטל, ואומר 'אהוביך'". ההערה רומזת למנהג האשכנזי להחליף את היוצר של אחרון של פסח ביוצר "אהוביך אהובך מישירים" (לשבת חול-המועד) לר' שמעון בר יצחק, בשנים שבהן אין שבת בחול-המועד. כזולת מובא בפנים, בהעתקה נוספת, פיוטו של ר' שמעון בר יצחק "אי פתרוס בעברך" (ו. 219),⁵⁷ ובקדושתא – הקומפוזיציה הגדולה של אותו פיוטן עצמו "אותותיך אז ראינו" (א. 2075; דף 92; בנוסחים המצויים: "אותותיך ראינו אז").⁵⁸ הקומפוזיציה מובאת בשלימותה, כולל פיסקה מן הסילוק שהושמטה כמעט מכל הדפוסים מפרסד הצנוורה.⁵⁹ לפני התחלת הקטע "אלי הצדק ידועים" (דף 394) ציין הסופר באותיות אדומות: "החרוזות הראשונות יסר ר' אליה מפרשי הוקן"; את האותיות "אלי ה" שבפתיחת הקטע הבלטי במירתן ובציצי פרחים שצייר בראשן. על האגדה הנרמזת בהערה הזאת נתעכב להלן.

במדור שלאחרייכן (דף 101 ואלף) מובא צירור של טקסטים ארמיים, שנועדו לשמש את מנהג קהילת הסופר ללוות חלק מן הקריאות החגיגיות בתורה ובנביאים, שבשיעור של פסח וביום טוב של שבועות, בתרגום ארמי. מנהג זה היה נפוץ בהיקפים שונים בקהילות מרכז-אירופה, והוא משתקף מהרבה מחזוריים איטלקיים, צרפתיים ואשכנזיים. הוא מתואר בפירוט רב בנוסח הנדפס של מחזור ויטרי.⁶⁰ המנהג לתרגם את הקריאות לארמית הוא, כמובן, מנהג קדום מאוד; במדרש הוא חל על כל הקריאות בתורה ובנביאים, גם בשבתות הרגילות. אבל בקהילות אירופה המרכזית נצמטם למנהג לקריאת ההגילות במיוחד. אשר ליהודי אשכנז, אין בידנו עדות על שילובם של תרגומים בקריאות אלא באשר להפטרות של ימי הפסח והשבועות והקריאות בתורה של יום שביעי של פסח (לכבוד שירת הים) ויום טוב ראשון של שבועות (לכבוד עשרת הדיברות).⁶² החטיבה הארמית במסגרות הנזכרות עומדת על שלוש שכבות: אחת מהן התרגום ממש, בין לפרשה ובין להפטרה ובין לשניהם. תרגום זה מתכנה

איסב רשות מכולכן
מן דברבניכון ומן זעיריכון
ברייכון קדם אלהכון
וידרכון רגליכון על פריקת צוארי סנאיכון
יי אלהא דאבתכון יוסיף עליכון כוונכון
אלף זמנין ויברך יתכון כמו דמליל לכון.⁶³

נוסח זה, עם התוספת המתחילה "אמיר דאיתמר" פותח את מדור הרשויות להפטרות במחזור ויטרי הנדפס (עמ' 158). לפי ההלכה הקדומה התחיל המתורגמן באמירותיו רק לאחר שהמפטריר קרא ברצף שלושה פסוקים מן ההפטרה במקורה. אחרי פתיחה זו של המקור אמר המתורגמן את הרשות, והוסיף על זה את תרגום שלושת הפסוקים שכבר נקרא. משם ואילך נקראו פסוקי ההפטרה ותרגומם לסירוגין פסוק פסוק. במחזור שלנו פותח מדור הקטעים הארמיים בשני פיוטי פתיחה,⁶⁴ שניהם מחזוריים ומאוזנים, ושניהם ידועים ממחזור ויטרי. ראשון מהם הוא "אתא ודוגמא" (א. 8619; דף 101; מחזור ויטרי, עמ' 159); הוא חתום "שמאל חזק" ונתחבר בידי הפייטן הצרפתי ר' שמואל בן אברהם מצרטרש (Chartres). בסופו (דף 102א) ציין הסופר בדיו אדומה "איסב רשותא", שהוא צירוף הפתיחה של הרשות הקצרה שהובאה לעיל.

ומורחיים כאחר. באיטליה נשתמר המנהג לתרגם לארמית את כל הפטרות מוערי הפסח ואת הפטרות שני ימי חג השבועות עד לעת האחרונה. כתב-יד איטלקיים מביאים גם את תרגום הקריאה של יום ראשון של שבועות, עם הרחבות פייטניות רבות. בסדר חיבור רבבות, שהוא הקודפיקאציה הקדומה ביותר של המנהג האיטלקי, יש קטעי תרגום לקריאה בתורה בשביעי של פסח (סדר חיבור ברכות, חידות גם בשם "מחזור טורין", משרף בהתחלת המאה הזאת, ואין בידנו אלא העתקה חלקית ממנו שהתקן ש"ז שכטר; העתקה זו שמורה בעת בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה שבניו-יורק). במחזורנו יש למנהג ייצוג חלקי ומקוצר בלבד, כפי שיתואר להלן. עי' מהרה נעלם המנהג בליל מבתי-הכנסת האשכנזיים, ולא נותר ממנו אלא שריד מתעט.

החליף זה הוא מן התחליפים הידועים בשירה הפייטנית. קטעי פתיחה ארוכים ומפותחים אינם מצליחים להפקע ממקומן את הפתיחות הארכאיות, אף-על-פי שזו כוונתם מלכתחילה. הם מסתפקים בסופו של דבר להצטרף אליהן ולשמש להן פתיחה או תוספת. "דבר שנאמר בנבואה על ידי פלוגי [הנביא, השופט או המלך], כמו שפירש יתכן בן עזראל, וכך פירש ואמר". במנהג רומא באה לשון מעין זו ("אמיר דאיתמר על ידי פלוגי נביאית") בפתיחה קבועה לתרגומי ההפטרות בפסח (כולל שבת חול-המועד) ובשבועות. "אסול רשות מכולכן, מגדוליכם ומקטנים, ברוכים תחיו לפני אלהיכם, וידרכו רגליכם על צוארי שונאיכם, יי אלהיכם יוסיף עליכם ככם אלה פועלים ויברך אתכם כאשר דיבר לכם דבר יי".⁶⁵

הפנה לסיום את תרגום ההפטרה בפיוט אינו מיוצג במחזורנו כלל. ואין פלא בדבר, שכן אין התרגומים מובאים אלא לפסוקי הפתיחה של ההפטרות. עין להלן בפנים.

54 ר' משה בר קלנימוס חתם בסטרופות-הסיום הפיקטיביות שלאחר המשלש (דף 181) את שמו שני בניו "הננאל" ו"קלנימוס". הסופר ציין את החתימות האלה בהבלטה. בדיו אדומה ובקישוטים, ופנח אותם כאילו הן חתימת הפייטן. אין לדעת איך פירש את החתימה "משה בר קלנימוס" שבפיוט זה.

55 הייחוס המוטעה לר' שמעון בר יצחק קשור בודאי בעובדה שהקדושתא המובאת להלן ליום זה, "אותותיך אז ראינו", אכן היא של ר' שמעון בר יצחק. גם הוולת "אי פתרוס" המובא אחרי נף היוצר הוא לר' שמעון, והוא חתום במחרוזת האחרונה בשמו ובשם אביו. הסופר החלי אפוא את חתימת הפייטן שמעון בקטעים הללו על גוף היוצר האנונימי. על תוספת זו לכרך שלנו עיין מאמרו של בית-אריה (לעיל, עמ' 91).

56 כלומר: אלא אם כן.
57 ראה: הברמן, שמעון בר יצחק, עמ' לח.
58 הברמן, שם, עמ' טב ואילך.
59 ראה: כוללת דברים נמרצים בננות אדום. במחזוריים שבדפוס הובאה הפיסקה פעם אחת בלבד. וראה: וידרין, אורח השירה והפיוט, א. עמ' 97; וידרין, העתיק את הקטע משום ידיו. הוא מובא על-ידי הברמן, שמעון בר יצחק, עמ' פג, טורים קח–קב (ועד בכלל).

60 מהדורת ש' הורביץ, ברלין תרנ"ג, עמ' 158–172, 305–309, 325–344, 350–354. על המנהג הזה ועל הספרות שנכתבה עליו עיין: מ"ח שמלצר, "פירוש אלפכסין (לר' בנימין בן אברהם מן העניים)", מחקרים ומקורות – מאסף למדעי היהדות, ניו-יורק תשל"ח, עמ' 169 ואילך.
62 כך הוא במחזור ויטרי במקומות שצוינו לעיל, ששם מובאים תרגומי הפטרות לכל ימות הפסח ולשני ימי השבועות. וכן הוא גם בכמה מחזוריים אשכנזיים קדומים, מעריבים

תפילה ופיוט

במחזורי אשכנז המאוחרים והיא נאמרת לפני הפטרת יום שני של שבועות (שכבר אינה מיתרגמת לארמית). הפיוט חתום יעקב ברבי מאיר, והוא, כנראה, לר' יעקב תם. החתימה מסומנת בכתב-היד שלנו במלואה.⁸⁰ בסוף הפיוט העתיק הסופר שוב, במלואו, את שתי הנוסחאות "איסב רשותא" ו"אמיר דאיתאמר", אבל בסדר הפוך! הרשות כוונה כאן, כנראה, לפתוח את הפטרת יום שביעי או אחרון של פסח, אבל לא צוין לזה בסוף השיר. כאן, לאחר שהשלים את הטקסט (דף 108 ב), רשם הסופר קולופון קצר: "חזק ונתחזק, הסופר שמחה לא יחזק, לא היום ולא לעולם, עד שיעלה המור בסולם", כאות להשלמת חלק זה של המחזור.

שבועות

המדר המביא את תפילות חג השבועות פותח בלי כותרת, בנוסח-הקבע של תפילת הערבית ליום ראשון של חג. המעריב המובא כאן, "יורד אביר יעקב נורא עלילה" (ו. 257; דף 109 א), הוא לר' יוסף טוב עלם, המשורר הצרפתי הקדום. הפיוט משמש בכל קהילות אשכנז ונקלט גם במחזור רומניא (ליום שני של חג). אחרי ציון הברכה האחרונה והרימוז "ליום מקדש שלאחר תפילת הערבית" ("יתגדל ויתקדש") כתב הסופר: "ליום ראשון של שבועות" (110 א) והמשיך: "מתחיל החזן מציל עני מיד חזק ממנו ועני ואביון מגולל", אחרי-כך העתיק את הפיוט "מי אדר וחדו", שהיה נהוג לאומרו בקהילת וורמיישא, וכנראה גם בעוד קצת קהילות מערב-אירופיות, ביום ראשון של שבועות ושבט בראשית. בצד הפיוט רשמה יד מאוחרת: "ביום ראשון של שבועות אומר", הפיוט (מ. 983) הוא מן המאפיינים המפורסמים של מנהג וורמיישא, והוא מובא כאן בשלימותו.⁸¹ במנהג וורמיישא המאוחר הושמטו כמה ממחזורותיו האמצעיות.⁸² אחרי הפיוט העתיק הסופר פיסקא מהמשך תפילת "נשמת כל חי", כהרגלו במחזור. היוצר ליום ראשון של שבועות הוא, במקובל ברוב כל מנהגי אשכנז, הקמפוזיציה המפוארת של ר' שמעון בר יצחק "אדון אמנני" (א. 484; דף 111 א).⁸³ הפיוט מועתק על כל חלקיו, בראש נוסח-הקבע של העמידה (דף 113 ב) ציון המעתיק "קדושתא". הקרובה עצמה, "אורח חיים מוסר תוכחת" (א. 2010), מתחילה בדף 114 א, והיא לר' שמעון בר יצחק.⁸⁴ ב"סדר" הגדול שבקדושתא, "שעשוע יום יום מראש אמנה" (דף 116 ב ואילך), פיוט שבו מתאר המשורר את הקביה מציע לתורה "שתשתדך" עם אבות העולם ואבותיהם של ישראל, בעוד התורה דוחה הצעות אלו אחת אחת דחיות מנומקות, עד שהיא מסכימה להינתן למשה רבינו (כמקובל בקדושתאות לשבועות על-פי מסורת קילירית קדומה). השמיטו הקהילות המאוחרות את פיסקאות השיר שבהן מונה התורה את חסרונות המועדים המרעעים לה – מפני כבודם של אלה שלא יתבזה בפני הציבור. הטקסט במחזור שלנו מלא, כמצופה, אבל יד מאוחרת רשמה בגליון, בצד הקטעים הללו: "א"א בק"ר (=אין אומרים בקול רם). יד מאוחרת עוד יותר רשמה בפשטות "א"א, כלומר: אין אומרים (דף 117 א ואילך). גם סידרת ה"דיברין" "אלוף מסובל בהוד איפודים" (דף 119 א; כתוב בראשו "סדר" ורצה לומר: "סדר דיברין")⁸⁵ מובא כאן בשלימותו, בהבלטה נאותה של הרכבו המסובך. בראש הגליון "וכל העם רואים את הנראה והנשמע" (122 א) השמיט

אחרי-כך העתיק את הנוסח "אמיר דאיתאמר בנבואתא" במלואו, ולאחר מכן ציון: "ויתחיל ההפטר מהאור יום טוב". מיד אחרי-כך העתיק את הנוסח "אסב רשותא" שצוין קודם בדיבור המתחיל בלבד – הפעם במלואו, רצוין בסופו בדיבור המתחיל "אמיר דאיתאמר". אחרי-כך הביא הסופר רשות אחרת,⁶⁷ "אלימו כען" (א. 5130; דף 102 א; מחזור ויטרי, עמ' 164); גם רשות זו נכתבה בידי פייטן צרפתי, ר' יצחק בר שמואל, כן אחותו של רבינו יעקב תם. גם אחרי פיוט זה הביא את הנוסחים "איסב רשותא" ו"אמיר דאיתאמר" בלשונם המלאה. מיד אחרי כך צוין "הפטרה ליום שני של שבועות" והעתיק את התרגום הליטורגי של שני פסוקי ההפטרה הראשונים בלבד.⁶⁸ בסוף ציון את התחלת הפסוק השלישי בעברית: "אלה מתימן". אחרי-כך רשם את הכותרת "הפטרה ליום ראשון של שבועות" והעתיק את התרגום הליטורגי של שלושת הפסוקים הראשונים של ההפטר ביה"א: ואילך.⁶⁹ מיד אחרי-כך באה הכותרת "הפטרה ליום אחרון של פסח", ובהמשך – תרגום שלושת הפסוקים הראשונים של הפטרת היום בשמי"ב כב:א ואילך; אבל תרגום הפסוק השלישי נקטע באמצע.⁷⁰ אחרי-כך באות ההשלמות הארמית לקריאה בתורה ביום שביעי של פסח. במקומה של ר' שמחה היה התרגום מורחב כגון הרבה, ועל כמה פסוקים נוספו פיוטים שלימים. קודם לקטעים באה הרשות הארמית "אילו פומי נמי" (א. 4866). שהוא חיקוי של רשות קדומה לפתורגמן⁷¹ ונכתבה בידי ר' מאיר בר יצחק ש"ץ. הפיוט נתנסח בשתי צורות, אחת כרשות לקריאה בתורה, ואחת, שונה ממנה, כרשות להפטר. כאן (דף 103 ב) שימש הפיוט במפורש כפתחה לתרגום הפרשה. מיד אחריו (שם, ע"ב) מועתק נוסח מורחב מאוד, ליטורגי, של תרגום שמי יג'יו ("יהי בשלח פרעה"), שהוא פסוק ראשון של קריאת היום בתורה.⁷² אחרי-כך מועתקים שלושה פיוטי הרחבה לפסוק הראשון של שירת הים "וישוע יי" (שמי יד:לא): "אית חזותא ודוגמא" (א. 3195; דף 104 א) לר' מאיר ברבי אלעזר המכונה לומבארד,⁷⁴ "אבונן דבשמיא ובריי" (א. 139) לר' מאיר בר יצחק ש"ץ, והפיוט הקדום "איוול משה וקם על ימא" (א. 2306; דף 104 א) לראשון נרמז הפסוק "וישוע יי", ותרגומו הארמי מובא במלואו. אחרי-כך נרמז הפסוק הבא, "וירא", ואחריו מועתק הפיוט "אלהא עלם מלקדמך" (א. 4321; דף 105 א). גם הוא לר' מאיר בר יצחק ש"ץ. בסופו בא רמז לפסוק "אז ישיר משה", תרגום הפסוק במלואו, ורמז לפסוק "עזי וזמרת יי". פסוק זה מיתרגם אחרי-כך עם הרחבה מקיפה,⁷⁵ לא-פייטנית. מיד אחרי-כך בא רמז לפסוק "וי אש מלחמה" ותרגום מורחב ביותר שלו, אף הוא בנוסח של פרוזה.⁷⁶ אחרי-כך מועתק הקטע "ארבע כיתין איתעבדו בני ישראל" (דף 106 ב), הידוע לנו גם ממחזור ויטרי (עמ' 307) וגם מן התרגום היוושרלי הנדפס.⁷⁸ בהמשך מובאים ברצף רמזות בדיבור המתחיל לפסוקי שירת הים עד "וי ימלך לעולם ועד" עם התרגומים הליטורגיים המקבילים בשלימותם. אחרי-כך באה ההפטר "ארבע כיתין" – גם היא ידועה ממחזור ויטרי הנדפס (עמ' 308). בסוף הקטע רשם הסופר את פסוקי-הסיום של הקריאה ברמז: "כי בא סוס, עד כי אני יי רפא", אבל לא הביא את תרגום הכתובים.⁷⁹ מיד אחרי-כך רשם הסופר: "רשות להפטר מרבינו יעקב" והעתיק את הרשות הנועזת "רצוב פתגם" (י. 3527; דף 108 א). רשות זו קלושה גם

75 על פיוט זה, מן הקדומים והיפים שבפיוטים הארמיים שהגיעו לידינו, עיין: י. יהלום, "אזול משה בפפירוס", תרביץ, מז (תשל"ח), עמ' 173 ואילך.
76 גם הרחבה זו הובאה על-ידי גולדשמידט, מחקר תפילה ופיוט, עמ' 15. תחילתה ידבר אישתיבירי בני ישתאל.
77 מובא גם כן על-ידי גולדשמידט, שם, עמ' 16.
78 הקטע נמצא גם בתרגום הירושלמי, כ"י נאפוטי 1; פורסם: A. Díez-Macho, *Neophyti I*, II, Madrid-Barcelona 1970, p. 91.
79 היפך מזה במחזור ויטרי הנדפס, עמ' 309, ששם מובא תרגום הארמי של כל הכתובים הללו.
80 על ייחוס הפיוט הזה לרבינו תם עיין להלן, בטעף שלאחר זה.
81 משום נדירות הנוסח המלא של הפיוט הוא מובא בידי גולדשמידט, מחקר תפילה ופיוט, עמ' 17.
82 בנוסח המקוצר זה העתיק הפיוט במחזור וורמיישא של ר"י אופנהיים, וכך הוא גם נדפס בשתי מהדורות מנהג וורמיישא, שעליהן ידובר להלן. אבל הפיוט היה בשימוש נפוץ למדי בקהילות אשכנז, ושימש גם כפיוט לשבת תנאים. הוא מופיע בלא מעט כתבי-יד קדומים ומאוחרים כאחד, כגון כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה 4069; אוקספורד 1099; המצויאן הברני 658, 674, 676; קמברידג' 1176; Add. פאריס 644, 645, 646, 647.
83 עיין: הובמן, שמעון בר יצחק, עמ' עב ואילך.
84 הובמן, שם, עמ' פה ואילך.
85 על מבנה הקדושתאות לשבועות עיין: ע' פליישר, "לקדמוניות הקדושתא", הספרת, ב (תשל"א), עמ' 390 ואילך. על טורי הדיברין עיין: פליישר, שירת הקדש, עמ' 179 ואילך.

67 אפשר לשער ששני הפיוטים כוונו לשני ימות חג, ולא לבחירה חופשית. אבל אין לזה ציון במחזור.
68 חב"ג: א-ב, בקצת קהילות אשכנז התחילו את הפטרת יום ב של שבועות בחב"ב: ב: "וי מלך קדש" חס מפני כל תאריך, אבל לא כך היה מנהגן של רוב הקהילות הנזולות באזורי הרייטין, גם בוורמיישא החלה ההפטר בחב"ב: א, כפי שמעידים ר' ליווא קירבהיים ור' יוסף שמש בספרי המנהגות שלהם (על מקדחת אלה עיין להלן).
69 העובדה שאין תרגום ההפטרות מובא בשלימותו מעידה על התנוונות המנהג כבר בתקופה הקדומה הזאת. אבל אפשר להעלות על הדעת שרק התחלות ההפטרות (והרשותות שלפניהן) נאמרו מפי החזן, והמשך בזה קורא אחר; עיין על כך להלן, טסח התרגום קרוב מאיר למובא במחזור ויטרי, עמ' 169 ואילך.
70 אף כאן רומז הנוסח מאוד אל המובא במחזור ויטרי שברפס, עמ' 168, אלא ששם ההפטר פותחת בשמי"ב כב: ב: "ויתחיל עז מלחמה בזה".
71 על פיוט זה עיין: *L. Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 150 (להלן: [זונץ], תולדות הפיוט).
72 זו פתיחתה ב"אילו פומי וכל נמי", ונדפסה במחזור ויטרי, עמ' 160.
73 אף כאן הנוסח הזה כמעט לגמרי למובא בהקשר דומה במחזור ויטרי, עמ' 305, אלא ששם מובא התרגום בהמשך לכל הפרשה, עד שירת הים, ואילו אצלנו אין, כאמור, אלא תרגום פסוק ראשון של הקריאה.
74 עיין עליו: זונץ, תולדות הפיוט, עמ' 469. לפי זונץ, פעל הפיוטן בראשית המאה ה-12 בין השנים 1200–1220. הקטע מובא על-ידי גולדשמידט, מחקר תפילה ופיוט, עמ' 13. שם נדפס גם הקטעים "אבונן דבשמיא" ו"אלהא עלם" הנזכרים להלן.

הפייטן את הכותרת הבאה ברגיל כראשי הסילוקים (יובן ולך תעלה קדושה וכו'); יד מאוחרת השלימה את החסר.⁸⁶ לעיטור עמידת המוסף מובא, כרגיל, פיוט האזהרות הקדום "אתה הנחלתה תורה לעמך" (א. 8788; דף 125א). המונה את תרי"ג המצוות שבתורה, הכותרת "אזהרות" שורבבה בתחתית העמוד שלפני-כן (דף 124ב). הסופר ציין בהבלטה את האקרוסטיכונים האלפביתיים המתחלפים של חיבור בלתי-מחורז זה, והשאיר רווחים אחרי כל קבוצה של שני טורים. כיצא בזה ראג להתחיל את האלפביתיים המתחלפים של השיר באותיות גדולות. את סופי האלפביתיים העתיק בדיו אדומה. הפיוט מסתיים בדף 129א. בעמוד שלאחרי-כן העתיק הסופר באותיות גדולות את הקטע "או שש מאות ושלש עשרה מצות" שרגילים לסיים בו את אמירת האזהרות, והשלים את נוסח-הקבע של העמידה עד תומה. בסוף העמידה, אחרי הציון "יתגדל ויתקדש", רשם בדיו אדומה (הכתובת בלתי-קריאה): "ליום [שנ]". הוא העתיק אחרי-כן (130ב) את היוצר "אילת אהבים מתנת סיני" (א. 2960) המייחס לשמעון בר יצחק, ולאחריו את האופן האנונימי "אורחות אראלים" (א. 2017; דף 131א). שני הפיוטים האלה הוחלפו במנהג וורמיישא ביורצ של ר' מאיר בר יצחק ש"ץ "אדיר ונאה" (א. 1092) ובאופן "כבודו אות" (כ. 66).⁸⁷ ויד מאוחרת ציינה זאת בגוף המחזור, עם התחלת "אילת אהבים", בלשון זו: "[אין] א[ומרים] זה, ואומרים אדיר ונאה גם אופן כבודו אות. הפוך לאתור כיו דפין תמצא אדיר ונאה". דפי הקלף הרמזים כאן כורבו לפי הסינון החדש בסוף המחזור (דפים 1221-1224). הפיוטים מועתקים ביד מאוחרת, כנראה מן המאה הטי. גם ליד "אורחות אראלים" צוין באותיות קטנות "[אין] אומרים". אופן זה, אגב, מובא ברוב מקורותיו בהשמטת הדבר טורים מאמצעו (אותיות כ-צ), אבל כאן הוא מועתק שלם. בדף 131 מועתק הוולת האנונימי "אנכי גדול בנועדים" (א. 6805). גם פיוט זה הושמט בוורמיישא, ויד מאוחרת ציינה זאת בגליון: "[אין] אומרים". בוורמיישא לא אמרו זולת ביום שני של שבועות.

הקדושתא המובאת לעיטור עמידת השחרית היא הקומפוזיציה המפוארת "ארץ מטה וירעשה" לר' אלעזר בירבי קליר (א. 7694; דף 132ב). בסדר "אלפים שנה נמתקתי" (133ב), ליד הפיסקאות המדברות בגנותם של אבות העולם, ציינה יד מאוחרת (החל מדף 135ב): "[אין] אומרים". עם השלמת הקרובה המונומנטאלית הזאת, בדף 141ב, שב הסופר והעתיק את נוסח-הקבע של העמידה, ער סוף הברכה הרביעית.

בעמידת המוסף, שאף היא מועתקת בשלימותה בנוסח הקבוע, שילב הסופר את הפיוט "אזהרת ראשית" הנאמר כאן בכל מנהגות אשכנז (א. 2186). קטע קדום זה אפשר ששימש פתיחה לאיזה פיוט קדום מסוג האזהרות, אבל בכל המנהגות הוא נאמר בגנף. לדעת החוקרים ניטל שם הסו ("אזהרות") מפתחיו פיוט זה, גם כאן מובא, לאחר הפיוט, הקטע "אז שש מאות" שכבר הועתק לעיל (דף 129ב) בסוף "אחה הנחלתה". רק עם תום נוסח-הקבע של עמידת המוסף ליום שני של חג באה הכותרת "מעריב לליל שיני של שבועות". המעריב מתחיל "אלהים ביתה מושיב יחידים" (א. 4686; דף 144ב), והוא לר' אברהם בן יהודה הכהן, פייטן כנראה בן מגנצא, שפעל במחצית השנייה של המאה הטי. ברוב הקהילות אשכנז אמרו כמעמד הוה פיוט אחר.⁸⁸ נוסח-הקבע של תפילת הערבית אינם מועתקים כאן, להוציא התחנונות הליטורגיות ומלות-המעבר אליהן; אף אלו מובאות ברימוז בלבד. בסוף המעריב (דף 145ב) מובאת הכותרת "דברות של שבועות" המתייחסת לחטיבת הפיוטים הארמיים המועתקים החל מן העמוד שלאחרי-כן.

המנהג לקרוא את עשרת הדיברות ביום טוב ראשון של שבועות בליווי תרגום ארמי, להקדים לתרגום הארמי של הקריאה רשות, ולהוסיף על כל

נתן (הראב"ן). במדבר-גרמניה אמרו את הפיוט "יורד אלהים על הר סיני" (ה. 203). לר' יצחק בן משה, במחזור גירנברג מובא מעריב זה לליל ראשון, ויורד אביר ועקב" ליוסף טוב עלם ללילה שני.

89 במחזור ויטרי (עמ' 336 ואילך) באות ההרחבות לפני תרגום הדיברות, בהקדמות להם. 90 הוא פורסם: P. de Haas, *Ungedruckte Stücke aus den Breslauer deutschen Machzor-Handschriften*, Berlin 1906, p. 17; M. Ginsburger, *Revue des études juives*, LXXIII (1921), p. 17.

91 השוה: פסיקתא דרב כהנא, יג, מהדורת בוכר. דף קב ע"א (למטה); פסיקתא רבתי, לא, מהדורת איש-שלים, דף קמ ע"א, ובהערות המהדיר שם.

86 על צד האמת, הפייטן הטעה כאן את הסופר, סדרי הדיברות מביאים, לפי המסורת, פיוט גם כנגד הפסוק "יכל העם רואים את הקולות", ורק בסיומו, ולאחר הכותרת "יובן ולך תעלה קדושה וכו', בא הסילוק. ר' שמעון לא פיוט את הפסוק הוה כריבין שלו, ופתח את הסילוק ב"יכל העם רואים". הסופר חשב שאין כאן אלא השלמת סדר הדיברות, ולפיכך ציין כראש הקטע "יכל העם רואים". אבל באמת זהו סילוקה של הקדושתא, כפי שבוצע חלקן מתחן בגליון.

87 שני הפיוטים הללו נאמרים במנהגות אשכנז כשבת שלאחר שבועות. כך מובא כבר במנהגות ר' אייזיק מסינא, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים: השיל"ט, עמ' עז, וכך הוא במחזור גירנברג.

88 המעריב המקובל כמעריבה של גרמניה הוא "אל אלהים יי דובר" (א. 3423) לר' אליעזר בר

מיוחסת לקילור, אבל היא נכתבה בידי פייטן מאוחר בהרבה, שכבר נענה לחידושי האסכולה הספרדית.⁹⁷ ליד פתיחת הקינה רשמה יד מאוחרת את ההערה: "אין אומרים". בגליון העליון של דף 156 נרשמה בקאליגראפיה מאוחרת הסטרופה "בליל זה סר נגה", שנועדה להצטרף ל"בליל זה יבכיון" במקרה שליל תשעה באב חל במוצאי שבת.⁹⁸ הערה לעניין זה רשומה בסוף "בליל זה יבכיון": "כשחל ט' באב במוצאי שבת אומר בליל זה סר נגה". אחרי זה באה הקינה הקדומה "אז בחטאינו חרב מקדש" (א. 2104; דף 156), שכבראשה הרפרין "עד אנה בכיה בעין ומספד בירושלם / תרחם ציון ותבנה חומות ירושלם". בסוף הקינה באה המהירות "תרחם ציון באשר אמרת" הנהוגה גם במנהגי אשכנז המאוחרים,¹⁰⁰ בליווי פסוקי הנחמה מוכי: א טו; שם, א יז; ויש נא: ג. עם השלמת פיסקה זו באה הנחיה לאמירת "ואתה קדוש וישב תהילות ישראל וקרא זה אל זה ואמר".

המדר המכיל את הקינות ליום תשעה באב פותח גם הוא בכותרת צנועה שאינה ניתנת אלא לקריאה חלקית: "קנות למחר [...] אומרים" (דף 157). מיד אחריה מובא הנוסח המלא של הקרובה הקילורית המפוארת לתשעה באב "אביך ביום מבך" (א. 3; 101). הנוסח הקבוע של העמידה מועתק באותיות קטנות יותר בצד הימני של העמוד, ליד קטעי הפיוט. בדף 157 מובא בסור הזה נוסח הקדומה. בראש דף 158 מועתק הנוסח המלא של ברכת התענוגות "ענינו". הקרובה "אביך ביום מבך" היא קרובה ייד, כלומר היא מפייעת יד ברכות בלבד מיי"ה ברכות העמידה.¹⁰² עם חוב הפיוט העתיק הסופר את העמידה בנוסחה הקבועה עד סוף ברכת העבודה, וציון להמשך התפילה בלשון זו: "ויסיים כל התפילה עד המבך את עמו ישר" בשלום קדש ואל ארך אפים יד מאוחרת תיקנה בין השיטין: "ואין אומרים אל ארך אפים" וקורין בתורה בואתחנן כי תוליד בניס [דב' ד: כה ואילך] ומפסיקו בירמיה אסף אסיפס [ח: יג-כג; ט: א-כג] ואשרי, ולא יאמר סדר קדוש¹⁰⁴ עד שסיים כל הקינות ואחר כך יאמר איוב וירמיה ועלינו לשבח". החל בדף 160 מובאת חטיבת הקינות. בראשה מועתקת חמש-עשרה קינות קילוריות בסדר זה: "שבת סורו מני" (ש. 377; דף 160), שהיא לאמיתו של דבר, השלמה לקרובה הקילורית "זכור איכה אנו שפתינו" (ו. 108), הנהוגה בקהילות איטליה ורומניא;¹⁰⁵ "איכה אצתה באפך" (א. 2875; דף 160); "אדורה עד חוג שמים" (א. 5; דף 161); "איכה תפארת" (א. 2923; דף 161); "איכה ישבה חבצלת השרון" (א. 2904; דף 162); "איכה אשפתו פתוח" (א. 2881; דף 163); "אם תאכלנה נשים פרים" (א. 5503; דף 165); "איכה אלי קונו מאליו" (א. 2871; דף 166) — הכותרת "יוקנון וירמיהו על ואשיהו" רשומה ביד מאוחרת, בגליון; "אהלי אשר תאבת עד לא בראשית" (א. 1432; דף 166); "איכה את אשר כבר עשה" (א. 2882; דף 167); ובראשה מהירות הפתיחה והמעבר "אחור וקדם מפה ומפה" (א. 2444; דף 166); "אי כה אומר בורת לאב בפצח" (א. 2624; דף 168); "זכור את אשר עשה צר בפנינו" (ו. 111; דף 168); "אתה אמרת הטיב אטיב עמך" (א. 8700; דף 169); "לך יי הצדקה באותות" (ל. 765; דף 169); "ויהסא אלהי אונך" (ת. 312; דף 170). כל הקינות הללו ידועות מסדר קינות תשעה באב בקהילות אשכנז, אס"כ אין הן באות בדרך-כלל

אחרי הציון "לא תשא" ותרגום הדיבר כנ"ל,⁹² באה ההרחבה "אמגן מומי לא תשתבע" ("לשווא שבעה לא תישבע"; א. 5566; דף 151). הקטע, המדבר בעונשים הצפויים לנשבע לשקר ובדמויות המקראיות שנענשו בחטא זה, מחזורי ואלפבית. אין הוא מובא במחזור ויטרי, אבל הוא היה ידוע בקהילות אשכנז ונחפרש ביד ר' בנימין מן העניים.⁹³

אחרי הכותרת "זכור את יום השבת" והתרגום המורחב כנ"ל של הדיבר (דף 152) בא פיוט ההרחבה "ארעא ורקיעא ודבהון ושבימיי" ("הארץ השמים ומה שבהם ובימיי"; אינו נזכר באוצרו של דוידון). הקטע, המדבר בשבחה של שבת ומוכיר בין השאר את האגדה הידועה של יוסף מוקיר שבת, מחזור ומעורב במחזורות מרובעות. אין בו תימה, והוא שונה ממקבילתו במחזור ויטרי.⁹⁴ לדיבר החמישי ("כבד את אביך") מובאת ההשלמה הקדומה "אמר יצחק לאברהם אבהי" (א. 5812; דף 153), המפייעת בתנופה דראמאטית את דברי יצחק אל אביו בלכתם לעקדה. הקטע, המובא גם במחזור ויטרי (עמ' 341). הוא מן היפים שבפיוטי ההשלמה הארמיים שנותרו בידינו, והוא בלא ספק גם מן הקדומים שבהם. כיצא בו לקדמות ולעוצמה פיוטית הוא הקטע המובא כאיור לדיבר "לא תרצח": "איתגבר בחיליה אדוניה בר חגית" (א. 3197; דף 153). המתאר את רציחתו של יואב בן צרויה בידו בניהו בן יהוידע בפקודת המלך שלמה (מל"א ב: כח ואילך). תרגום הדיבר השביעי "לא תנאף" מובא שוב בשלימותו; להשלמתו מובא הפיוט הקדום "יוסף תקיף יצירה כד תבעתיה מרתיה" ("יוסף תקף יצרו כשתבעה אותו אדוניו"; א. 2161; דף 154), המתאר את תלוות אשת פוטיפר באחני חברותיה על טרבתו של יוסף.

שלושת הדיברים שלאחר-מכן מובאים בתרגומם בלבד, אחרי כותרות הפתיחה המציינות את לשון המקור שלהם. אין פיוטים ארמיים משלימים אותם. גם מערכת הפיוטים הארמיים שבמחזור ויטרי קטועה בסופה: אין בה פיוטים לדיבר השמיני והתשיעי, אבל לדיבר העשירי יש השלמה מחזורת ("אוי מאן דאיתתא"; מחזור ויטרי, עמ' 343) שמדברת בגנות הנשים; היא נועדה לדיבר השביעי, כמובן.⁹⁵ פסוקי הקריאה מתורגמים במחזורנו עד הסוף, בנוסח הקרוב למובא במחזור ויטרי הנפס. המדר המוקדש לתפילות חג השבועות נגמר כאן בקולופון צנוע של הסופר (דף 155).

תשעה באב

המדר לתשעה באב פותח בכותרת "ליל תשעה באב" (דף 155); אין רמז לאמירת מגילת איכה. פתיחת המדר בכותרת "על אלה על אלה אני בוכיה עיני עיני יורדה מים" (על-פי איכה א: טו). לאחריה מועתקת המחרות "על חורבן בית המקדש כי הורס וכי הודש / אספוד בכל שנה ושנה מספר חדש / על הקדש ועל המקדש"; מהירות זו משמשת במנהגות אשכנז פתיחה לקינה "תסתר לאלם תרשישים מרון" (ת. 410; דף 155) המיוחסת לר' אלעזר בירבי קילור. הקינה מועתקת בהמשך, בשלימותה. אחריה באה הקינה המפורסמת "בליל זה יבכיון וילילו בני" (ב. 721; דף 156), שאף היא

לומר "בליל זה" סר" במקרים אלה כחוספת ל"בליל זה יבכיון" כבר נזכר במנהגות ר' אברהם קלחוני, מהדורת י"ד דיסין, ירושלים תשל"ח, סימן קלח, עמ' כז. הקטע "בליל זה סר נגה" (ב. 726) מיוחס לרבי אלעזר מוורמיישא בעל הרוקח בכ"י אוקספורד 1025 (ישל הרב רבי אלעזר בר יהודה הקטן; עיין גם: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 319).

99 קינה זו נדפסת באנטולוגיה של בראדרי וינר (לעיל, הערה 96), עמ' יז. היא מן ההוצאות המובחנות של תקופת הפייטנות הקדם-קלאסית, הבלתי-מחזורת.

100 עיין: ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשכ"ח [להלן: גולדשמידט, קינות], עמ' לא. מלבד המחרות נראה שהיה במקרה סיום של קינה קדם-קלאסית, בלתי-מחזורת. הפיסקה עשויה שני טורים מרובעים, ששניים פותחים באות תי"ו.

101 הקרובה בשלימותה, עם פירוש רחב, נדפס אצל גולדשמידט, קינות, עמ' קכר ואילך; היא נאמרה בתשעה באב בקהילות אשכנז, בעיקר במערב.

102 על טיפוס זה של קרובות עיין: פלישה, שירת הקדוש, עמ' 75-76. בארץ-ישראל הקדומה היה נהוג לשלב את הקינות בברכה היד (ברכת "אלהי דיד וכוונת ירושלים"), ולפי שחטיבת הפיוטים הזאת גדלה ונרחבה מאוד, ויתרו הקהילות, ולימים גם הפייטנים, על העמדת הברכות שלאחר-מכן בנוסחים מפויסים. ידועות לנו חמש קרובות תשעה באב של הקילור, ארבע מהן קרובות ייד.

103 עיין על כך להלן.

104 כלומר: קדושה וסידרא, רהיניו, פיסקת "זבא לציון גואל".

105 מנהגו של הקילור בקמפופורציות שלו לתשעה באב היה להשלים את האלפביתים ואת סידרת העניינים שכן בהם בקרובות היד — בקינה שעשאה כתבנית הקרובה שאותה נועדה להשלים, אבל, כמובן, בלא מעברים אל הברכות. עיין לעניין זה: ע' פלישה, "ליענין המשמרות בפיוטים", סיני, סב (תשכ"ח), עמ' ג' ואילך. אבל הקינה שהשלימה את הקרובה "אביך ביום מבך" אינה בידינו. הקרובה "זכור איכה אנו" אף היא מן היצירות המפוארות והמורכבות של הקילור, הובאה גם כן במהדורת גולדשמידט, קינות, עמ' קמז ואילך.

92 חלק הפתיחה של הדיבר מקוצר בפנים.

93 עיין: שמלצר (לעיל, הערה 61), עמ' 217 ואילך.

94 אבל הוא בא במחזור נירנברג, והוא מופרש ביד ר' בנימין מן העניים; שמלצר, שם, עמ' 225 ואילך.

95 עיין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 78. בפירוט לדיברות הארמיות במחזור ויטרי, עמ' 334, הוא מובא באמת כאילוטראפיה לדיבר השביעי (לא תנאף). אין לדעת מה טעם נחקר הסדר לקראת סופו: אולי מפני טורח העיבוד. גם במחזור נירנברג אין הרחבות פיוטיות אלא עד הדיבר השביעי ועד בכלל. לפני ר' בנימין מן העניים עמדו הרחבות לכל הדיברות, למד מן האחרון. בסדר חיבור ברכות (העתקת שטור, עמ' 255 ואילך) מובא תרגום הדיברות כמו אצלנו, אבל אין הרחבות פיוטיות מלבד שתיים, "אמר יצחק לאברהם אבהי", ו"אתגבר בחיליה".

96 כך נראה בכמה מקורות כתובי יד אשכנזיים. הפיוט אף הובא משמו של הקילור באנטולוגיה של ז' בראדרי ומ' וינר, מבחר השירה העברית², לייפציץ הרפ"ד, עמ' מב ואילך, מבנה הפיוט הוא ספרדי מובהק: בראשו עומדת מהירות פתיחה חדר-חרוזית, והמחרוזות שלאחר-מכן מסתיימות בחרוז קבוע (מעין אזורי). הוא גם שקול במשקל ההברות הספרדי (שמנות הברות בכל טור), ר' שמחה ציון בקוים קטנים את מקומות הפסק (הציוורה) בטורים, סימן שחש במשקל. הואיל והפיוט קדום מאוד, ספק אם אפשר להניח שנכתב באשכנז.

98 הקטע "בליל זה סר" אינו פיוט בפני עצמו אלא מהירות בלבד, שעוצבה לפי הדיגם של מהירותות "בליל זה יבכיון" נועדה להיוטקף עליו. לפיכך פתח הפייטן את הקטע ב"בליל זה" וסיים אותו בחרוז המעין: אזורי "יני", כמצוי בכל מהירותות "בליל זה יבכיון". אבל הוא האריך בקטע הזה יותר ממה שמצא במהירותות הרגילות של השיר, ושרבד חרוז פנימי (ידי) באמצע הטורים, ליד הציוורות. כנראה הקפיד גם על משקל השיר. הקטע מצוין את המנהג האשכנזי הקדום שלא לומר "ידי נעים" בליל תשעה באב שחל במוצאי-שבת. המנהג

בשליש האחרון של העמוד הזה הועתקה תחילת הקינה המהללה של ר' יהודה הלוי "ציון הלא תשאלו לשלום אסיריך" ¹²⁶, אבל עכשיו אין לפנינו אלא המשך השיר בדף 179. גם מהמשך הקינה חסר חלק מחמת קיטוע העמוד: סופה בא בדף 180. לאחריה מועתקות הקינות "אצבעותי שפלן" (א. 7244) לר' ברוך ממגנצא; ¹²⁷ "ואתאונן ואתקנן [=ואקנן] מרה" (ו. 79; דף 181) על הריגת "יותר ממאה ושבעים ושלוש נפשות" בורנקבורט [=פראנקפורט] בשנת 1241; "למי או ולמי אבוי ומדינ" (ל. 1086; דף 182). קינתו המועזת של ר' אפרים מבואה על הרוגי בלויש (Blois) בי 1171; ¹²⁸ "ואללי כי באו רוב אלמן ושכול" (א. 5154; דף 183); קינה זו היא היחידה במחזור המיוחסת במפורש למחבר מסוים בכותרת שבראשה. לשונה כך: "קינה מרבינו מנחם בר' יעקב מורמישא זצ"ל". הקינה מספרת בהרוגי בלויש בי 1171 ובבורט (Boppard) בי 1179. בסוף הפיוט, בדף 184, מובאת מחזורת-הפתחה של פסוקי הניחומים "תרחם ציון כאשר אמרת" כמו בסיום סדר ליל תשעה באב (בדף 157); הנוסח כאן: "ותשוב לירושלים ברבים רחמים". הפסוקים עצמם אינם מובאים.

פרקי התנ"ך

אחרי השלמת המחזור גופא באה בכרך שלפנינו חטיבה של פרקי מקרא שהיו בשימוש ליטורגי בקהילת המעתיק ובזמנו. כידוע, אין מקומם המקורי וגם לא היקפם המקורי של הדפים הללו נהיר. ¹²⁹ מה שעומד לפנינו מכיל את מגילת קהלת החל בפרק א פסוק י ועד סוף המגילה (דפים 185–189), את כל ספר איוב (189–203), את ספר ירמיה מהתחלתו ועד כגו (204–217), ושני פרקים (לד–לה) מספר ישעיהו (217–א. ב). בסופה של פיסקה זו בא הקולופון הארוך של הסופר שמחה ביר יהודה, עם ציון תאריך כתיבת המחזור. מבחינת תוכן המחזור וסידורו יש פליאה בהרכב המדור הזה, שכן מצד אחד מגילת קהלת הבאה כאן שייכת לחג הסוכות שאינו נפקד בקורס כלל, ומצד שני חסרות כאן מגילות אסתר, שיר השירים ורות שנאמרות בחגים שכתב-היד מביא את פיוטיהם. קטעי איוב וירמיה, וכן הפיסקה המובאת מספר ישעיהו, נועדו להיאמר בתשעה באב, והבאתם כאן טבעית. אין ספק שהחטיבה אינה עומדת לפנינו כהווייתה המקורית. פרקי המקרא מובאים, כאמור, לפי סדרם ובמלואם (לבד מקצת חסורים שתוקנו בגליון). בקטע המביא את ספר ירמיה צוין המעתיק, בגליון, במלה "הפטר", את התחליתיהן של שלוש הפטרות: ביר' ו:א (א. 189) "ועליתכם ספר" את הפטרת פרשת צו (דף 208), ביר' ח:ג (א. 209) "אסף אסיפם" את הפטרת תשעה באב (דף 209), וביר' ט:ט (א. 209) "אסף אסיפם" את הפטרת בחוקותי (דף 213). מופלא העדר ציון ההפטרות ביר' א:א ורב:א לשתי השבחות הראשונות של עונת בין המצרים. ¹³⁰

בסדר זה ¹⁰⁶ גם מחרוזות-המעבר שהיו צמודות בסופי הקינות כדי להעביר מהן אל הקינות שלאחריהן ¹⁰⁷ נמצאות בשולי אחדות מן הקינות, אסרי מרובן נשרו. בצד הקינות נרשמו כיד מאוחרת המנגינות שבהן נהגו להשמיע את הפיוטים בקהילות וורמיש, ¹⁰⁸ בסוף הקינה החמש-עשרה ("הטה אלהי אונך"), בדף 170, רשום בכתב מאוחר: "ער כאן אומר חזן", ואחר-כך מובאת הקינה "הילילו לה ליום" (ה. 532). על פיוט זה, כנראה של יוני, יבואו דברים להלן. ¹⁰⁹ בגליון הדף נרשמה כאן הערה זו: "אומ' אחר הציוני", בסופה של הקינה נרשם: "ער אנא [1] בכי' כו' אז בחטאינו וכו'". הערה זו מצטרפת למד שנרשם בגליון בראש הפיוט: "הילילו לה" נועד לסיים את סדר הקינות, ולהיאמר אחרי הציונים, ¹¹⁰ לפני הקינה "אז בחטאינו", ¹¹¹ שכונתה לסיים את הסדר, כמו בליל תשעה באב.

מכאן ואילך מובאות קינות מלוקטות של מחברים שונים, בסדר זה: "אין נתחמוני חבל" (א. 2860; דף 171), ¹¹² המיוחס לר' אלעזר בורכי קיליר; "אבל אעורר קנים" (נא: אנינו) אגרי" (א. 288; דף 171) לר' מנחם בר מכיר, על הרוגי מסע-הצלב הראשון בשנת תתנ"ו/1096; ¹¹³ "אמרתי שנו מני אמר" (א. 5971; דף 172) לר' קלונימוס בר יהודה, גם כן על המאורע הנוכח; ¹¹⁴ "אז בהלוך ירמיהו" (א. 2098; דף 173), המיוחסת לקילירי (כתוב בראשה: "מה אעשה לכם בני / גיירה היא מלפני", שהוא אחר משני הפרקים המשמשים את הקינה בנוסחים הרגילים; השני "אם באדם עברו ברית / איך זכות כדוהי ברית" אינו כאן); ¹¹⁵ "אז במלאות ספק" (א. 2108; דף 173), גם כן לקילירי (כתוב בראשה: "עני עני יורדה מים"; הכותרת אינה באה בנוסחים המקובלים); ¹¹⁶ "ואת נוי חטאתי השמימה" (ו. 78; דף 174), קינה המתארת את הסיפור התלמודי הידוע על בנו ובתו של ר' ישמעאל כותן גדול שנשבו בעת החורבן וזווגו זה לזה על-ידי אדוניהם (גיטין נח ע"א); ¹¹⁷ "אוי לי על שברי נחלה וגברה מכותי" (א. 1744; דף 174) לר' יעקב ב"ר יצחק הלוי, קינה המתארת את חורבן וורמיש בימי מסע-הצלב הראשון; ¹¹⁸ "שכורת לא מייך" (ש. 1158; דף 175), קינה מטיפוס ספרדי, המיוחסת לר' שלמה בר יצחק גירונדי, מתלמידי הרמב"ם; ¹¹⁹ "אש תוקד בברכי" (א. 7736; דף 176), פיוט אנונימי הקלוט בסדר הקינות האשכנזי, ¹²⁰ "איכה ישבה בדר ענוגה" (א. 2900; דף 176) לר' אפרים מבואה, המזכירה גם כן את מאורעות תתנ"ד; ¹²¹ "שומרון קול תתן" (ש. 686; דף 177), הקינה המפורסמת המיוחסת לר' שלמה אבן גבירול; ¹²² "מי יתן ראשי מים" (מ. 1122; דף 178) לר' קלונימוס בר יהודה, ¹²³ המספרת במוראות שנת תתנ"ד ובמפורש על הרוגי אשפירא ומגנצא (לקינה זו נוספה בהרבה כתב-ידים פיסקה המדברת בהרוגי וורמיש, אבל היא חסרה מכתב-ידים שלנו); ¹²⁴ "יום אכפי הכברית" (ו. 1605; דף 179), קינתו המפורסמת של ר' יהודה הלוי על הריגת זכריה הנביא, המחצית התחתונה של הדף הזה נחלש. ¹²⁵

- 106 עיון גולדשמידט, קינות: "שבת סדר" סימן ו: "איכה אצת" ח: "אמר ער חוג" ט: "איכה תאחרתי י: "איכה ישבה כהצלת" יא: "איכה אשפתר טו: "אם תאכלנה" יח: "איכה אלך יב: "אהלי אשר ואבת" יג: "איכה את אשר" טז: "א כי אמר" יז: "זכור את אשר עשה יו: "אנת אמרת" יט: "לך יי הצדקה" כ: "והטה אלהי אונך" כא.
- 107 עין על כך: פליישר, שירת הקודש, עמ' 204.
- 108 ה"ניגונים" מציינים על-ידי ר' יוחנא שמוש בנוסח הקצר של הויכוח על מנגינת וורמיש (עין על זה להלן), עמ' 36. הם חופפים את הרשום בגליון מחזורנו.
- 109 פיוט זה נדפס גם הוא במחזורות גולדשמידט, קינות, עמ' קמ, אבל אין הוא של הקילירי כפי שנרשם שם בטעות. על קרובת הירד שקינה זו באה להשלים עיון: ע. פליישר, "פיוט ליניי חזן על משמורת הכהנים", סיני, סד (תשכ"ט), עמ' קטו ואילך; הנ"ל, "חדושה בנושא המשמורת בפיוטים", ספר דר סדן, ירושלים תשל"ז, עמ' 179 ואילך.
- 110 ה"ציונים" הם קינות לחשנה באב שעוצבו לפי הדגם של "ציון הלא תשאלו לשלום אסיריך" המפורסם של יהודה הלוי. בסדר הקינות האשכנזי המאוחר שולבו הרבה פיוטים מטיפוס זה: עיון: גולדשמידט, קינות, עמ' יג ואילך, קבר ואילך, במחזור שלנו אין ציונים מחוץ ל"ציון הלא תשאלו" עצמו (עין עוד להלן). וההערה מתייחסת להיקף אחר, מאוחר, של סדר הקינות בוורמיש.
- 111 "ער אנת כביה" הוא, כנור, מחרוזת הפתיחה של הקינה "אז בחטאינו", המועתקת בשלימות בסדר ליל תשעה באב, דף 156.
- 112 גולדשמידט, קינות, סימן טז, עמ' קב.
- 113 גולדשמידט, שם, סימן לד, עמ' קח; א"מ הברמן, גיורת אשכנז וצרפת², ירושלים תשל"א, עמ' סג.
- 114 גולדשמידט, קינות, סימן ל, עמ' קו.
- 115 גולדשמידט, שם, סימן כו, עמ' צח.
- 116 שם, סימן כח, עמ' קא.
- 117 שם, סימן כד, עמ' פח. גולדשמידט מייחס את הפיוט, על-פי כתב-יד, לפייטן בשם וחיאל.
- 118 פורסם בידי דה-האס (לעיל, הערה 90), עמ' 32. מנוסח הפיוט הזה חסרות במחזורנו (דף 175) שלוש מחרוזות: מפני זה גם חתימת הפייטן לקדה בחסר. הסופר חס בחסר תוה התמצע עליו בהערות-שוליים: "בכאן חסיר חזרות ולא מצאתי במעתיק ש[לן]". עיון על זה גם במאמר של ב"ר אריה (לעיל, עמ' טו ואילך).

ליד המקרא ביר' ט:כד (דף 209ב), מקום שם מסתיימת הפסטר תשעה באב, ציירה יד מאחרת שתי ידיים עם אצבע פשוטה ורשמה בגליון: "כאן מתחיל בורמיישא בתשעה באב אחרי הקינות ואומרים עד ה' צדקינו נר' בגו: (דף 217א) פסוק בחליפין פסוק, ואח"כ אומרים קרבו גוים [יש' לר: א; דף 217] שכתוב אחר [=אחר כף], הקהל וחזן ביחד. על המנהג הזה ידובר להלן בנפרד.

לסוף המחזור, כפי שהוא מכורך לפנינו, צורפו דפים המכילים פיוטים שנועדו להחליף. לפי מנהג וורמיישא, כמה פיוטים שהובאו בגוף המחזור לפי מנהג אחר, כפי שכבר צוין לעיל. מדף 219 מועתק הפיוט "יושע אור ישראל אימותו" לר' מאיר בר יצחק ש"ץ (נ. 239); הוא נועד לאחרון של פסח, במקום הפיוט "אתה הארתה יומם ולילה", המובא בפנים בדף 221. מופך מובא הפיוט הארוך "אדיר ונאה", אף הוא לר' מאיר ש"ץ, ליום שני של שבועות; הוא נועד להחליף את הקטע "אילת אהבים מתנת סיני", הבא בפנים בדף 130. ליד פתיחת "אדיר ונאה" כתוב ביד מאחרת: "יוצר ליום שני של שבועות, גם אומרי האופן כבדו אות". האופן הזה מועתק בהמשך (דף 223 ואילך). הוא בא להחליף את האופן "אורחות ארזלים", שהועתק בפנים בדף 131. "כבדו אות" (כ. 66) הוא פיוט מטיפוס ספרדי, שקול במשקל כמותי (עם קצת סטיות) ובנוי בטורים מרובעים. אין הוא חתום.¹³¹ אבל מסורת אשכנזית קדומה מייחסת אותו לר' מאיר בר יצחק ש"ץ.¹³² עד כאן מערכת הפיוטים שבמחזורנו.

ד. פיוטנו מחזור וורמיישא

המחזור האשכנזי, ובתוך זה מחזור וורמיישא, עשוי – מצד מקורות החומר הפייטני שבו – שכתוב שכבות. עיון במבנה המחזור שלנו, אף-על-פי שהוא, כאמור, עני יחסית מבחינת סך הפיוטים המובאים בו, מלמדנו פרק מאלף בתולדות גיבוש סדר התפילה האשכנזי. פיוטי המחזור מלוקטים מכל פינות עולמה של היצירה הפייטנית, ואין כמעט תקופות או מרכזי יצירה או אסכולות שאינם מיוצגים בו. גם מבחינה כרונולוגית מקיף המחזור את מלוא כוליותה של היצירה הפייטנית: הקטעים הקדומים ביותר שבו נתחברו בזמנים הקדם-היסטוריים של השירה הפייטנית, ואילו המאוחרים שבו נכתבו עשרות שנים מעטות לפני העתקתו. אבל מסדרי המחזור האשכנזי לא נתכוונו לערוך אנתולוגיה ייצוגית של השירה הפייטנית לדורותיה. שיטת הברירה שעל-פיה העמידו את תוכנו אינה מובנת בשום אופן בלא התייחסות לתולדות היהדות המרכז-אירופית ומערכת זיקותיה אל מקורות היניקה הקדומים שלה במזרח, ובעיקר בארץ-ישראל.

גרעינו המוצק של המחזור המרכז-אירופי נתגבש, כנראה, באיטליה, אירשם בסוף המאה הח' וראשית המאה הט'. הוא הועמד בעיקר על יצירתו של גדול פייטנינו הקדומים ר' אלעזר בירבי קליר. ר' אלעזר בירבי קליר, פייטן ארצישראלי בן ראשית המאה הז',¹³³ הוא הדמות הראשה גם של המחזור שלנו. שום פייטן, קדום או מאוחר, אינו נוכח כאן יותר ממנו, לא מן הצד הכמותי האבסולוטי, ולא – וזה כמובן העיקר – מצד חשיבות ה"שטח" הנתפס על-ידי פיוטיו. במחזור שלנו, וכן הוא בכל מחזורי אשכנז, שולט הקילירי בעדיפות מכרעת במערכת הקרובות: ארבע קדושתאות מפוארות שלו מעמידות את מרכזן של התכניות הפייטניות של ארבע השבטות המיוחדות שלפני פסח, וקדושתאות נוספות שלו מעטרות את מערכות הפיוטים של יום שני של פסח¹³⁴ ויום שני של שבועות. שתי שבעות שלו

מובאות לתפילות המוסף של שבתות שקלים והחדש, ושבעות הטל המפוארת שלו תופסת את מרכז הוויתו הפיוטית של יום ראשון של פסח. קרובת י"ח מופלאה שלו, מורחבת בכמה קטעי-ביניים, מעטרת את תפילות יום הפורים, וקרובה אחרת שלו, מופלאה אף הוא בביניה, מקשטת את עמידת יום תשעה באב. גם שאר חלקי התכנית הפייטנית של תשעה באב עומדים על קינות של הקילירי: קינות אלו היו במקורן חלקים מקרובות שונות שחיבר הפייטן ליום הזה, כדוגמת קטעי ההרחבה של הקרובה לפורים; העובדה שהן באות בהקשר הזה תלושות מקומפוזיציות-האם, הוא פרי התפתחות מאוחרת.¹³⁵ וכבר רשימה זו מבליטה דיי-הצורך את מרכזיותו של הקילירי במחזור שלנו, קל-יחומר אם נסיף על זה את היקפם של הפיוטים ואת רמתם. אבל אפשר שעל הרשימה הזאת, המכילה רק קטעים שייחוסם לקילירי דאי, עלינו להוסיף את מערכות היצור (גופי היצור והזולתות) לארבע הפרשות, ששתיים מהן, המערכת לשבת וזכור וזו שלשבת פרה, מיוחדות לו כאן במפורש (דפים 9, 220):¹³⁶ אם ייחסו זה נכון, הרי עומדות התכניות הליטורגיות של ארבע הפרשות באופן בלעדי על יצירות קליריות.

משקלם הדומיננטי של הפיוטים הקיליריים במחזוריים האשכנזיים תואם את משקלם במחזור האיטלקי הקדום, ואין ספק שהקטעים הקיליריים הגיעו לאשכנז מאיטליה. הם מייצגים אפוא את השלב הראשוני של תהליך גיבוש של המחזור המרכז-אירופי. ניתן לומר ששעת התהוותה של יהדות מרכז-אירופה היתה נתונה בסיומן שלטנו המחולט כמעט של הקילירי בעולמה של היצירה הפייטנית.

ר' אלעזר בירבי קליר הוא, כידוע, נציגה הגדול של הפייטנות הקלאסית, שהיא ארצישראלית במובהק ושראשיתה במאה ה' לערך. תקופת הפייטנות הקלאסית נמשכה עד סוף המאה הח', והיצירה הפייטנית ידעה בה פריחה עצומה.¹³⁷ אבל מכל מה שנוצר בעת הזאת בארץ-ישראל לא הגיע למחזור האשכנזי כלום, מלבד קדושתא אחת של יני, היא הקדושתא "אוני פטרי רחמים", המעטרת במחזור שלנו את עמידת השחרית של שבת הגדול. יני היה נציגה הראשון של תקופת הפייטנות הקלאסית, ולפי המקובל – ראשון פייטנינו שהשתמשו באופן מודע וקבוע בחזרו. בגניזה נותרו לנו מאות קטעים מיצירתו, בין השאר שרידים מסידרה שליומה של למעלה ממאה וחמישים קדושתאות שיוסד על הסדרים השבועיים של התורה, שנקראו בשבתות, במקומו ובזמנו, לפי שיטת החלוקה התלת-שנתית של בני ארץ-ישראל.¹³⁸ גם הקדושתא שלפנינו היתה במקורה חלק מן המחזור הגדול הזה, והיא נועדה במקורה לא לשבת שלפני פסח אלא לשבת "ויהי בחצי הלילה" (שמי יב: כט). הקדושתא הגיעה למרכז-אירופה דרך איטליה, אלא שהיא הרשמה לימים מן המחזור האיטלקי עצמו, וחד עם כל הקדושתאות שהיו בה, פרט לקדושתא ליום-כיפור. גם בקהילות אשכנז לא שפר גורלה של הקומפוזיציה: בקהילות אשכנז המזרחיות היא הוחלפה בקדושתא אחרת ("אלהים בצערך"), מעשה ידיו של הפייטן הצרפתי הקדום ר' יוסף טוב עלם. כנגד זה זכה קטע מתוך הקדושתא הזאת, הרהיט "או רוב נסים הפלאת בלילה", להיקלט בהגדה לליל פסח, ולהגיע בדרך זו לתפוצה עצומה. תפוצה זו לא הצליחה לקיים בתודעת הדורות את שם המחבר, והמחקר המודרני השקיע עמל רב בויהיו.¹³⁹

גם אה שנינו מיוצג "אינקוגניטו" בקטע נוסף במחזור שלנו: הכוונה לפיוט "הילול זה ליום" (דף 170ב) הכלול אצלנו בחטיבת הקינות לתשעה באב. בהרכב שבה באה הקינה הזאת בכל המקורות היא מזוהה מאוד: האקרוסטיכון האלפביתי שלה רץ מאות סמ"ך ואילך בלבד, ומשמע מזה

הגורלה שהיתה צפויה להיאמר במוסף, רק במגנצא – לפי מה שנמסר במקורות קדומים – נהגו לומר קדושתא ביום ראשון של חג. עיון על כך עוד להלן.

135 בעניין זה עין: פליישר, שירת הקודש, עמ' 204 ואילך; ע' פליישר, "קומפוזיציות קליריות לתשעה באב", *Hebrew Union College Annual*, מר (1974), חלק עברי, עמ' א ואילך. עיון על כך גם להלן. בסעיף שלאחר זה.

136 על הפריאוראציה של תולדות הפיוט עין: פליישר, שירת הקודש, עמ' 10 ואילך. על הפייטנות הקלאסית עין שם, עמ' 117 ואילך.

137 פיוט יני לקטו מן הגניזה ביר' זולאי (לעיל, הערה 40). על הפייטן ועל שאר פיוטיו עין: פליישר, היצירות, עמ' 28 ואילך.

138 על תולדות המחקר בפיוט יני עין: מ' זולאי, "מחקר יני", ידיעות המכון, כ, ברלין חרצ'ה, עמ' רטו ואילך.

131 צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 90, פנח מתחילת הפיוט את החתימה "אברם" וייחס אותו לפייטן ששמו כך. אבל צירוף האותיות בודאי מקרי.

132 עיון עוד להלן. מסורת הייחוס סומכת על אמונה על-ידי ר' אלעזר בעל הדווקא בשניים מספריו (ספר חבמה הנפש, לג ע"א; סודי רוא, טו). כפי שצוין איא אורבך, ערוגת הכשם, א. וירושלים תרצ"ט, עמ' 197, הערה 18, גם ר' אברהם ביר' עזריאל בעל ערוגת הכשם (חיבר בסמוך לשנת 1234) פותח את פירושו לפיוט (מהדורת אורבך, שם) בחזרת ייחוס מפורשת: "אופן ר' מאיר שלח ציבור מאבלי ציון, אע"פ שאין בו סימן [=חתימה] קבלה היא שהוא פייטן".

133 על פייטן זה עין: רמ אלוטן, התפילה בירושל, תל-אביב תשל"ב, עמ' 223; ע' פליישר, "עניינים קליריים", תרביץ, ג (תשמ"א), עמ' 282 ואילך; תהלי, היצירות, עמ' 29 ואילך, 91 ואילך.

134 ברוב קהילות אשכנז לא אמרו קדושתא בשחרית ירט ראשון של פסח, מפני שבעות הטל

שאין היא אלא קטע מפיט שתחילתו נגרעה. במה שלפנינו מונה הפיט בזה אחר זה, לפי הסדר, את כ"ד משמרות הבהונה ששירתו בימיהם בבית המקדש, אבל גם אלה נזכרים רק למן המשמר החמישה-עשר. כפי שהזכיר במחקר, נועד הקטע במקורו להשלים את האקרוסטיכון ואת התכנים הקבועים של קרובת י"ד לתשעה באב. קרובה זו נתגלתה בגניזה, והיא חתומה בקטעי ההשלמה המסיימים אותה "יני חון". אין ספק שמדובר ביני הקדמון; גם אופי הקטע ומקצבו מעידים בו שהוא לפיטן הקדום.¹⁴⁰

אף-על-פי שרוב שטחו של המחזור המרכזי-אירופי מכוסה בפיטות קיליריים, קלאסיים, יש בו ייצוג גם לתקופת הפייטנות הקדם-קלאסית, זו שאינה מכירה עדיין את החרוז קבוע והברזי, ושנציגה אינם ידועים בשמותיהם. החומר הקדום הקלוט במחזורנו אינו מרובה, והוא ממוקם, במחנה היסטורית, בשוליים. כראש וראשונה יש לציין כאן את פיטת האזהרות הקדומות "אתה הנחלת תורה לעמך" ו"אזהרת ראשית", הקלוטות בעמירות המוסף של שני ימות חג השבועות, ואת קטעי-הסיום שלהם "או שש מאות ושלש עשרה".¹⁴¹ שני הפיטות הגדולים הם טיפוסיים לתקופתם: הם כתובים בטורים ארוכים, בלתי-מחוזרים, המחולקים לארבע צלעיות, שבכל אחת מהן באות בערך שתי מלים כבודות-הטעמה.¹⁴² שניהם קדומים מאוד, ויש לשער שמצא שניהם מארץ-ישראל. הפיט "אתה הנחלת", המונה כאיסור מביך את תרי"ג המצוות הבאות לפי המסורת בתורה, הוא אחת היצירות הנפוצות ביותר בעולמה של התפילה היהודית. יצירות מאוחרות, משוכללות ומדויקות ויפות הרבה יותר, לא הצליחו להוציא אותו ממלל שמוש. בכתבי-יד קדומים הוא מכונה "אזהרות דרבנן", "אזהרות דרבנן דמתיבתא" ובעוד שמות הערצה; אף-על-פי שנתתיחס במקורות שונים למחברים שונים – אין מחברו ידוע.¹⁴³ הקטע "או שש מאות ושלש עשרה", הכתוב במליצה נשגבת, אפשר שהוא קדום עוד יותר. הקיצוב במופיע, האופייני לתקופת הפייטנות הקדם-קלאסית, אינו ניכר בו, והוא מופיע באופן קבוע בפראקטיקה הליטורגית של כל הדורות בסופו כל האזהרות, גם המאוחרות בהרבה מ"אתה הנחלת".

לתקופה הקדם-קלאסית שייכת גם הקינה המפורסמת "או בחטאינו הרב מקדש", אף היא מן היצירות הנפוצות מאוד בספרי התפילה של כל התקופות. זו יצירה קדם-קלאסית מובהקת. הן מצד צורתה הן מצד ארגונה התימאטי: חורבן בית-המקדש מתואר בה כמעין קאטאסטרופה קוסמית. כל איתני הטבע משתחפים באבלם של ישראל וקושרים מספד על ירושלים. הרפרין הנע בשיר, "עד אנה בביה בציון ומספד בירושלים", מתחלף בשונה ממנו בסוף הקטע, כדי לאפשר, עם סיום הפיט, תפילה לעתיד טוב יותר. בפראקטיקה של קהילות מרכזי-אירופה הוצבה הקינה, משום יופייה, בסוף מערכות הפיטות של תפילות תשעה באב, גם בערבית וגם בשחרית.

צירור של קטעים קדומים ביותר, אולי קדם-פייטניים, מובא במחזור שלנו בחטיבה הארמית, המעטרת את הקריאות בתורה ובנביאים של ימי חג הפסח והשבועות. היצירות הארמיות הקדומות הכלולות במחזור הן מן היפות בסוגן. הן כתובות בארמית מפוארת, אותנטית, לפי הניב הקידם של ארץ-ישראל.¹⁴⁴ אופיים הספרותי של הקטעים הללו טרם הוגדר די-הצורך במחקר: אף-על-פי שמצד שיתט שקילתם הם קרובים אל פיטות הקדם-קלאסיים, הנה תורת השיר המתממשת בהם שונה באופן מהותי מזו של הפייטנות הממוסדות. קרוב לומר שהם שרידים משירה כנוסח עממי; בכפליה עדיין שמורה העסיסיות הספונטאנית האופיינית לשירה כזאת, שאינה מצויה, אם לא לעתים רחוקות, בפייטנות ה"רשמית".¹⁴⁵

140 עיין פליישר, בשני המאמרים המובאים לעיל, הערה 109. אין שום ספק במשמעות החתימה "יני חון" הנאה בהשלמת הקרובה ארבע פעמים ברצף, ואף לחינם פקפק בהיותו של הפיטן אימ' הברמן, תולדות הפיט הישראלי, א, רמת-גן 1970, עמ' 40.

141 אין בידנו עדיין מהדורה מדעית של אף אחד מן הקטעים הללו. על האזהרות בכלל עיין: פליישר, שירת הקודש, עמ' 73. ושם לפי המפתח. עיין גם: ע' פליישר, "אזהרות לר' בנימין (בר שמואל) פייטן", קובץ על יד, יא (בא), ירושלים תשמ"ה (בדפוס). שלושת הפיטות הבאים במחזורנו הם כלא ספק דוגמאות הקדומות ביותר של הסוג.

142 על שיטת השקילה של שירת הקודש הקדומה, הספרות, 24 (ינואר 1977), עמ' 70 ואילך. על הטורים המרובעים עיין גם: פליישר, שירת הקודש, עמ' 82 ואילך.

143 בין השאר הוא פיוסם, במסורת אשכנזית מתמיהה, לר' שמעון בר יצחק ממנוצא או לאביו זקנו ר' אבן. עיין: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א (להלן: גרוסמן, חכמי אשכנז). עמ' 87 ואילך. הייחוס מוטעה במובן. הפיט נכתב מאות שנים קודם לתקופת פעילותו של ר' שמעון.

144 לשונה של פיטות אלה נבדקה על-ידי א' טל, בעבודת-הגמר שלו "הפיטות הארמיות לשבועות – בחינתם הדיאלקטית והריתמית למילון הארמי", ירושלים תשכ"ז.

145 בעניין זה עיין: י' הויטמן, "שירידיים מציירות הפיטות של המתורגמנים הקדומים", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 362 ואילך (=עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, 148 ואילך). רוב

הפיטות הנדונים עומדים ברמה ספרותית גבוהה, ומהלכם דראמאטי ונועז כשיר. שאין כיוצא בו בפייטנות הממוסדות.

146 אמנם שלמה הבבלי אינו ראשון לפייטן איטליה: קדמו לו כמה דורות של משוררים שפעלו בדרום, באזור אפולוניה. אבל לאלה אין ייצוג במחזורנו. על שלמה הבבלי ופועלו עיין: פליישר, שלמה הבבלי, מבוא, עיין גם: פליישר, היצירות, לפי המפתח.

147 עיין: אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 60. המסורת מובאת מפי ר' ברוך, אבי ר' מאיר מרוטנבורג. עיין גם: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 28 ואילך.

148 על ר' משולם בר קלנימוס ועל פועלו באיטליה ובאשכנז עיין: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 49 ואילך. על יצחק רנן עיין: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 56 ואילך.

149 עיין עליו: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 41 ואילך. ושם עיין מחזקת בכעיות הכרונולוגיות הסבוכות של מועד פעילות הפייטן ובני משפחתו באשכנז.

150 עיין: צונץ, תולדות הפיט, עמ' 107.

151 "יותר מתשע מאות" מחורבן הבית, כלומר שנת 980 לערך. עיין: הברמן, שמעון בר יצחק, עמ' קצב.

152 עיין עליו: צונץ, תולדות הפיט, עמ' 120 ואילך, 239 ואילך, 615. עיין גם: פליישר, היצירות, לפי המפתח.

153 על האיש ועל פועלו עיין: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 86 ואילך.

שמעון מיוצג יפה במחזור שלנו גם במרום היוצרות: יצירות משלו מסוג זה תופסות את תבנית התפילה של שבת חול-המועד פסח, של שבועי של פסח ושל ראשון של שבועות. יצירותיו של ר' שמעון המוכאים כאן הם מטיפוסים שונים. "אהוביך אהובך מישרים" (לשבת חול-המועד פסח) ו"אדון אמנני" (ליום ראשון של שבועות) עשויים לפי הדגם של "אור ישע מאושרים" לר' שלמה הבבלי. מערכות אלו הן קומפוזיציות שלימות ומקיפות ביותר; הראשונה מכילה כמעט את כל מרכיבי הירצור הקלאסיים (גוף יוצר, סילוק, אופן, זולת וגאולה).¹⁵⁴ השנייה – את שלושת העיקרים שבדם (גוף יוצר עם סילוק, אופן, זולת). "יושע שושני פרח" (לשבועי של פסח) הוא יוצר קלאסי מטיפוס מורחב, וכיוצא בו הוא גם הזולת "אי פתוס" המשמש לצדו. במחזורנו מיוחס לר' שמעון בר יצחק גם היוצר "אתה הארתה יומם ולילה" (לאחרון של פסח).¹⁵⁵ אבל כנראה אין יסוד לייחסו זהו. במקור מתייחס לר' היוצר "אילת אהבים מתנת סיני" (אצלנו – ליום שני של שבועות). אבל נראה שגם ייחוס זה מוטעה: הוא לא נתקבל על דעתו של צונץ.¹⁵⁶ ולא היה יסוד מספיק לשילובו במהדורה המדעית של שירי הפיוט.¹⁵⁷ הפיוט מופיע גם במחזורי איטליה וביזאנץ, והוא מובא, בהקשרים שונים, גם בגניזה.¹⁵⁸ יש להניח שהוא נכתב, אולי כחלק מקרובה לשבועות, קודם לזמניו של ר' שמעון בר יצחק. מקום נכבד ביותר מן הצד הכמותי תופסים במחזור שלנו פיוטיו של ר' מאיר בר יצחק שיצ, משררה הגדול של קהילת ורמיישא. ר' מאיר בר יצחק, שנכתבה גם ר' נהוראי, וגם "שליח ציבור ההגון".¹⁵⁹ פעל במחצית השנייה של המאה ה-11, וכבר לא היה בין החיים בימי מסע-הצלב הראשון ומוראותיו, שבהם נשחטו בנו וכלתו.¹⁶⁰ הוא נחשב לסמכות גדולה בענייני תפילה, והיה משורר גדול ופורח. יצירתו, החשובה הן מבחינה ספרותית הן מבחינה היסטורית, לא זכתה עדיין לאיסוף מדעי. הרבה פיוטים משלו כלולים במחזור שלנו, אבל אין הם תופסים מקום במרכזו. ר' מאיר בר יצחק שייך כבר לשכבה ה"מאוחרת" יותר של פייטני אשכנז, שתקופת פעילותם חלה לאחר גיבושו העיקרי של המנהג. יצירתם של אלה כבר נאלצה להסתפק בעיטורן של שבתות מיוחדות או של תפילות ערבית, ובהעשרת מלאי הסליחות והקונות. ר' מאיר עצמו, אם-כך היה משורר חשוב ופוסק נערץ, אין שום יוצר מעט מובא בגוף המחזור שלנו. רק בתוספת למחזור הועתק היוצר שלו לפסח "יושע אור ישראל", שנועד להחליף את הקטע האנונימי "אתה הארתה יומם ולילה". באותה דרך נכנס למחזור גם היוצר של ר' מאיר ליום טוב שני של שבועות, "אדיר ונאה". שני היוצרות מועתקים לפנינו בכתביה מאוחרת יותר, בדפים שצורפו כעת לסוף המחזור. לר' מאיר ש"ץ יש לייחס כנראה, על-פי עדויות קדומות ורבות-ידיקה, גם את האופן "כבודו אות", שאף הוא מובא, בהמשך היוצר הנוכח, בתוספות, ונרעד להחליף את האופן האנונימי "אדירות אראלים". האופן "כבודו אות" הוא קטע בעל חשיבות גדולה לחקר הפיוט, ואך בטעות לא נלקח בחשבון לעניין התפתחותה של הפייטנות האשכנזית, כאמור לעיל, הפיוט שקול לפי שיטת השקילה הכמותית של פייטני ספרד, ומצד מבנה טוריו הוא חיקוי לאופן המפורסם של ר' שלמה אבן גבירול "שנאנים שאננים" ליום-כיפור.¹⁶¹ הקטע מעיד אפוא על השפעה ספרדית עזה על יצירתו של ר' מאיר, השפעה הניכרת מעט מאוד בשאר יצירותיו. אמנם ויקתו של ר' מאיר אל השקילה הספרדית כבר צוינה במקור,¹⁶² אבל בשום פיוט משלו היא לא נמצאה

במקרה הבילה מערכת זו, לפי הדגם הקלאסי, גם מאירה וגם אהבה. אלא שקטעים אלה נשיר, מפני שקהילות אשכנז הקדימות לא נהנו שימוש בשני סוגי שירה אלה. הקטעים נשתמרו במסורת פרשנות הפיוט האשכנזי בזכותו של ר' אפרים מבוטא: על כן עיין: פליישר, היצירות, עמ' 674 ואילך.

פיוט זה יצא מן השימוש במקום שהמחזור היה שם סמוך לאחר מועד כתיבתו, והוחלף בפיוט "יושע אור ישראל אימתו" שהעתיק סוף למחזורנו, בסופו (דף 219 ואילך). צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 69, מביא את השיר בין היצירות האנונימיות. וכבר טעה בייחוס זהו שר-ל, במבוא שלו למחזור בני רומא, מהדורת ר' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ב, עמ' 50. גם פיוט זה מובא על-ידי צונץ, תולדות הפיוט, שם, בין עלומי השם, לדעתו נחברו הקטע במאה ה-11 לערך, וההשערה קרובה. ייחוס הפיוט לשמעון בר יצחק מקורו כנראה בצירוף מקרי של אותיות "שמעון" במחזורי-הקדוש הבאה בפיוט אחרי הסטרופה הראשונה והאחרונה.

הברוך, שמעון בר יצחק, עמ' 70.

כך, למשל, בבני אקספוזיטור 2799/2 בחלק מקדושתא לשבועות, ובכ"ז ט"ז ס"ח 242.19, כיוצר לשבועות.

עין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 610.

על ר' מאיר ופועלו עיין: גרוסקין, חמי אשכנז, עמ' 292 ואילך. פיוטיו הרבים רשומים על-ידי צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 145 ואילך, 248 ואילך. עיין עליו גם: פליישר, היצירות, לפי המפתח.

מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א, עמ' 89. על האופן הזה נעל השפעתו על הפייטנות האשכנזית עיין: פליישר, היצירות, עמ' 519, 670.

162 עיין: א"מ הכרמן, תולדות הפיוט והשירה, ב, רמת-גן 1972, עמ' 184; ועיין גם: פליישר (לעיל, הערה 38), עמ' 192 ואילך.

163 ב"שנאנים שאננים" של אבן גבירול כל מחזרות מסתיימת בצלצית שחררה הוא "אות", חזרה זה מכון לבשר את הטור הפרויי "אומרים: קדוש קדוש קדוש וי צבאות". שותת חזרה זו קרויה במקור "מעין אזורית"; היא זכתה לתפוצה עצומה בספרד. נתפשה משם אל כל מרכזי היצירה הפייטניים.

164 על קשייהם של פייטני אשכנז בקבלת החזרה המעין אזורית עיין גם: פליישר, היצירות, עמ' 681 ואילך, 704 ואילך.

165 עיין: פליישר (לעיל, הערה 38), עמ' 193 ואילך.

166 על פייטן זה עיין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 464 ואילך.

167 עיין עליו צונץ, שם, עמ' 283.

168 עיין צונץ, שם, עמ' 469.

169 שם, עמ' 266.

170 הערה בעניין זה ראה: ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 203 ואילך.

171 עיין: רות (לעיל, הערה 2), עמ' 225.

172 מחברים ששמותיהם מצוינים בכתובות מוכאים במחזורנו כדלל בתואר ר' בלבר (ימר) פלתיני, "רבינו" בא, מלבד כמה שצוין כפנים. גם דף 352 (דף 351) יצר כאן יסר ר' מרדכי בן רבינו שלמה. דף 389 (יוצר) ... מרבינו שמעון בר יצחק, דף 376 (קצנה מרבינו אפרים) וברך 183 (קצנה מרבינו מנחם בר יעקב מורמישא וצ"ל).

173 דברים על פייטנות של ר' יוסף טוב על ועל זמן ומקומו עיין: פליישר, "אזהרות לר' בנצמן" (לעיל, הערה 141); וכן: פליישר, היצירות, לפי המפתח.

לא מיינן; היא מיוחסת לשלמה בן יצחק גירונדי, תלמיד הרמב"ן, שפעל בין השנים 1250–1270. הופעת הקינה במחזורנו נראית מערערת את הייחוס הזה. הפיוט חתום "שלמה" בלבד, ואפשר שהוא לפיטן קדום יותר.¹⁸⁴ סקירה כוללת של הפייטנים המאכלסים את מחזור וורמיישא מחזקת את הדעה המקובלת במחקר על דרך עיצובו של המחזור האשכנזי. ברור ממנו שהפייטנים נתפסו בקהילות אשכנז מלכתחילה כמרכיבי-קבע, והם נקלטו במחזוריים שלא על-מנת שיוחלפו באחרים, יוקרתיים יותר, או מתאימים יותר לטעם המקומי. תפיסה זו היתה, כבר בראשיתה, ההיפך הגמור מתפיסתן של כל קהילות ישראל בעניין זה.¹⁸⁵ בהתאם לתפיסה הזאת נשארו במחזור האשכנזי בקביעות גמורה כל הקטעים הקלאסיים שהגיעו מארץ-ישראל לאיטליה עם ראשית כינון של קהילות ישראל במרכז אירופה. הפייטנים המקומיים נדרשו רק להשלים את החסר, כלומר, ליצור פיוטים לעיתורים של אותם ימות חג ושבתות מצוינות אשר לעיתורם לא הגיעו פיוטים מן המזרח הקלאסי. גם מקומות אלה נתמלאו עד מהרה: לפייטנים המאוחרים יותר, ובתוכם משוררים מעולים, לא נותר עוד מקום להתגדר בו. במחזור שלנו, כמו בכל מחזורי אשכנז, אכן "תפוסים" המקומות המרכזיים על-ידי פייטנים קדומים. כל המשוררים המאוחרים דהוקים לשוליים.

אמת, התמונה המתקבלת ממחזור וורמיישא אינה מלאה, מפני שאין בו ייצוג אלא לחגים הגדולים. פייטנים מאוחרים, שכבר לא יכלו להידחק ביצירתם אל תכנית התפילה של המועדים העיקריים, עדיין יכלו לכתוב פיוטים לשבתות מצוינות, לשבתות חתונה ולמחות הצום והתשובה. כל החומר הזה אינו בא במחזורנו, ועל כן חלוקת החומר הפייטני בו בין המרכז לשוליים בולטת בחריפות יתר. אבל מבחינת חקר עיצובו של המחזור האשכנזי אין התמונה הכללית שונה בהרבה ממה שמשחקת, בעזר אנפין, מן המחזור שלנו. מציאות זו השפיעה, כמובן, השפעה עזה על אופייה ותולדותיה והתפתחותה של הפייטנות האשכנזית והמרכז-אירופית בכלל, אבל סוגיה זו חורגת ממסגרת דיונונו.¹⁸⁶

ה. ר' שמחה הסופר והמסורת הפייטנית

ר' שמחה מעתיק מחזור וורמיישא היה קאליגראף אמן ובודאי סופר מקצועי. אין ספק שהיתה לו הבנה בטקסטים שהעתיק, וגם אם היו לפניו מחזוריים כתובידי שמהם העתיק, העתקתו לא היתה אוטומאטית. מעידות על כך כמה וכמה הערות-שוליים שצירף לנוסחי הפיוטים ושקשה להעלות על הדעת שאת כולם העתיק מן המקורות שלפניו.¹⁸⁷ הערות אלו מתייחסות לעתים קרובות לנוסחי הפיוטים ומביאות אפשרויות-ניסוח

וכבר נתחלק רוב רובו של החומר הפייטני הבא במחזורנו. כמה שנותר מתחלקים כמה פייטנים אשכנזיים קדומים, שעיקר ייצוגם במדור הקינות. בפיוטי החגים הותמים עוד ר' אברהם בר יהודה הכהן, בעל המעריב "אלהים ביתה מושיב יחידים" ללול שני של שבעות, ר' אליעזר בר נתן (הראב"ן) בעל המעריב "אור לשביעי גש צר להלחמה" לשביעי של פסח, ומנחם בר יעקב (בן שלמה בן מנחם) מוורמיישא, שכתב את המעריב "אורי וישעי על הים נגלה", המובא אצלנו לליל "שישי" של פסח. ר' אברהם היה בנו של ר' יהודה הכהן איש מגנצא, תלמיד ר' גרשם מאור הגולה ובעל ספר הדינים, שזכור נשחרר בכתביהם של חכמי אשכנז הקדומים. ר' אברהם פעל גם הוא במגנצא, בסביבות שנת 1060, ואין בידנו פיוטים ממנו לבד מן המעריב הנזכר.¹⁷⁴ ראב"ן ור' מנחם בר יעקב נמנים עם חשובי פייטני אשכנז המאוחרים יותר; הראב"ן ראה בילדותו את פרעות מסע-הצלב הראשון בשנת תתנ"ח/1096, אבל האריך ימים ונפטר במחצית השנייה של המאה ה"ב.¹⁷⁵ ר' מנחם בן יעקב נפטר בוורמיישא בשנת 1203.¹⁷⁶ פייטנות מיוצגת במחזור שלנו ביצירה נוספת, היא הקינה "אללי כי באו רוב אלמון ושכול", המספרת בפרעות שנתחוללו בבלויש (Blois) ובבוברד (Boppard) בשנים 1171 ו-1179. בכותרת שבראש קינה זו מובא שמו של הפייטן כמלואו: "מנחם בר יעקב מוורמיישא".

במדור הקינות מובאות יצירות של כמה פייטנים אשכנזיים חשובים: ר' מנחם בן מכיר, נכד אחיו של ר' גרשם מאור הגולה, שפעל ברגנסבורג והיה פייטן פורה וחשוב, מיוצג בקינה כודרת ("אבל אעורר"),¹⁷⁷ וכמוהו גם ר' יעקב, בנו של ר' יצחק הלוי, רבו של רש"י, שפעל באשפירא; קינתו "אוי לי על שבר" מנציחה את זכר הרוגי מסע-הצלב הראשון.¹⁷⁸ זכר מאורעות הדמים של תתנ"ו עולה גם משתי קינותיו של ר' קלונימוס בר יהודה איש מגנצא:¹⁷⁹ "אמרתיו שעו מני" ו"מי יתן ראשי מים". מיצירות פייטני אשכנז במאה ה"ב מובאות בסדר-החבול שתי קינות, "איכה יושבה בדר ענוגה" ו"למי אוי למי אבוי" לר' אפרים מבוא, מגדולי פייטני אשכנז בכל הדורות (נולד בשנת 1133, מת אחרי 1196),¹⁸⁰ וקטע אחד, "אצבעותי שפלו", לר' ברוך ממגנצא (מת בשנת 1221).¹⁸¹ פייטני אשכנז המאוחרים ביותר המיוצגים במחזור הם ר' אלעזר מוורמיישא בעל הרוקח, שאין לו ממנו במחזור אלא תוספת קטנה לקינה האנונימית "בליל זה יבכיון", למקרה שליל תשעה באב חל במרצא-ישוב ("בליל זה סר"),¹⁸² ור' יהודה הכהן בר משה, שהקדיש את קינתו "זאתאנון ואתקונן" לזכר הרוגי פראנקפורט בשנת 1241.¹⁸³

ייצוג מועט יש במחזורנו גם לפייטנות הספרדית, גם זאת, כמובן, במדור הקינות. כאן צועדת בראש הקנה הנפוצה "שומרון קול תתן", המיוחסת לר' שלמה אבן גבירול איש טאראגוסה ובן המחצית הראשונה של המאה ה"א. ר' יהודה הלוי (1075 כערך – 1141) מיוצג בשתי קינות מהוללות "יום אכפי הכבדתי" ו"ציון הלא תשאל", שתיהן תושבי-קבע בסדרי הקינות האשכנזיים מימים ימימה. קינה נוספת מטיפוס ספרדי המופיעה במחזורנו היא "שכורת

174 עיין עליו: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 152, 611 ואילך; גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 178 ואילך.

175 על הראב"ן, שעסק הרבה גם בפירושי תפילות ופיוטים, עיין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 259 ואילך; הברמן (לעיל, הערה 162), עמ' 185 ואילך; אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 24 ואילך; הגיל, בעלי התוספות, א, ירושלים תש"ס, עמ' 173 ואילך. פיוטי הראב"ן טרם קובצו.

176 עיין עליו: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 294. גם פיוטי ר' מנחם טרם זכו למחזורת מרעית.

177 על ר' מנחם בר מכיר ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 361 ואילך. ר' מנחם פעל בגלילות הריינס ונשתקע לימים ברגנסבורג. על פיוטי, שטרם לוקטו, עיין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 158, 250.

178 על ר' יעקב בר יצחק הלוי עיין: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 272 ואילך, 357. פייטן זה השמיט צונץ, כנראה בטעות, מספרו הגיל, אבל הוא נוכר בספר אחר שלו: הדרשות בישראל, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תש"ד, עמ' 498. הערה 171. השם נשמט שם מן המפתח!

179 על פייטן זה עיין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 164.

180 ר' אפרים מבוא, מלכר שהיה פייטן חשוב, פעל רבות גם בתחום פרשנות הפיוט, והרבה מסירות קדומות וחשובות הנוגעות בשירת הקודש הקדומה הגיעו לידינו מפיו ובזכותו. פיוטיו ששרדו פורסמו, כאמור, בידי הברמן (לעיל, הערה 121), עמ' 217 ואילך. על פועלו של ר' אפרים בפרשנות הפיוט עיין: אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 39 ואילך.

181 פיוטי ר' ברוך ממגנצא לוקטו, כאמור, בידי הברמן (לעיל, הערה 127), עמ' מט ואילך. וראה שם, במבוא, דברים על הפייטן.

182 פיוטי ר' אלעזר מוורמיישא לא פורסמו עדיין. רשימתם ראה: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 317 ואילך. ר' אלעזר נמנה עם מנהיגי הסדר של תנועת הסידר אשכנז הקדומים ועסק הרבה גם בנוסחי התפילה ובפרשנות הפיוט. עיין עליו: אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 73 ואילך.

למדי את הפיוטים לא בשמותיהם המסורתיים, אלא לפי המקומות שבהם היו יעודים להשתלב בתפילה. כך, למשל, בינו את המאורות "לאור חדש", את האהלות "להגבור בעמו ישראל", את פיוטי המזמור "לשירה חדשה" ואת הגאולות — "לגאל ישראל"¹⁹⁶. המונח "לשומר ישראל" לא צוין עדיין במחקר.

עוד שני מונחים המציגים קטעי-משנה בקומפוזיציות גדולות באים במחזור. אחד מהם שכיח: "אהרות"; הוא בא לציין במסוף של יום ראשון של שבועות את הפיוט "אתה הנחלתה" (דף 124ב). אבל השני נדיר במחזורים האירופיים, והוא המונח "סדר", הבא אצלנו בראש הדיברין בקדושתא "אורח חיים מוסר תוכחת" (דף 119א). המונח הזה הוא קיצור של הצירוף "סדר דיברין"¹⁹⁷. המציין את סידרת פיוטי עשרת הדיברות בקדושתא של שבועות בכתב-היד העתיקים. בראש הדיברין שבקדושתא "ארץ מטה ורעשה" ליום שני של שבועות (דף 137א) אין כותרת. מיוחדת למדי במידה היא גם הכותרת "דברות של שבועות", הבאה בדף 145ב לפי הפיוט "אקדמות מילין" לר' מאיר ש"ץ, והמכונה לסדר פיוטי ההרחבה הארמיים לעשרת הדיברות. המונח מופיע בהקשר הזה גם במחזור ויטרי הנדפס¹⁹⁸. בחטיבה הזאת בא פעם אחת גם המונח "רשות" (להפטר); דף 108א). במדור הפיוטים לתשעה באב בא גם המונח "השגור קינה", באקראי, בראש שני פיוטים (דפים 176ב, 183א).

ר' שמחה הכיר יפה את מבנה הקדושתאות הגדולות והעתיק וסידר את מרכיביהן בטוב טעם ובהבנה, אבל לא ציין אף לא אחד ממרכיביהן בשם מיוחד. מערכת המונחים, השכיחה למדי בכתב-היד בציון מרכיבי הקדושתא העיקריים — מגן, מחיה, משלש, רהיט, והשכיח מכולם: סילוק¹⁹⁹ — חסרה מן המחזור שלנו. כנגד זה הקדים ר' שמחה בקביעות לכל הקדושתאות שבמחזור את הרשות הקדומה "מסוד חכמים ונבונים"²⁰⁰, והיה ער למבנה החסיבות הראשונות של הקדושתאות: הוא סידר את גופי החסיבות לחוד, את שרשרות הפסוקים לחוד, ואת סטרופות-הסיום שלהן לחוד. בסופי המשלשים הביא באופן קבוע, כנוכח לעיל, את הפסוקים "מלך יי לעולם" וגו' ו"אתה קדוש יושב גו", והוסיף בסופם את הצירוף "לא נא"²⁰¹. הפורמולה "חי וקיים נרא ומרום וקדוש" אינה חסרה לעולם מסוף פיוט ד', ובסוף פיוט ה' בא תמיד, כראוי, הקטע "אל לא לעולם תעורץ"²⁰². גם בראש הסילוקים העתיק בקפדנות את הפתיחה המקובלת "ובכן ולך תעלה קדושה" וכו', אפי' בכמה מקומות קיצר את המשפט במידה זו או זו.²⁰³

מודעותו של ר' שמחה הסופר למבנה הפיוטים בולטת יפה גם מן הדרך שבה סידר את הפיוטים והדגיש את תבניתיהם. הוא הבליט תכופות את מלות-הקבע שמצא בקטעים, ציין את האלפביתים בצורות אמנותיות שונות, סימן את סופי המחזורות בדרכים שונות, הבדיל בצורה מפורשת בין קטע לקטע והדגיש קישורי-מבנה, לעתים סמויים או בלתי-בולטים, בגדלים משתנים של אותיות הכתב או בצבע שונה של הדיו. בסילוקים, שכידור אין להם תבניות קבועות אבל יש בהם לעתים קרובות פיסקות מעין-מדרשיות שזורות במלות-קבע, הבליט את הטעון הבלטה בתשומת-לכ לעתים מפליאה. במקומות שבהם חייבה הקאליגראפיה התעלמות ממבנה הפיוטים (כגון בקטעי המילואים של הקרובה לפורים; דף 17א ואילך) סימן

אחרות. באחדות מהן מכריע ר' שמחה הסופר לטובת גירסה זו או זו, עם שהוא מנסה לפרש את הגירסאות ולשקול אחיז מהן עדיפה.

היו בידי ר' שמחה גם מסורות שנוגעות באופייה ובמהותה של השירה הפייטנית, ולפי שמדובר בעותק קדום, סיכום ידיעותיו בסוגיה זו אינו נטול חשיבות. ר' שמחה הכיר את השמות המקובלים של רוב סוגי הפיוט שכלל במחזור, ואפי' לא דאג לציין את כולם, בעקיבות, בשם²⁰⁴. הנה הכותרות שהקדים באקראי לפיוטים או לקבוצות פיוטים מעידות על התמצאות יפה בעניין זה. לעתים קרובות למדי הוא מכנה את הקדושתאות "קדושתא"; כותרות בלשון זו באות באופן קבוע בראשי הקרובות לארבע הפרשות ולשבת הגדול (דפים 3א, 11א, 22ב, 28א, 37א), ובהמשך המחזור שתי פעמים נוספות.²⁰⁵ המונח המשונה "קרובתא" בא במחזורנו בראש הקדושתא "אימת נוראותיך" (לשביעי של פסח); מונח זה הוא מקבילה ארמית למונח הקדום "קרובה" שר' שמחה אינו משתמש בו בקדקס זה לעולם. ספק אם יש אח למונח בכתב-היד הידועים²⁰⁶. שתי קרובות-החול המועתקות במחזור, "ויאהב אומן" לפורים ו"אביך ביום מכן" לתשעה באב, אינן מצוינות בשמות.²⁰⁷ בהקשר הזה יש עניין בכותרת הבאה בראש נוסח-הקבע של המוסף לשבת וחול-המועד פסח (דף 76א): הכותרת שהקדים הסופר כאן לעמידה היא בארמית, ולשונה "צלוחא וקדושה של מוסף". אין לדעת מה טעם הקדים כותרת זו לפיסקה הזאת ומה טעם ניסח אותה בארמית (מעורבת בעברית).

ר' שמחה הכיר גם את המונח "שבעתא" והוא ציין בה את קרובת הקילירי לשקלים "אשכול איווי": "ולמוסף שבעתא" (דף 27א). אין כותרת דומה לא בראש השבעתא להחודש ולא בראש שבעתא הטל. בראש שתי השבעות הללו ציין רק "למוסף" (דפים 32א, 33א). לעתים קרובות יותר ציין ר' שמחה את היוצרות בשם; ציונים מסוג זה באים בראש רוב המערכות שבמחזור. אבל לפי הנראה התייחס למונח כמכיון לכל מרכיבי המערכת, ועל כן לא הקדים כותרות-יהיה לרוב שאר חלקי המערכות. המונח "אופן" בא במחזור רק פעמיים (דפים 73א, 131א). וכן גם המונח "ולת" (דפים 3א, 131ב). כיוצא במונח "יוצר" לשכיחות גם המונח "מעריב", כל פיוטי המעריב שבמחזור מצוינים בשם זה בכותרותיהם.

רוב המעריבים באים במחזורנו מורחבים בחטיבתם האחרונה, המכונה לברכת "פורס סוכת שלום" וכו'. את המנהג האשכנזי להרחיב את המעריב במקום זה כבר הזכרנו לעיל. החידוש הזה, שהוא מיוחד לפייטנות האשכנזית, הוא פועל יוצא לאהדה הגדולה שבה התייחסו קהילות אשכנז לסוג המעריבים בכלל. בשם מרכזי המרכזי היצירה הפייטניים בימי-הביניים לא השקיעו משוררים כוחות יצירה גדולים ורבים יותר בסוג זה מאשר באשכנז.²⁰⁸ בספר לא הכירו את הסוג כלל, וגם פייטני איטליה התעלמו מקיומו באופן מוחלט. לקטע העצמאי ששילבו בסופי המעריבים קראו האשכנזים, כפי שכבר צוין לעיל, "ביכור".²⁰⁹ מונח זה אינו מופיע במחזור; כנגד זה הציב הסופר לפני הביכור ששילב במעריב "ליל שמורים אותו אל חצה" את הכותרת "לשומר ישראל".²¹⁰ אין ספק שהצירוף בא לציין את הביכור במונח שהופק כנראה מלשון הכרכה המתקשטת בו, שנוסחה (בימות-חול!) הוא: "שומר [עמו] ישראל [לעז]". המונח משונה למדי מצד לשונו,²¹¹ אבל לא מצד שיטת עיצובו: בקהילות אשכנז כינו לעתים קרובות

195 העיצוב האחרון של הצירוף אפשר שהושפע מלשון התפילה שלאחר התחנון "שומר

ישראל שמור שארית ישראל" וכו', שהוא על-פי הפסוק בתה' קכא: ד.

196 עין: פליישר, היצירות, עמ' 703, 681.

197 עין: פליישר, שירת הקדוש, עמ' 180 ואילך. בתיבדי פייטניים (גם בגניזה) מצוינים קטעי

הרחבה גדולים לעתים קרובות למדי במונח הסתמי "סדר". שהוא לעולם קיצור של מונח

ארוך יותר, כגון: "סדר עבודה" או "סדר כרית עולם" או "סדר דיברין" או "סדר פסוקין", עין

על אלה: פליישר, שירת הקדוש, לפי המפתח.

198 עין מחזור ויטרי, עמ' 310: "שירוש על דברות".

199 על המונחים הללו עין: פליישר, שירת הקדוש, לפי המפתח.

200 הכוונה לקטע פייטני קצר שסוכם סיומו משתנה לפי טיב החגים (שבתות ושלוש רגלים

לחוד, ראשי שנים לחוד וימי-כיפור לחוד). הוא מופיע באופן קבוע לגמרי בראש

הקדושתאות האשכנזיות, כולל אלו מהן שיש בראשן רשויות אותנטיות. ארוכות הקטע

נכראה קדום מאוד, אפי' על-פי שהוא כבר מחזור. הוא נדיר מאוד בגניזה (ש"ס H 5/199;

אוקספורד 2741/1). אין זה מן הנמנע ששימוש זהובג בבבל.

201 על פרטי מבנה אלה ועל הנוכחים להלן עין: פליישר, שירת הקדוש, עמ' 138 ואילך.

202 בדרך-כלל במלואו, פעם אחת בלבד, בקדושתא ליום א' של שבועות, ציין לתפילה

במלות-הפתיחה בלבד. הוא לא הביא את הקטע בקדושתא לשני הימים האחרונים של

פסח, בהנאט למנהג אשכנז קדום, שעליו ידובר להלן.

203 פגם אחת בלבד (לפני הסילוק ל"אורח חיים", דף 142א) השמיט את הכותרת. מפני שטעה

להשוו את תחילת הסילוק להמשך לסדר הדיברין, כפי שכבר צוין לעיל. יד מאחזרת

תיקנה את הטעות.

188 חוסר עקיבותם של מעתיקים, קדומים כמאחרים, בעניין זה, הוא מן המפורסמות. ור'

שמחה אינו היחיד בזה.

189 בדף 92, לפני "אותותיך או ראיתי", ובדף 113, לפני "אורח חיים מוסר תוכחת".

190 במקורות קדומים באה המלה תמיד בצורתה העברית: "קרובה". כל המונחים המציגים

סוגי פיוט מופיעים במקורות הקדומים של הגניזה בצורות עבריות. גם המונח "קדושתא"

נדיר בכתב-היד הקדומים של הגניזה, ומה שבא במקום זה באופן קבוע הוא "קדושה". גם

המונח "שבעתא", שבו ידובר להלן, מופיע בגניזה תמיד בצורת "שבעה". אין אנו יודעים

אימתי ולמה הופיעו הצורות הארמיות. מכל-מקום הן קבועות לגמרי בכתב-היד

האשכנזיים. אבל הצורה "קדושתא" לא עלתה עדיין.

191 במקורות הקדומים שלגניזה, קרובות מסוג זה קרויות "יח" או "שמותה עשרה" סתם.

192 המעריבים גם נשארו. עד זמן מאוחר למדי, גורם ניד באשכנז, והקהילות נשאו זו מזו

בסדר אמירתם הרבה יותר מאשר בכל שאר סוגי הפיוט. עין על כך עוד להלן, בסוף

המאמר. בקצת מקומות בצורת ובאשכנז הקדומים למעריבים (בעצם: ל"כרכי" שלפני

מעריב) רשויות מיוחדות (עין רוגמאות לכך בקנטרס הפיוטים שבסוף מחזור ויטרי, עמ' 1

ואילך; ושם פנים, עמ' 565 ואילך). תופעה זו, שגם היא מעידה על האהדה הגדולה לסוג

בצפון-מרכז אירופה, אינה ידועה משום מקום אחר ומשום תקופה אחרת.

193 על ה"ביכור" עין: פליישר, שירת הקדוש, עמ' 463. הקטע נקרא לפעמים גם "תוספת

ביכור" או "תוספת" סתם. אין לדעת מהיכן נלקח המונח "ביכור", אולי מ"ביכור" קדום

לשבתות שטיפל בטקס הבאת הביכורים. ל"ביכור" יש לעתים קרובות תוכן הלכתי.

194 כך הוא גם במחזור ויטריאיש שהעתיק ר' יעקב אופנהיים לשימוש קהל, דף 54 ע"א, אולי

בהשפעת המחזור שלנו. אבל כך הוא גם בכ" האמבורת 152, דף 44 ע"ב, בפירוש לפיוט

"אוכרה שנות שלמים".

ר' שמחה בפרחים קטנים את סופי המחרוזות. מרשימה הדרך שבה השכיל לסדר את החתיכות המקופות, המסובכות מאד, של קרובת הקלירי לפורים (דף 15 ואלף). תוך הבלטה גראפית מוצלחת ביותר של סממני התבנית שלהן. סידורים מותחמים מסוג זה, המעידים על תשומת לב רבה למבנה הפיזיים, עולים כמעט מכל דף של מחזורנו.

גם בעניין מחברי הפיוטים היו בידי ר' שמחה מסורות מעניינות. כיוצא במה שנהג באלפביתיים – הוא הבלית בדרכים גראפיים את חתימות הפיוטים כפי שמצאן משקעות בפיוטיהם, כולל חתימות נסתרות, שעין רגילה אינה מבחינה בהן בשגרת הקריאה. לעתים קרובות ציין גם בראשי מערכות הפיוטים את שמות הפיוטנים.²⁰⁴ ציוני הייחוס של ר' שמחה צריכים לימד גם כמה שהם מכילים וגם במה שחסר מהם. בהבלטה רבה יש לציין את ייחוסם של היצירות לשבת זכור ולשבת פרה לר' אלעזר ביריב קליר. היצירות הללו אינם חתומים, כמפורסם, וציון שם מחבריהם בא במחזורנו בשתי דרכים שונות: "מר" קליר" בראש היוצר לשבת זכור (דף 9א) ו"מר" אלעזר קליר" בראש היוצר לפרה (דף 220). ייחוסם של היצירות הללו, ושל שני היצירות הנוספות, לשקלים ולהתחדש, נדון הרבה במחקר ולא הוכרע עדיין.²⁰⁵ אין ספק שארבע המערכות, היותן זו לזו כמעט לגמרי, נכתבו בידי מחבר אחד, וההשערה שהן נכתבו בידי הקלירי כבר הועלתה על-ידי שד"ל. לפי הנראה על-פי שיוך המערכות למחבר הקדושתאות שלאחריהן: הקדושתאות לארבע הפרשות הן, כזכור, קליריות. האם היתה בידי ר' שמחה מסורת מפורשת בעניין ייחוס היצירות לקלירי, או שמא גם הוא קרא עליהם את שם בעל הקדושתאות שלאחריהם? קשה להכריע בשאלה הזאת. קשה להבין גם מה טעם לא ציין את הייחוס גם בראש היצירות לשקלים והתחדש. אבל צריך לומר שהייחוס לקלירי בא לפעמים גם בכתיב יידי אשכנזיים אחרים, ואין זה רחוק לומר שדברים בגו.

כבר צוין לעיל שגוף היוצר והזולת לשבת הגדול הבאים במחזור שלנו הם לר' בנימין בר זרח. בראש היוצר (דף 34א)²⁰⁶ לא ציין הסופר אלא "יוצר לשבת הגדול מר בנימין", וגם בגוף הפיוט, וכן גם בזולת, לא סימן אלא את אותיות החתימה "בנימין"; בהמשך מטבע החיתום, "בר זרח", לא הרגיש. ממצא זה מלמדנו באיזו מידה היה ר' שמחה תלוי במקורותיו בסוגיה הזאת. מסתבר שר' בנימין בר זרח לא היה מוכר במקום מסורותיו של המעתיק, ומה מתחזקת השערתו של צונץ שהפיוטן, אף-על-פי שהרבה מפיוטיו נקלטו במחזורי הצפון, פעל באחת מארצות דרום-אירופה.

הפתעה מסוימת היא הזכרת שמו של "ינאי" ("קדושתא מר ינאי") בראש הקרובה "אנוי פטרי רחמים" לשבת הגדול. שמו של ינאי נשתבח מלב יהודי מרכז-אירופה המאוחרים, ואיזכורו במקורות היסטוריים, לא פייטניים, עורר השתוממות רבה במחקר בראשית תקופת חכמת ישראל.²⁰⁷ הכתיב "ינאי" בראש הפיוט הוא צירוף משונה של שתי צורות הכתיב של השם, הכתיב הארצישראלי המקורי "ינאי" והכתיב הבבלי השגור "ינאי". הסופר ידע את שם הפיוטן (גם) על-פי חתימתו במשלוש: את אותיות החתימה "ינאי" כתב בדיו אדומה והבלית אותן בנקודות מצועצעות.

מעניינת גם הצורה שבה ראה ר' שמחה לציין את בעלותו של ר' שלמה הבבלי על מערכת היוצר הגדולה שלו "אור ישע מאושרים" (ליום ראשון של פסח). נוסח הכותרת גורס כאן (דף 48א) רק "יוצר ליום ראשון של פסח מר שלמה" (הכותרת הדויה כעת כמעט לגמרי), ויש להסיק מכאן

שהמעתיק לא ידע את כינויו של הפיוטן. כמערכת זו חתומים, כנזכר לעיל, במטבעות-חיתום מסולסלים ומצועצעים. שני שמות, שלמה ומרדכי,²⁰⁸ בעיית הויקה בין שני השמות בעיה קדומה היא במחקר: היא נוגעת לא רק בזוהרות של "מרדכי", אלא גם בשאלה אם נכתבה המערכת בידי שני פייטנים (ר' שלמה ור' מרדכי) או רק בידי פייטן אחד (ר' שלמה). שחתם מפני איזו סיבה שהיא שם נוסף בפיוטו, בדרך שנהגו הרבה פייטנים לפניו ולאחריו.²⁰⁹ לפי ידיעה שנרשמה מפיו ר' אפרים מכווא, היה ר' מרדכי אחיו של ר' שלמה, ור' שלמה חתם את שמו ביצירתו מפני חיבה יתירה שחיבב אותו.²¹⁰ גם חוקרים מודרניים הניחו שר' מרדכי היה אחיו של ר' שלמה, ונרשם בפיוט על-ידו.²¹¹ מפתיעה הידיעה הבאה במחזור שלנו בעניין זה, בכותרת שהסופר רשם בתוך הזולת "אהובך נפש", במקום שבו האקרוסטיכון "מרדכי הקטן יגדל בתורה כהוגן וכשורה" מתחלף (דף 352) באקרוסטיכון "שלמה בירבי יהודה חזק ואמץ מאד בתורה אמן ואמן". לשון הכותרת כאן כך היא: "עד כאן יסד ר' מרדכי בן רבינו שלמה, וישעיהו ונאווה יסד ר' שלמה".²¹² נמצא שלפי מה שידע ר' שמחה במחצית השנייה של המאה ה-13, היה ר' מרדכי לא אחיו אלא בנו של ר' שלמה,²¹³ ויסד את הפיוט בפועל ממש, יחד עם אביו. מובן שעדיין אין לדעת אם מסורת היתה בידי הסופר שכן הוא, או שמא רק פירש את הממצא לפי השכל הישר.²¹⁴ ראוי לציין שר' שמחה סימן את החתימות הסבוכות של המערכת הזאת בדקדוק גדול: גם בקטעי-הסיום של הקומפוזיציה, "על הרי בשמים" (דף 353) ו"ברך דודי" (353), שהחתימות שם מבלבלות ומביכות, הבלית בבטחון גמור שני מטבעות-חיתום, שהמחקר המודרני נאלץ להעלותם מן הנוסחים המקובלים: "מרדכי הקטן יגדל בתורה" (הוא ציין את נוסח החתימה גם בראש הפיוט).²¹⁵ וישלמה הקטן יחיה חזק יגדל בתורה חזק.²¹⁶ ליד "ברך דודי" אפילו ציין הערת-שוליים בעניין זה (דף 353): "ברוך מחזורים תמצאו עד שיפוח קץ מחזה". זה טעות גדולה מפני החתימה שתמצאו בו". באמת, "עד שיפוח" הוא נוסח רוב כל המקורות. גירסתו היא "עד יפוח קץ מחזה", והיא הנצרכת לחתימה. היא באה גם בקצת מחזורים אחרים.²¹⁷

שמו של ר' שמעון בר יצחק, הפייטן האשכנזי הדגול, מסומן במחזורנו שלוש פעמים בכותרות של ייחוס, בשלוש צורות שונות. בראש היוצר לשבת חול-המועד פסח "אהובך אהובך" (דף 70א) כתב הסופר "יוצר לחולו של מועד פסח מר שמעון בר יצחק הגדול".²¹⁸ בראש היוצר "ויושע שושני פרח" לשביעי של פסח (דף 77א) כתב "יוצר ליום ששי [!] של פסח מר שמעון בר יצחק זצ"ל". ובראש היוצר "אתה הארתה יומם ולילה" לאחרון של פסח כתב "יוצר ליום אחרון של פסח מרבינו שמעון בר יצחק". ייחוסו של יוצר זה לר' שמעון מוטעה, כנזכר לעיל. בראש הקדושתא "אותותיון או ראינו" המועתקת בהמשך (דף 92א) כתב הסופר "קדושתא" בלבד, ושוב אנו תמהים אם יש לייחס לכותרת (השנייה) הבאה בראש היוצר משקל של עדות (אם-כי היא בלתי-מדויקת), או שמא אין היא אלא הרחבת בעלותו מן הקדושתא (שהיא ודאי לר' שמעון) ליצור הבלתי-חיתום שלפניה.

טעות משונה טעה ר' שמחה, כפי שכבר צוין לעיל, בכותרת הייחוס שהקירם לקדושתא "אימת נראותיון" לר' משה בר קלונימוס. אמנם בראש העמידה המתקשטת בקומפוזיציה הזאת, מקום שם באים בדרך-כלל ציוני פתיחת של ר' שמחה, לא כתב אלא "קדושתא" בלבד (דף 80א), אבל בצד פתיחת הקדושתא רשם בדיו אדומה (אולי לאחר השלמת המחזור):

- 204 מעניין הדבר שאת שמות המחברים ציין לעתים קרובות לא בראשי הפיוטים ממש, אלא בראשי מסחות-הקבע שלפניהם. שיטה זו נדירה במחזורים, ואפשר שהיא קשורה בטעמים קאליגרפיים. הדבר עד צריך עיון.
- 205 בעניין זה עיין: פליישר, היצירות, עמ' 92 ואילף.
- 206 הכותרת דתירה כעת כמעט לגמרי, אבל היא נראית, על-פי המקור, בגורה אולטרה-סגולה.
- 207 עיין: זולאי (לעיל, הערה 139), עמ' 190.
- 208 עיין על כך: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 94.
- 209 על זרבים של פייטנים קדומים לחתום בפיוטיהם, משום כבוד או משום סיבות אחרות, את שם זרבים, עיין: פליישר, "עניינים קליריים" (לעיל, הערה 133), עמ' 289 ואילף; הגיל, "עניינים בשירתו של רב האי גאון", שי לוימן – ספר הדובל לכבוד א"מ הברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 246 ואילף. המנהג נפוץ בין פייטני מרכז-אירופה למן ימיו של ר' אמתי (סוף המאה ה-11) שחתם בכמה מפיוטיו את שם בנו עבדאל. לעיל הוזכר את ר' משה בר קלונימוס שחתם בקדושתא שלו ליום שביעי של פסח, ליד שם עצמו, גם את שם שני בנו, הנואל וקלונימוס.
- 210 מובא בידי אורבך, עירגת הבשם, ד, עמ' 45, על-פי כ"י פארמה 665, דף עז ע"ג: "מכאן ואילף רמז הבבלי ושינה מחזורו ונתן כן רשם את שם מרדכי אחריו". בדרך זו דרש ר' אפרים מכווא כמה חתימות וחתם שמצא בפיוטים.
- 211 כך סבב צונץ (L. Zunz, Die synagogale Poesie des Mittelalters, Berlin 1855, p. 109) וכן גם H. Vogelstein & P. Kieger, Geschichte: der Juden in Rom, Berlin 1896, p. 182.

- 212 אמנם כבר לפניכן, בחלק הראשון של הסילוק שלאחר גוף היוצר, חתום "מרדכי הקטן יצלה בתורה אמן ואמן סלה", אבל על זה לא העיר המעתיק.
- 213 כך שיערתי אני גם במהדורת פיוטי שלמה הבבלי שלי, עמ' 94. בלא שידעתי את המובא במחזורנו.
- 214 המסורת על ייחוס "מרדכי" החתום ביאור ישע מאושרים" עם בנו של שלמה הבבלי היתה ידועה בוורמיישא גם בראשית המאה ה-13, והיא מובאת על-ידי ר' ליווא קירכהיים בחיבור מנהגות וורמיישא כ"י שלו. דף קלב ע"ב (על מקור זה עיין להלן). וכך לשון: "זולת אהובך נפש עד וזכר בין הטוב יסד ר' מרדכי בן רבינו שלמה, ושחורה נאווה יסד ר' שלמה". קרוב לומר שהוא על-פי המחזור שלנו, כי אילו היתה כאן מסורת עצמאית ראוי היה שציין כך גם לפני פתיחת הסילוק. גם לשון ההערה מראה חלול בכותרת שבמחזורנו.
- 215 כך נהג, אגב, גם בדף 73א: אף כאן ציין בראש האופן "ידיד שליט בכל מפעל" את מה שנחפצנו לו מחתימת השיר: "אופן מר שמעון בר יצחק בר אבנא [כך] (זכור) הקטן יזכה לחי עד אמן". את מלת "זכור" העתיק בטעות לראשונה שלא במקומה ותיקן. השיטה אינה שגורה בכותרות ייחוס.
- 216 על הבעיות הסבוכות הקשורות בפעוט האקרוסטיכונים בשני הקטעים הללו עיין: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 190.
- 217 עיין: פליישר, שם, עמ' 223.
- 218 על הפייטנים שנוו לחזק דוח עיין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 600–601.

באופן קבוע נמנע ר' שמחה מכתובות ייחוס במדור הפיזטים הארמיים ליום שביעי של פסח ויום ראשון של שבועות, וכן גם במדור הקינות. על דוּבם המכריע לא ציין את שמות מחבריהם. אין שום דרך להסביר למה הוציא מן הכלל, באשר לפיזטים הארמיים, את הקטע "יציב פתקם" אשר בראשה כתב ידרשו להפטרה מרבינו יעקב" (דף 108א) בלי שהעתיק את נוסח החתימה ("יעקב בר מאיר") בשלמותה, ובאשר לקינות – שני מיזמים: את הקינה "איכה ישבה בדד ענוגה" (דף 176ב), שבראשה הוזכר בכותרת (שאינה עוד בפענוחה) את שם מחברה ר' אפרים (מבוגא), ואת הקינה "אללי כי באו רוב אלמוין וישבול" (דף 183א), שבראשה כתב "קינה מרבינו מנחם בר יעקב מורומיאו וצ"ל" – שמו של ר' מנחם בר יעקב ציון, כזכור, גם בראש מעריב שוור לילי שיש [1] של פסח (דף 446), אבל שם עזיר לא צוין שם.

ר' שמחה הסופר היה אמן בעל הערכה עצמית מפורשת, ומומחיותו המקצועית לא הצטמצמה באמנות הקאליגרפית. בקיאותו בתוקי היצירה הפיזית עולה, כפי שאינו, בצורה ברורה מדרך טיפולו בתומר שהעתיק. אבל לעיתים מצאנוהו מעיר בשולי הפיוטים הערות קצרות, שנראה מהן שידעיתו היגו לא מעט אל מעבר למח שנסתייע לו להוכיח בגוף המחזור. אמנם, הערות אלו אין בטחון בכללן שהן שלו; הן אינן רבות, והן מרוכזות באופן בולט בהתחלת הקידוש.²²⁵ רוב אלה כוללות ציגונים לנוסחים אחרים של פיוטות הפיוטים, אבל פעמים יש בהן גם איזו הרחבה פרשנית מעניינת. כך למשל בדף 12א, במזמרה של הקדושת הקלירית לשבת זכור, ליד הטור "בפרק עמד [עמלק] מסור גישולים" נרשם: "ס"א (=ספרים אחרים) שוילי [כלומר: שול גישולים], כמו שלל". מיד אחר־כך בא פירוש לנוסח הפנים: "מסור" פי' כמו המינים והמסורות". לבסוף נרמז נוסח נוסף שלא צוין כלל: "אלב" מסור" לא ידעתי פירושו.

באותו קדמ, ליד סטרופת-הסיום של המחיה, שנוסח-הפנים שלו הוא "בעטותך עטרת עדי תלבושת", ציין הסופר בהערה שנתחכה בשעת יריכה: "ס"א 'עשרה' [כלומר, עשרה עדי תלבושת] כמו עשרה לבושים של הקב"ה, מלך בעשרה לבושים" המפסג "מלך בעשרה לבושים" הוא מובאה מן היוצר "מלך אזור גבורה" לראש השנה, שאף הוא מייחס לקלירי.²²⁶ ליר ההערה, בעד שורתה הראשונה, העיר מישור: "זה עיקר". בדפוסים שלנו מקוים נוסח-הפנים "עטרת", אבל הנוסח "עשרה" ופירושו מתועדים בפרשנות הפיוט לדורותיה, כך גם בסילוק דפוני לפרישת וזכר (דף 104), בפסוק שנוסח-הפנים שלו הוא "והיחק אתכם בשני גנות" נמצא מוצר: "ס"א 'פנות', פני מרחץ". נוסח זה רומז לאנדה ידועה המבטאת בפסיקתא דרב כהנא פרשת וזכר (מהדורת בובר, דף כז ע"א) שלפיה היו ישראל כמרחץ הרוחת כשיצאו ממצרים עד שבא עמלק והקד אותם כעיני אמונת העולם.²²⁷ וביצא כזה בקדושת הקלירי לפרה (דף 223), ששם גורס נוסח-הפנים "ס"א בקב"ה ונחשב למחר"; הערה בשוליים אומרת: "ס"א למזר, כמו זר".

הערה פרשנית ארוכה הוסיף הסופר בשולי קטע מן היוצר "אור ישע ואשורים" לשלמה הבבלי (דף 563), ליד הטורים שלשונם בפנים כך: "בירא דרדי וי פייח קן מחזה / ויש נסו הכללים מזה". ראשונה של ההערה, המתייחסת אל מטבע-היתיות העולה מן המחזרות, הואת, כבר הובאה לעיל. לאחריה מפרש המעתיק את לשון הטורים כך: "יש 'פית' – ינשב, דכתיב[ים] ופח לקץ לא יכזב [חב' ב:ג]. ינשב ויפייח קן הכבואה. 'חיש' – מחזה". ונסו הכללים מזה" – היבטו הגליתי". הערה נמצאת כמעט מלה במלה בפרשן המובא בכ"י המסורתי 152 (דף 55 ע"ד).

פעם אחת מצאנו הערה, כנראה מידי ר' שמתה עצמו, המציעה נוסח שונה מן המובא בפנים, בלא להזכיר עליו שם. לפיכך אחרים. בפתיחת הסילוק הקולרי הארוך לפרשת שקלים (או ראיית תוספת: 35, בד) במקום שבו הגירסה בפנים היא 'ושקלתה ואמרתה ועברתה', מעיר המעתיק בגלית כך: [לוי] [נראה]: אמרתה. וסוף הפרשה יוביא על זה, כי אין ר' הפטיש לחפש שום אחת בחרמה אחת ב'עמיסין' מלת 'ואמרתה' אך חזרות

“קְרוּבָתָא שֶׁל ר' חֲנַנְאֵל בֶּר קְלוֹנִימוּס”. כותרת זו ודאי אינה סומכת על שום מסורת, ואין היא אלא פענוח (מוטעה) של החתימה הבאה במחרוזת-החסים הפיקטיבית שלאחר המשלש, שבהן חסם ר' משה את שמות שני בניו “חננאל” ו”קלנימוס”. את התיבה “כר” הפיק מציון שתי אותיות אלו במלת “דבורה” המסיימת את טרופות-החסים הראשונה (בדף 81). חתימתו האמיתית של הפייטן “משה ברבי קלנימוס” (כל מילים פעמיים) באה, כרגיל, בהפסוק, והסופר אכן ציין אותה בדרכו (בדף 82), אבל לא ציין את הייחוס בשום כותרת. מן הדרך הבלתי-רגילה שבה ציין את הייחוס בראש הקדושתא משתמע אולי שבתחילה נבחר ר' שמחה מרוב החתימות שצלו לפניו מן הפסוק, ולפי שלא היתה בידו מסורת ייחוס מהדומה – הכריע בזה על-סמך דעתו.

בותרת ייחוס משונה מעין זו באה גם בתוך הקדושתא: "אותותיך אז ראני" (לך שמעון בן יצחק, בראש הקטע "אילי הצדק ידועים" (ף94), כאן רשם המעתיק, שוב, בצד פתיחת הפיוט, בדיו אדומה (שהדחה עם הזמן); ההחרות הראשונות יסד ר' אליה מפרשי הוקן". הוא גם כתב באותיות גדולות את תיבת הפתיחה של הפיוט "אילי" ואת האות ה"א מלאת ה'צדק", כדי להבליט את החתימה. את האותיות "אילי ה'" גם ציין בקישוט מיוחד לצורך זה. ר' אליה מפרשי הוקן" המכון כאן הוא בלא ספק הפייטן ר' אליהו הוקן (במנחם) ממנש, בעל האזהרות "אמת יהיה בך חכ"כ" ²¹⁹ פעל בצרפת בסביבות אמצע המאה ה-11, והיה גם דורו ואולי אף חברו של ר' יוסף טוב עלם, הפייטן הצרפתי הגדול. הייחוס כאן אינו המצאה של ר' שמחה, וכבר אנצ' רות ציין ²²⁰ שדעה זו מובאת, בנוסח שונה במקצת, במנהגות פייטנים של ר' ליווא קירכבהיים, ושדאי נזכרת גם בכ"י האמבורג ²²¹ 152 (ף9 ע"ב) מפי ר' אפרים מבווא. ²²² בנוף הפירוש שכתב לפיוט הזה מציין ר' אפרים כך: "אומ[רים] שר' אליה, רב אחד, היה בא במקום שהיה ר' שמעון מיוסד ²²³ סדר זה, ויסד הוא חרוזה ראשונה, שהי' אילי' וה' ה'צדק" ר' אליה". מסתבר, זו שדאי כנראה מהדמנה שוהי מוזו הבאה במחזור שלטנ, ²²⁴ מדברת בר אליה סתם; היא גם ניתנת טעם להיווצרותה של האגדה: היא נולדה מן ההרגשה שפתיחת הפיוט חתומה "אליה", בעוד שרק בעיון הקרובת התומים בשם אחר – מכלי מקום, והעובדה שהאגדה פותח ביוני המיוצג במחזורנו, כלומר, ש"אליה, רב אחד" – תהיה עם "אליה מפרשי הוקן", אינה נטולת-עניין: היא מוכיחה שר' אליהו הוקן היה ידוע באשכנז בעת הזאת, ושקרב היה בעיני הבריות שביקר במגנצא וראה את ר' שמעון בן יצחק. העובדה שר' אליה מכונה כאן "מפרשי" וגם היא אינה חסרת-השכיבות, אפשר שהיא סומכת על ידיעה בדבר פעילותו של ר' אליה בעיר הזאת, דבר שלא שמענו עליו ממקור אחר. ²²⁴

לעתים קרובות למדי מציין ר' שמתה את שמות המזכירים בראש פיוטי המעריב. כך לפני "ליל שמורים אוהו אל חצה" (דף 441): "מעריב לליל הראשון של פסח מר' מאיר שליח ציבור", לפני "אור לשבעיני גש" – "מעריב לליל שבעיני של פסח מר' אליעזר בר' נתן" (345): לפני "אורי וישעי על הים נגלה" (446) – "מעריב לליל שיש[ן] של פסח מר' מנחם בר יעקב". כמובן לעיל, ייחוס "ליל שמורים אותו אל חצה" לר' מאיר מוטעה. מופלג למדי שאין כותרת של ייחוס בראש המעריב "ליל שמורים אור ישראל" לליל שני של פסח שהוא באמת לר' מאיר בר יצחק. הואיל ושני המעריבים כאים בכתב-יד זה אחד זה, אפשר שר' שמחה החזיל את הכותרת שהדקים (בטעות) למעריב הראשון גם על השני. גם בראש המעריב "יורד אביר יעקב נורא לעילא" (דף 409) לליל הראשון של שבועות, מר' יוסף טוב עלם, יוסף תורת של ייחוס, אף-על-פי שהפייטן תחום בסופו בשמו המפורש "יוסף הקטן בר שמואל", והסופר אף ציין את אותיות החתימה בהדקתו, כדרכו. גם מראש המעריב "אלהים ביתה" (דף 214) לר' אברהם בן יהודה הכהן חסין צור שם המזכיר. כאמור, ר' שמחה לא היה עקיב בציון כותירת של ייחוס, והרבה קמפופרציות גדולות שידע יפה את שם מחברן השאיר בלא כותרת.

219 פיות זה יצא לאור עם פירוש מקיף על-ידי ר' מרדכי סלוצקי, וארשה 1900, עין עליו:

פליישר (לעיל, הערה 141).

220 עיין : רות (לעיל, הערה 2), עמ' 224.

221 ערוגת הבשם, ד, עמ' 41, ועיי' גם: גרוסמן, חבמי אשכנז, עמ' 94.

222 צ"ל : מייסד, כלומר : מחבר.

223 הידיעה הנמסרת במחזור שלנו אינה אפשרית מבחינה כרונולוגית. ר' אליהו פעל בימי דור

והצי אחר ימיו של ר' שמעון בר יצחק.

224 היותו "ר' אליה, רב אחד" = "ר' אליה מפריש הזקן" אפשר שעומד ביסודה של ידיעה

קדומה שעל-פיה היה ר' שמעון בר יצחק יבר סגולתו של רבינו אליהו הזקן שיסר אזהרות

אמת יהוה וזו חריו. הורגיה באה בשו"ת מהרש"ל. סימן כט. עיין: גרוסמן, חכמי אשכנז.

אמת ויחסים טובים: חידושי פיתוח במסגרת פרויקט "עיריית תל אביב – עיר פתוחה"

קשה להסביר את התופעה הזאת. אפשר שר' שמחה חשב תחילה להעיר הערות גם לגוף

המחשור. אבל אולי נחפו למסור את הכרד למי שהזמינו (כשם שנחפז בכתיבתו), ושוב לא

הנה סיפא בירו להשלים את מה שבקש.

ט"ז: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א, ירושלים תש"ל, עמ' 44: "מלך בעשרה

לבושים / התאגד בקדושים.

“בנות” הוא הנוסח המתפרש בכ”י המבורג 152 (דף 20 ע”ו), והורשה נרמזת שם.

Downloaded from <http://ajphaphapublications.sagepub.com> at UNIV OF CALIF SD DIEGO on May 12, 2015

בהערה שהוסיף ר' שמחה בגלין הדף שילב כמה עניינות, מהם הנוגעים בכתוב מלת "תעורר" ומהם הנוגעים בתוכן הפיסקה ובתפקידה. למרבה הצער נקטעו סופי השורות של ההערה בתהליך הכריכה של המחזור, וקצת מלים אינן ניתנות אלא להשלמה משוערת. כך היא לשונה של הערה זו (המלים בסוגריים מרובעים הן הצעות השלמה; הניקוד בא בפנים):

- ר' אברהם חוזה [כותב]
בספריו שיש לומר
לעולם תעורר [ולא]
תעורר של עול[...]²²⁴
להרחיב בפני העין
כמו יצמד וכן זוכה
לאלהים יתרו [וכן]
מעמד במרכבה
דאחאב. ושיר זה
יש בו קדושה ו[...]
ואלפא ביתא כול[...]
תיקנו אלא מן [מ]
ואילך מלכותו [נצח]
מפני טורח ציבור
והגו לאומר ב[כבוד]
ראש מפני ששירת
מלאכים היא

בראשית ההערה בא המעתיק להצדיק את כתיב מלת "תעורר" כפי שהוא בא בפנים. הפועל עומד כאן בבניין הפעל, וראוי היה שיתקד "תעורר" (אל נכון: תעורר) לפי מה שכתב בספריו ר' אברהם חוזה. יש לשער שר' אברהם חוזה המכוין כאן הוא ר' אברהם אבן עזרא; הוא מתכנה בבניין זה פעמים מספר בכתביו של חסידו אשכנז הקדומים.²²⁵ אמנם לא מצאנו שראב"ע דן בפירושו בתיקון המלה הזאת "בספריו", אבל מצאנוהו דן כמה פעמים בנטיית פועלי פ"ע בהפעל, פיסקות הדנות אצלו בעניין זה באות בספר פחות²²⁶ ובספר מאוונים²²⁷ וכן הוא דן בזה בפירושו לוי טו:י. אבל מקורו הקרוב ביותר של ר' שמחה הוא בספר שפה ברורה שלשנו בזה כך.²²⁸

ובבנין הכבד שקראוהו חכמי כל הדקדוק הפעיל אם יהי האות הראשון שהוא שורש ע"ן, ירחיב אשר לפניו כמו היה קעמך במרכבה (מליא כב: לה); הרי ראוי, ולולי אות הגרין, להיותו על משקל משקל משקב. וככה בבנין שלא נקרא שם פועלו: יצמד חי וי טו:י. ובבנין נפעל שהוא כמו נשמר, אמרו אל נעץ [תהי פט: ח]. וכל נעשה במרחשת (וי ז: ט) ניגש הוא נענה (יש נגז:י). היה ראוי להיותו על משקל יש נספה בלא משפט [מש יג: כג].

תלותו של ר' שמחה בפיסקה הזאת ניכרת יפה מן הדוגמאות המובאות לעניין. המונח "הרחב" בא תכופות בשימוש של ר' אברהם אבן עזרא לציון

בסוף הפיסקה. בטחונו של הסופר בכך שהפייטן לא ישתמש פעמיים באותה מלת-חרוז באותה ה"חרוז" מעיד על מומחיותו בעניין הזה. באמת, גם הרפסים, וכן גם רוב כתבי-היד המתוקנים, גורסים כאן "ואמדות"²²⁸ כאמור, אין כאן הרבה חומר: שולי מחזור וורמיישא נקיים למדי ביחס למה שמצאנו בכתבי-יד קדומים מסוג זה.²²⁹

רק שתי הערות של הסופר ארוכות קצת יותר, יש בהן איזו העזה "תיאוריטית". שתיהן מופיעות בראש המחזור; אחת בשולי דף 3א ושנייה בשולי דף 3א. לצד ההעתקה הראשונה של הנוסח המקור של פיסקת "אמת ויציב", אשר החליף בקהילות אשכנז את הנוסח הרגיל שלחפילה בימים שבהם נאמר זולת,²³⁰ ציין המעתיק הערת-הסבר ארוכה יחסית, שחלקה נחתך בכריכה, אבל שניתן להשלימה בדיוקנות. כך לשון ההערה:

למה קיצרו ב[אמת] ויציב א[ף] ע[ל] ש[ש]יט[ן] ממטבע שטבעו חכמים? מפני ט[ורח] ציבור עשו כן [כדי] לומר פיוט זולת, שהרי בכמה ד[ברים] חשו ע[ל] טורח ציבור, וכן ק[יצרו] בברכת מ[גן].²³¹ ונקרא זולת על שם שאמרו אצל א[י]ן אלהים עוד זולת[ך] ותקנתו ליתן שובח על כל נס מעין המאורע ולה[חזיר] יציאת מצרים שהוא מעין הברכה.

הערה זו הועתקה כמעט מלה במלה ואות באות מדברי ר' אפרים מבווא המובאים בכ"י המבורג 152, דף 44 ע"ב, בלשון זו: "מה שקיצרו באמת ויציב אע"פ שישנו ממטבע שטבעו חכמים, מפני טורח הציבור עשו כן, שיש לומר פיוט זולת, שהרי בכמה דברים חשו חכמי על טורח ציבור, וכן קיצרו בברכת מגן כמו שנפרש. ונקר' זולת על שם שאמרו אצל א[י]ן אלהים עוד זולתך. ותיקנתו ליתן שובח על כל נס מעין המאורע, ולהזכיר יציאת מצרים שהוא מעין הברכה".²³² אין כאן אפוא מקוריות רבה, וגם קשה היה להעלות על הדעת שסופר, אפילו אמן כר' שמחה, ימציא טעמים מסוג זה מדעת עצמו. אבל דאי שיש כאן עדות על בקיאותו של הסופר ביספרות המקצועית של תקופתו.

עדות כיוצא בזה עולה גם מן ההערה השנייה (דף 3א). היא באה ליד ההעתקה הראשונה של פיסקת "אל נא לעולם תעורר" בקדושתא הקילירית לשבת שקלים. פיסקת "אל נא לעולם" מלווה, כידוע, את פיוטי ה בקדושתאות הקלאסיות, ומציאותה בהקשר הזה היא אחת החידושים הסתומות של חקר הסוג. התפילה מורכבת בעליל משני קטעים בלתי קשורים זה בזה. אחר מהם כתוב בלשון של שבת רגיל, ויש בו רימז לעניין הקדושה, ואילו השני מביא אקרוסטיכון אלפביתי קטוע (מאות מ"ם עד טו"ה האלפבית) והוא כולל, לאחר פתיחה של הלל, מעין הזמנה לקהל להשתתף באמירת הפיוטים. נוסח הפיסקה במחזור שלנו הוא כדלהלן:

אל נא לעולם תעורר²³³ ולעולם תוקדש ולעולמי עולמים תמלך ותתנשא. האל מלך מרום נורא וקדוש
כי אתה הוא מלך מלכי המלכים מלכותו נצח נרואתו שיתו ספרו
עוזו פארוהו צבאי, קדשוהו רוממוהו רון שיר שבת תוקף תהלות תפארתו.

228 כן "ואמדות", בא גם בפירושו הקדום לסילוק הזה שהחזיר א"א אורבך, ספר שירמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 3. וצ"ע שם לנאמר במחזורנו. הערות כיוצא בזה באות גם בדף 36: "לי נחא[ה]: אוקה" (במקום "ארכה" בפנים), ובדף 110, בפנים: "ישם רשעים תאבדי", ובשוליים: "לי נחא[ה]: ירקב". במקרה הזה "נראה" למעתיק (או למנהל) לתקן על-פי לשון הפסוק (מש י: 1) ציטטה שגויה של המקרא בשרשרת פסוקים: הערה מעניינת באה בדף 440, בפיוט למוסף של שבת הגדול "אירי דר מתושים". הפייטן דן שם בהלכות אפיית מצות, ומציין את סוגי המים הכשרים לאפיית. הפנים גורס: "וחמין חמי חמה פסולה / וכמים גרופים נמו לה". והוא מיוסד על מה שמוכר בכבלי פסחים מב ע"א: "אשה לא תלוש בחמה, ולא בחמי חמה, ולא במים הגרופין מן המוליד" (רש"י: "לא בחמה"; לפי שחוס השמש מחממת. "ולא בחמי חמה": במים שחממו בחמה. "הגרופין וכו'": דוד גדול של נחושת ותלוי על האור [=האש] כל שעה [...]). ואפילו כשאין שם אור, מים שבשוליו המים או פשרין. ונוסח הפנים פשוט: נמו (אמרו חכמים) לה (לנאשה), שחמין (ו)חמי חמה, וכן מים גרופים, פסולים, כולין מער כן: "ל[וי] נראה": לא [כלומר: מים גרופים נמו לא] פוירש[ן] שאין לשון במים הגרופים. ההערה חתומה "שושן". לכאורה צ"ל שההערה היא של בעל החתימה, אבל אין הכרח לומר כך: אפשר שהחכם העתיק כאן הערה כפי שמצאה לפניו (כולל הציון "לי נראה" שבמקרה זה מוטב על בעל ההערה), אין לדעת מיהו "שושן" החתום על ההערה. אבל חכם בשם ר' שמעיה הושווה "סיסר פירוש המחזור" נזכר בין ראשוני מפרשי הפיוט באשכנז, ולעת אורבך וערנות הבשם, ד, עמ' 11) אפשר שהוא ר' שמעיה, תלמידו וסופרו של רש"י, אין זה מן הנמנע שההערה מובאת משמו. עיין גם אנצ' דות, במבוא שלו למחזורה הפאקסימילית של כ"י האמבורג 152, ירושלים תש"ס, עמ' 17.

229 גם מחזור וורמיישא כך ב' עשירי הרבה יותר בהערות פרשניות, כשולי הכתוב ובין השיטין.
230 עיין על כך להלן, בסמוך.
231 לפני מלת "מגן" כתב הסופר עוד פעם "מגין" ומחק בהעברת קולמוס. "מה שקיצרו בברכת מגין" הבונה להחלפת הנוסח הרגיל של פתיחת העמידה, בנוסח הארצישראלי המסתיים ביקונה שמים וארץ", בעמידות שבתן נאמרה קדושתא. על מנהג זה עיין להלן.
232 מובא בידי אורבך, ערנות הבשם, ד, עמ' 41, ושם, בראש הפיסקה, בטעות הדפוס: "אף על פי שאינו ממטבע שטבעו חכמים". וצ"ל ששיר.
233 כך תמיד. אבל בדף 24א וכן 230: "תעורר". בדף 116: "תעורר". במקום זה מובאת הפיסקה בבנין התחלתה בלבד.
234 שתי מלים אלו ישל עול[...]. אין בידי להלום בשום אופן, אפשר שאות שרין של מלת "של" מחוקה בכתב-יד. אחרי "עול[...]" ניכרים שרידים של אות המוחקת קצת מן האותיות שלפניה. אפשר שהיא מים סופית ויש לצרפה ל"עול[...]", אבל אין למלה מובן כאן. ואפשר שיש לקרוא מעין "שלעולם" יש להרחיב בפני העין[...].
235 בנושא זה עיין: י"ל פליישר, "ר' אברהם החוזה ור' אברהם אבן עזרא, לוח ירושלים, יא (תשי"א), עמ' קעז ואילך. עיין גם בערך שכתב י' פרימן באנציקלופדיה "אשכול" (אברהם החוזה) ובנספחות המובאות שם. ר' אברהם אבן עזרא נקרא "אברהם החוזה" בפי ר' אלעזר מורמיישא ור' אברהם בעל ערנות הבשם.
236 מהדורת ג' ליפמן, פיוורא תקפ"ז, דף סח ע"ב.
237 הראגא אונבאך תקפ"א, דפיס בד ע"ב, פט ע"ב.
238 מהדורת ג' ליפמן, פיוורא תקפ"ז, דף י"ז ע"ב ואילך.

תפילה ופיוט

הברכה הרביעית, את עמידת המוסף של שבת חול-המנוח פסח (דף 76א). בעמידות שנאמרו בהן פיוטים העתיק תמיד את נוסחי-הקבע שבין קטעי השיר. הוא העתיק כל פעם מחדש גם את נוסחי עמידות המוסף שנאמרו בהן שבעות, ²⁴⁶ וגם את עמידות החול שנאמרו בהן קרובות. ²⁴⁷ בשלימות העתיק גם את נוסחי העמידות אשר בהן, לפי מנהג מקומו וזמנו, נהגו הכהנים לעלות לדוכן: כך נהג בעמידת המוסף של יום ראשון של פסח (דף 60א), ובעמידות השחרית של יום שני של פסח (דף 69א), ושל יום שביעי של פסח (דף 87ב). ושל אחרון של פסח (דף 100א). כן העתיק את עמידות יום ראשון של שבעות שחרית (דף 123א) ומוסף (דף 124א) ואת עמידת המוסף ²⁴⁸ של יום טוב שני של חג (דף 142א).

גם עמידות השבת שנאמרו בהן קדושתאות הועתקו כמובן כולן, במלואן, עד לקדושה. ברוב המקרים המשיך הסופר גם אחרי הקדושה, ²⁴⁹ אבל רק עד השלמת הברכה הרביעית. ²⁵⁰ רק בפרשת החדש (דף 31א) השלים את כל העמידה, עד הסוף. הסופר העתיק (אבל רק עד "מקדש השבת") גם את נוסח עמידת המוסף של שבת החדש, מפני הקטע "אדיר דר מתחיים" שהיה נהוג לומר באמצע הברכה הרביעית. קשה להסביר את המידות המתחלפות שנהג בהעתקת העמידות, ויש לשער שהשפיעו עליו בזה חישובים של

²⁵¹

תחילת המחזור פתח המעתיק את מדורי השבחות בגופי היצירות ממש, בלא לציין את נוסח פתיחת הברכות שמסביב לקריאת שמע ("ברכו את ה' המבורך") ואת פתיחת הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע ("ברוך ... יוצר אור ובורא חושך" וכו'). אבל בשבת החדש (דף 26א) שינה ממנהגו וציין לפני גוף היצירה את סוף תפילת "שמע כל חיי" למן "שובן עד". הוא העתיק את הפיסקה שתחילתה "שובן עד" ואת הפיסקה "בפי ישרים" וכו' עד הסוף, וצירף לזה את סוף ברכת "ישתבח שמך" למן "אל ההודאות" ואילך. את הקטעים שביניהם ("ובמקדלות רבבות עמר" ו"ישתבח שמך" וכו' עד "אל ההודאות") השמיט. אחר-כך ציין "יתגדל ויתקדש" ופתח מיד (בלא "ברכו" וכו') בפתיחת ברכת המאורות כנ"ל, אשר אליה צירף, בהתאם למנהגם של בני אשכנז בימים שבהם נאמר יוצר, ²⁵² את הפורמולה "אור עולם באוצר חיים אורות מאופל אמר ויהי". כמנהג הזה נהג, עם שינויים מעטים, מכאן ואילך, בראש כל המדורים. ²⁵³ בראש היצירה ליום ראשון של פסח פתח ב"הגבור לנצח", כפי שהיה נהוג בימי הפסח בקהילות אשכנז המערביות, ²⁵⁴ והביא את נוסח הקריש בשלימות. כאן העתיק גם את נוסחת הפתיחה "ברכו את יי המבורך" ואת הענייה "ברוך יי המבורך לעולם ועד". כך בדיוק, אסי-כי בפחות פאר, נהג בראש המדור ליום שני של פסח (דף 61א) ובראש המדור לשבת חול-המנוח פסח (דף 70א), ובראש המדור ל"ששי של פסח" (דף 77א), ושוב בפאר גדול בראש היצירה לאחרון של פסח (דף 89א). פתיחת התפילה ליום אחרון של פסח חזרת, כלשון הזה וכצורה הזאת ממש, גם בדף שצורף לסוף המחזור (דף 219א) משום החלפת היצירה לאחרון של פסח המועתק בפנים – ביוצר אחר.

ביום טוב ראשון של שבעות היתה פתיחת התפילה במנהג המיוצג במחזור מפורטת כמיוחד. בראש המדור כאן (דף 110א) כתב הסופר אחרי הכותרת "ליום ראשון של שבעות" הערה זו (כעת היא מטושטשת): "מתחיל החזן 'מציל עני מיד חזק ממנו ועני ואביון מגולוי'". אחר-כך העתיק את הפיוט "מי אדר והוד" בשלימותו. ולאחריו את המשך תפילת "נשמת" ממקום

שינוי בניקוד אות השימוש בנטייה לפני אות גרונית. ²⁵⁹ היוקדוהו של ר' שמחה לעניין דקדוק זה והסתמכותו על ראב"ע אינן נטולות-עניין, כמובן, גם אם לא נניח שר' שמחה עצמו חיבר פיסקה זו בהערתו. ואפילו נאמר שהעתיק אותה ממה שלפניו, עדיין מקוימות על-פי זה ערותו לדקדוק הלשון ונוכחות ספרי ראב"ע בתחום ראיתו. ²⁶⁰ לא מצאתי מקור להמשך ההערה, לא לפיסקה הרנה במבנה הקטע "אל נא לעולם תעורך" ולא לטעם המובא שם להתחלת האלפבית שלו מאות מ"ם בלבד. אבל מה שנאמר על אופייה של הפיסקה, שהיא בחינת "שיר [ש]ש בו קדושה" ו"ש"שיר מלאכים היא", סומך על דברים הנאמרים בזה מפי ר' אפרים מבונא בכ"י המבורג 152 הנ"ל, דף 33ב: "אל נא לעולם תעורך (ש)כולו שיר של קדושה". וקרוב לומר שגם הערה זו, בהיקפה המלא, הועתקה מאיזה חיבר בפרשנות הפיוט, שלא עלה בידו לזהותו. מכל-מקום ברור שר' שמחה היה בקי, במידת-מה לפחות, בפירושי הפיוטים שיצאו מבית-מדרשו של חכמי אשכנז. אמנם החומר שמוכא מזה במחזורנו מטע, אבל עדות עקיפה בעניין זה יש גם במעט הזה.

ו. תפילות הקבע במחזור וורמיישא

כפי שכבר צוין לעיל, חלק נוסחי-הקבע במחזור וורמיישא פראגמנטארי. הקודקס הוא מחזור ולא סידור: עורכו לא ביקש להעמיד בו היקף מלא של התפילה הקבועה, אלא היקף מלא של מערכות הפיוט לשבחות המצוינות ולמועדים שאליהם התייחס. אבל הוא ביקש לאפשר לחזן שימוש נוח בספר ששם לפניו, כלומר רצה לאפשר לו להתפלל מתוכו כלא שהוא נזקק, בעמרו לפני התיבה, לספר נוסח, ובלא שהוא צריך לדפדף במה שלפניו כדי למצוא את מבוקשו. לפיכך הוא העתיק במחזור את כל נוסחאות-הקבע שהחזן היה אומרם לפי מנהג מקומו למן הרגע שנתייצב לפני התיבה ועד גמר חלקו בתפילה, וטרם להעתיק נוסחים אלה מחדש, ככל מדור ומדור, כמעט תמיד במלואם. אם כן, כשם שחסרות מכתב-היד חטיבות שלימות של נוסחי-קבע, כך נמצאים הרבה נוסחי-קבע מועתקים בו כמה וכמה פעמים. כך, למשל, חטיבת התפילות שמסביב לקריאת שמע של שחרית מועתקת במחזורנו לא פחות משלוש-עשרה פעמים: פעם לשבת שקלים (דף 2א ואילך), פעם לזכור (10א ואילך), פעם לפרה (21א ואילך), פעם להחורש (27א ואילך), פעם לשבת הגדול (35א ואילך), פעם לראשון של פסח (51א ואילך), פעם לשני של פסח (64א ואילך), פעם לשבת חול-המועד פסח (72ב), פעם לשביעי של פסח (78א ואילך), פעם לאחרון של פסח (90א ואילך). ²⁶¹ פעם ליום א של שבעות (112א), פעם ליום שני של שבעות (131ב; רק למן "אמת ויציב"), ופעם נוספת ליום שני של שבעות בדפים הנוספים שבסוף המחזור (220ב; ההעתק כאן חלקית). ²⁶² גם את נוסחי-קבע של תפילת הערבית העתיק הסופר ארבע פעמים במלואם, עם כל פיוט של מעריב. ²⁶³ אבל בשני מעריבים ²⁶⁴ לא העתיק את נוסחי-הקבע, רק ציין את מלות-המעבר אליהם.

מנהג הפכפך נהג בהעתקת נוסחי-הקבע של העמידה. עמידות שלא נאמרו בהן פיוטים לא העתיק כלל, ²⁶⁵ אבל העתיק במפתיע, מן הקדושה ועד סוף

259 עיין: L. Pijls, *Die grammatikalische Terminologie des Abraham ibn Ezra*, Basel 1950, pp. 127 ff. הרוממה של "יזבח לאלהים יחרם" (שמי: כב: יט) אינה מובאת בספרי הראב"ע המצוטטים בפנים, אבל מובא אצלו לעניין זה "יחרם כל רמזו" (עז' י: ח).
260 הן בפירוש לוי טו: י, הן בספר מאוניים מט ע"ב הן בצחות סח ע"א. ראב"ע דלג על הפסוק כס' שמות אולי מפני תוכנו, ואפשר שר' שמחה הביאו מפני שהוא מפורסם יותר.
261 כבר צוין שניקדוהו של "תעורך" דיוקא אינו מובא אצל ראב"ע, והופעל אינו בא בבנין הזה במקרא. ר' שמחה, או מי ששימש לו מופת, הקיש ממה שאמר ראב"ע לעניין הפעלים החלולים בכלל, וניצב על-פי זה את הכתיב ואת הניקוד (הבלתי-שייכים) של התיבה.
262 רק עד סוף הוולת: אחר-כך ציין "עזרת אבותינו" ולא העתיק את ההמשך (דף 91א).
263 מן "יחמור לארץ", או, כשבת, מ"שבת נותנים לוי" (עין להלן).
264 לליל ראשון של פסח (דף 41א), לליל שני של פסח (342), לליל "יששי" של פסח (446) ולליל ראשון של שבעות (109א).
265 לליל שביעי של פסח (448) ולליל שני של שבעות (144ב).
266 כך לא העתיק לא את העמידה לשחרית של יום ראשון של פסח, לפי שהיא נאמרה בלא קדושה, ולא את עמידת המוסף שלא נאמרו בהן פיוטים.
267 כך במקום של שבת שקלים (72ב) ושבת החדש (332א), וליום ראשון של פסח (60א).

247 לפורים (115) ולתשעה באב (157א). נוסחי-הקבע כאן מועתקים עד סוף ברכת העבודה בלבד.
248 עמידת השחרית ליום זה מובאת (דף 141א ואילך) רק עד סוף הברכה הרביעית, שם ציין המעתיק "רצה ומודים" ולא המשיך.
249 אבל בעמידת השחרית לפרשת פרה (26א) נעצר אחר פסוק ראשון של הקדושה ולא הוסיף.
250 כך בפרשת שקלים (7א), בפרשת זכור (16א) ובשבת הגדול (38ב). לפרשת פרה עיין בהערה שלפני זאת, לפרשת החדש עיין בסמוך.
251 במחזור נזכרים מאמציו של הסופר להתחיל את פיסקאות נוסחי-הקבע (המועתקים פעמים רבות כדלעיל) תמיד במקום זהה בעמוד. נראה שחישב את היקפן של הפיסקאות כך שיהיו נוחות להיעתק בצורה נאה למן המקומות שקבע להן, וחס היה לו לחשב חשבונן כל פעם מחדש.
252 עיין על כך להלן.
253 בראש המדור לשבת הגדול (דף 33א) לא הסיפק לו המקום להעתיק את "אל ההודאות" וכן לא ציין אחר-כך, מאותו טעם, את אמירת הקריש שלפני "ברכו".
254 עיין להלן.

של קריאת שמע, הקדים לו את המלים "אמן אל מלך נאמן", וציין את ראשי-התיבות "אל מלך נאמן" בנקודות (ר"ת: אמן; דפים 33, 335). פעמיים ציין "אמן אל מלך נאמן" בלא שהמשיך (דפים 465, 479). במקרים אחרים ציין לאמירת קריאת שמע בהערה: "וקורין [או: וקורין] קרי' [או: קריית] שמע" (דפים 10, 22, 222, 273, 113, 113). פעמיים (דפים 27, 91) הצמיד את תפילת "אמת ויציב" לברכת האהבה, בלא שום ציון כלל.

ברכת הכהנים מובאת במחזור בשתי שיטות שונות. בעמידות שבהן עלו הכהנים לדוכן מובלטת ברכת הכהנים הבלטה גראפית גדולה. פיסקת-הפתיחה הקבועה "אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו בברכה" אינה מובאת כלל. מלת הקריאה "כהנים" עתים מובאת ועתים מושמטת. מלות הברכה עצמה מועתקות באותיות גדולות, ולדין מובאים הפסוקים שהקהל נהג לומר אחרי הגיית מלות הברכה מפי הכהנים. כך הוא בדף 61א (למוסף של יום א של פסח; בלי "כהנים"). בדף 69 (לשחרית יום ב של פסח; עם "כהנים"), בדף 88 (שביעי של פסח; בלי "כהנים"),²⁶⁰ בדף 100 (אחרון של פסח; עם "כהנים"),²⁶¹ בדף 123 (יום ראשון של שבועות; בלי "כהנים"),²⁶² ובדף 144 (יום שני של שבועות; עם "כהנים"). בעמידות שבהן לא עלו הכהנים לדוכן העתיק הסופר את פיסקת ברכת הכהנים בהעלם אחד, למן "אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו בברכה" ואילך, כנוסחה. כך הוא במוסף של שבת שקלים (דף 9א), ובקרבנת הי"ח לפורים (20ב). בשחרית של שבת החודש (31ב) ובמוסף של שבת זו (34א).

נוסח-הקבע של התפילות שגורים בפי כל אחד מישראל בדיוקם, ואין מי שעשוי לטעות בהעתקתם טעויות משמעותיות. ר' שמחה, סופרו של מחזור וורמיישא, בוודאי הכיר את התפילות על פה. מופלא הוא הפלא ופלא שהעתקות נוסח-הקבע שלו, שחזרות ונשנות בקרקס הזה כמה פעמים כנזכר לעיל, אינן זהות לחלוטין. ואם כי קצת מן השינויים הבאים מהעתקה להעתקה אפשר לפרש כהשמטות של היסוד-הידעת או כפליטות קולמוס, כמה מהם אי-אפשר להסביר כך בשום אופן. דבר זה בולט ביותר בחטיבת התפילות שמסביב לקריאת שמע, המועתקת במחזור, כאמור לעיל, לא פחות משלוש-עשרה פעמים. כאן, למשל, בפתיחת תפילת השבת, בפיסקת "לאל אשר שבת" העתיק הסופר ברוב המקרים את הגישה המקובלת גם בימינו "זה שבת של יום השביעי", אבל דווקא בפתיחת המחזור (דף 2א) העתיק "שבת של יום שביעי", בלא ה"א. בהמשך התפילה העתיק ברוב המקומות "יום השביעי משבח ואומר", במקובל, אבל בדף 27 העתיק: "יום שביעי", ובדף 10א העתיק: "ביום השביעי משבח ואומר".²⁶³

בלבול גדול בא בהמשך הפיסקה. בתפילות השבת גורס המחזור, בדרך-כלל, כנוסח השגור גם בימינו: "תתברך מושיענו על שבת מעשה ידך" (דפים 10, 27, 35, 478), אבל בפתיחת המחזור (22) בא, אולי בטעות, "תתברך יי אלהינו על שבת מעשה ידך", אבל פעמיים (דפים 21, 90) בא במקום "תתברך מושיענו" – "תתברך מושיענו". בראש הפיסקה שלאחר-כן גורס המחזור באופן עקיב "תתברך צורנו מלכנו גואלנו" (דפים 21, 27, 35, 478). כן הוא במקום הזה בכל יוצרות החול (דפים 31, 64, 78, 90, 112). אבל בתפילות השבת בא במקום זה פעמיים "תתברך צורנו מלכנו גואלנו" (דפים 27, 72). גם בדף 27, בפיסקה שנשתרבה של א. במקומה, מועתק "תתברך"; בהעתקה שנייה, במקום הנכון, מועתק "תתברך".

המבוכה בעניין זה מושפעת כנראה מן הלשון הכבד בעקיבות בתפילות החול של המחזור בסוף פיסקת "המאיר לארץ". כאן, בסוף "אל ברוך גדול דעה", במקום שהסידורים שלנו גורסים "תמיד מספרים כבוד אל וקדושתו. תתברך יי אלהינו" וכו' גורס מחזור וורמיישא באופן קבוע "תמיד מספרים כבוד אל וקדושתו. יי אלהינו" וכו'. ראשי-התיבות "מספרים", "כבוד", "בקדושתו", "תתברך" מובלטים כל פעם בשלוש נקודות אלכסוניות, כדי לציין את המלה "מכבי" (= "מי מכבה באלים יי") המצטרפת מהם. בכל המקומות שהסימן בא בהם במחזור, סימנה יד מאוחרת (כנראה של הנקדן) את האות יו"ד של "תתברך" למחיקה, וכתבה תחתיה או עליה תיו"ז זעירה,

ההפסקה ואילך עד "וכל קרבי את שם קדשו". באותיות גדולות כתב אחרי-כן "האל בתעצומות עוזך", שהן המלים שבהן היה נהוג לפתוח את תפילת החזנים בשבועות בקהילות אשכנז המערביות. מכאן ואילך העתיק את הכול בפאר רב, כמו בשאר החגים: "כפי ישרים" וכו', "אל ההודאות" עד סוף הברכה וגוסח הקדיש במלואו. ל"ברכו" לא נותר לו עוד מקום והסתפק בציון הפורמולה במלת פתיחתה. בדומה לזה, אבל במיעוט פאר, שרכב את פתיחת התפילה במדור ליום שני של חג (דף 130א), אבל פה לא הספיק לו המקום אלא בשביל "האל בתעצומות עוזך" עד "ובקרב קדושים תתקדש". את "אל ההודאות" לא העתיק, ומן הקדיש העתיק רק את פיסקת ההתחלה (עד "בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן").

אין במחזור נוסח-קבע אחרים. אבל בסופי העמידות ציין הסופר לאמירת קדיש ("יתגדל ויתקדש"). עתים באותיות גדולות ועתים בקטנות, ככל שהספיק לו המקום בדף. פעם אחת בלבד, בסוף העמידה ליום שביעי של פסח (דף 288) העתיק את הקדיש השלם ("קדיש תתקבל") בשלימותו.

מנהג משונה נהג הסופר בעניין אמירת ההלל בחגים, וכבר צוין עניין זה לעיל. במדור ליום ראשון של פסח לא העתיק את עמידת השחרית לפי שלא נהג לומר בה קדושתא, ואולי מפני זה גם לא ציין שום ציון לאמירת ההלל. ביום שני של פסח (דף 70א), מיד עם השלמת העתקת עמידת השחרית, הביא מן ההלל את הפסוקים "יהודו ליי כי טוב" וגו' עד "יאמרו נא יראי יי" וגו' "אנא יי הושיעה נא" עד "אנא יי הצליחה נא", ולא יותר. כך בדיוק נהג בדף 88 בסוף המדור לשביעי של פסח. בסוף העמידה ליום אחרון של פסח לא ציין לאמירת הלל כלל, וכך, בהתעלמות גמורה מן ההלל, נהג גם בשני ימות חג השבועות (דפים 124, 142). כנגד זה העתיק את ההלל השלם (!) במדור לשבת חול-המועד פסח (47א) וציין בראש הטקסט, בהערה ארוכה, את הימים שבהם גומרים את ההלל, וכן את נוסח הברכה שאומרים כש'גומרים' את ההלל ואת נוסח הברכה שאומרים "כשאין גומרים". על פשרה של חופעה זו נתנה הלחן.

בדרך העתקת נוסח-הקבע במחזור וורמיישא ראינו שניצוץ כמה עניינים יוצאי דופן. כבר צוין לעיל שבהעתקת פיסקאות-הסיום של תפילת "נשמת כל חי" רילג העתיק באופן קבוע על הפיסקה "ובמקלות רבבות עמר" ועל פתיחת פיסקת "ישתבח שמך" עד "אל ההודאות". בסמוך לזה, בנוסח הקדיש שלפני "ברכו", חסרה באופן קבוע, בכל המקומות, נוסח הענייה "יהא שמיה רבא" וכו'. תחת זאת נתחם המשך הקדיש בהעתקה מובלטת של התיבות "לעלם ולעלמי עלמאי".²⁵⁵ מלים אלו מועתקות תמיד בנפרד, לפעמים באותיות אדומות, גדולות, באמצעה של שורה ריקה. ליד העירה יד מאוחרת פעם (דף 488): "[נש] גורסין לעלם לעלמי עלמאי", ופעם נוספת (261): "[נש] גורסין לעלמי". בדף 70א אפשר שהמנקד התעלם מן הווי"ו של "ולעלמי" ולא ניקדה;²⁵⁶ בדף 77א אפשר שיש קו מחיקה על הווי"ו הזאת. גם בדף 219א, הוא הדף שנוסף על המחזור לשם החלפת היוצר לאחרון של פסח, מובלטת שלוש המלים הנוכחות, אבל כאן הנוסח מפורש מלכתחילה "לעלם ולעלמי עלמאי", בלא וי".

כיוצא בחסרון שתי הפיסקאות מסוף תפילת "נשמת כל חי" חסרון מופלא בנוסח-הקבע שמסביב לקריאת שמע בשחרית שלשבתות. בסוף כל גופי היוצר לשבתות, או לימים שחלו בשבתות, רמזוהו במחזור פיסקת התפילה הידועה "הכל יודוך", אלא שנוסח הציון הוא באופן עקיב "זהכל יודוך" (בווי"ו).²⁵⁷ אבל מה שמועתק מיד בסמוך²⁵⁸ אינה תפילת "הכל יודוך": היא אינה מועתקת במחזור אפילו פעם אחת. כמו-כן חסרה מן המחזור גם הפיסקה שלאחר תפילה זו, "אל ארון על כל המעשים". בכל המקרים מתחילה תפילת השבת במקום הזה במלים "שבת נותנים לו", שהן ראשית פיסקת-הסיום של "אל ארון".²⁵⁹ רק מכאן ואילך מועתקת התפילה הקבועה עד תומה. אבל הברכות לימות-החול מועתקות בשלימותן, למן "המאיר לארץ" ואילך.

גם קריאת שמע אינה מועתקת במחזור בשלימותה אפילו פעם אחת, אבל המעתיק ציין לאמירתה בדרכים שונות. פעמיים העתיק את הפסוק הראשון

255 התופעה קיימת במדורי החגים בלבד, שכן במדורי ארבע הפרשות אין הקדיש שלפני "ברכו" מועתק אפילו פעם אחת.

256 אפשר שאף סימן את האות, בעיגול קטן, למחיקה. אבל יש שורר ברור בווי"ו של "ולעלמי" בדף 89א.

257 אבל בדף הנוסף כניל בסוף המחזור (220): "הכל יודוך" בלא וי". כך לפעמים, כיד מאוחרת. גם במקומות שבהם לא ציין הסופר את הנוסח האלטרנאטיבי לימים טובים שחלו להיות בשבת: "בשבת הכל יודוך" (בלא וי").

258 כך גם בדף הנוסף, כניל.

259 מלת "שבת" בתחילת הפיסקה מובלטת כמעט תמיד באות גדולה יותר.

260 יד מאוחרת רשמה כאן בין השיטות את פתיחת הפיסקה "אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו" וכו'.

261 כאן הוסיפה יד מאוחרת את נוסח הטבת החלום "רבונו של עולם אני שלך ותלומותי שלך" וכו'.

262 יד מאוחרת הוסיפה כאן את התחלת הפיסקה "אירא ברכנו" והבליטה בתוכה את המלה "כהנים".

263 יד מאוחרת, כנראה של המנקד, תלתה וי"ו למעלה מן הבר"ה, לשם תיקון.

264 מתוקן, אולי ביד המנקד, ל"תתברך".

וגואלינו" וכו' להשמיטה. בכל שאר המקומות אין המשפט בא בפנים מלכתחילה. ידוע שבענין אמירת "וגואלינו" וכו' היתה מחלוקת באשכנז, ולחלן ידובר בזה בפירוט-מה. הופעת שתי הגירסאות לסידורן אי-אפשר שהיא שגיאה של היסח-הדעת.

גם בתפילת הערבית, המועתקת במחזורנו בשלימותה ארבע פעמים (דפים 341, 443, 446, 109א), יש סטיות קטנות מהעתקה להעתקה. בהעתקה הראשונה (דף 441) כתב הסופר "אמת ואמונה קיים עלינו" (יד מאוחרת תיקנה "וקיים"). אבל בשאר העתקות: "וקיים"²⁷⁴. בברכת השכיבונו כתב בדף 444 "אויב דבר וחורב", אבל בשני מקומות אחרים (דפים 442, 110א) השמיט את המלה "אויב". לחלן כתב בדף 442 "כי אל שומרנו ומצילנו אתה", אבל בדפים 444 ו-110א השמיט את המלה "אל".

בדרך הטבע מעטות יותר הסטיות בנוסחי העמידה והקדושות, אבל גם בזה אין אחידות גמורה. בנוסח "יעלה ויבוא", למשל, כתב המעתיק בדפים 69א, 387 ו-141ב "ישמע ויפקד", אבל בדפים 100א ו-123ב כתב "יפקד" בלי וי". בכל ההעתקות כתב "יעלה ויבוא יגיע יראה וירצה", אבל בדף 387 כתב: "ויגיע ויראה", והשמיט "ירצה", גם בפסקת "השיאנו" שבעמידת החגים העתיקה שתי נוסחאות שונות: בדפים 69א ו-100א כתב "לחיים לשמחה ולשלום"²⁷⁵, אבל בכל המקומות האחרים (דפים 61א, 387, 123) כתב "לחיים לשמחה ולששון"²⁷⁶.

מופלא מזה מה שמצאנו בנוסח הקדיש. בכל הקדישים שלפני "ברכו" המועתקים בכתב-היד בשלימותם כתב הסופר "לעילא לעילא מכל ברכתא" (דפים 448, 361, 70א, 477, 89א, וכן גם בדף שנוסף על המחזור המקורי: 210א). אבל בדף 110ב, לפני המדור ליום ראשון של שבתות אין אלא "לעילא" אחד. גם בנוסח הקדיש השלם המועתק בדף 388 כתב "לעילא מכל ברכתא" בלבד.

כתופעה יוצאת דופן יש להזכיר כאן גם את ה"אמן" המיותר ששרבב הסופר בתחילת המחזור (דף 22) אחרי ברכת המאורות. כבר צוין לעיל מנהגו הקבוע להוסיף "אמן" אחרי ברכת האהבה. אין "אמן" אחרי ברכת המאורות בשום מקום נוסף במחזור הזה.

קשה להסביר תופעות אלו. אף-על-פי שגם שאר מקומות ועניינים במחזור מעידים בסופר שעבד ברשלנות-מה, הנה בנוסחאות-הקבע הדבר מופלא, ובמיוחד כך מפני שהסטיות אינן חד-פעמיות ברובן, אלא הן חוזרות בחלק מן המקרים כהווייתן ממש כמה פעמים. לפעמים שתי הגירסאות המתחלפות בכתב-היד ידועות לנו כגירסאות של קצת קדילות אשכנז בימי-הביניים, ואם לא נאמר שהסופר העתיק העתקה "עיוורת" נוסחים מתחלפים שעמדו לפניו לחגים השונים, כלומר שצירף את מחזורו השלם מכמה מחזורים חלקיים שעמדו לפניו ושגרסו גירסאות שונות בנוסחי-הקבע, נעטרך לומר שהסופר לא העתיק את נוסחי-הקבע שהיו שגורים בפיו, אלא נוסח שונה במקצת שהוזמן ממנו. מן הנוסח הזה סטה כנראה כמה פעמים בהיסת-הדעת אל נוסח עצמו, ושם מזה, חליפות, אל הנוסח שהוזמן להעתיק. מובן שאין בידנו לקבוע איו גירסה היתה שלו ואיו של מעבירו, אבל הואיל ואין אנו יודעים ממילא לא את מקום הסופר ולא את מקום פטרונו אין לעניין כולו חשיבות. אבל העובדה כשלעצמה אפשר שתסייע בידנו להתקרב אל פתרון בעיית מנהגו של הקורקס שלנו. כפי שנראה להלן.

כדי לתקן את הגירסה "יתברך" ל"יתברך". והנה הגירסה "בקדושתו" במקום "וקדושתו" ידועה בתפילה הזאת, אם-כי אין היא שגורה,²⁶⁵ אולם "יתברך" שלאחר-מיכן נראה שלא צוין עדיין במחקר. קרוב לומר שהגירסה היא שריר של השפעה איטלקית, שכן מנהגי איטליה גורסים בתפילת החול, בסוף האלפבית "אל ברוך", באופן קבוע "יתברך יי אלהינו" וכו', וכבר בסדר חיבור ברכות²⁶⁶ הנוסח הוא "תמיד יספרו לאל בקדושתו. יתברך יי אלהינו בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ועל כל שבה מעשה ידך והמאורות אשר יצרת הם יפארוך סלה, תתברך צורנו" וכו'. אמנם במנהג האיטלקי המאוחר בא "וקדושתו" במקום "בקדושתו", אבל הגירסה "יתברך יי אלהינו" מקיימת בכתב-היד וכן גם בדפוסים, ופלא הוא שד' גולדשמידט לא צוין זאת בתיאור מנהג בני רומי שלו.²⁶⁷ הגירסות המתחלפות הבאות במחזורנו במקום זה בתפילות החול והשבת מקורן בלא ספק בנכוחות של הנוסח "יתברך" בתורתו של הסופר. אגב, גם הצירוף "מכבי" נראה לי שלא צוין עדיין בנוסחי התפילה האשכנזיים הקדומים, וגם במחזורים כתובי יד שהיו לפני לא מצאתיו נרמז לעולם.

בלתי-אחידות גם העתקות ברכת "אהבה רבה" במחזורנו. בקצת מקומות (דפים 22, 82, 91א) גורס המעתיק בפתיחת הברכה "כן תחנינו ותלמידנו". אבל בכל שאר המקומות (דפים 22א, 22ב, 35, 64, 73, 79, 113א) אין אלא "תחנינו ותלמידנו".²⁶⁸ אף כאן קשור הבלבול, כנראה, במסורות שונות בנוסח תפילת-הקבע בפסקה הזאת.²⁶⁹ לחלן גורס המעתיק ברוב המקומות "להבין להשכיל", אבל בדפים 22, 73, 91א ו-113א הוא גורס "ולהשכיל". בדף 22 העתיק הסופר "כי בשם קדשך הגדול והנורא בטחנו", וכן הוא בכל שאר המקומות. אבל בדפים 22 ו-85א העתיק "הגדול הגבור והנורא".²⁷⁰ בפסקת "עזרת אבותינו" השמיט הסופר בדף 3א את המלה "מגן" מן הפסוק "מגן ומושיע לכניהם אחריהם"; המלה ישנה בשאר המקומות. אבל בדפים 36 ו-113א כתוב "ומגן".²⁷¹ בהמשך הפסקה כתוב בכל המקרים "ומבית עבדים פדיתנו" אבל בדפים 28, 36 ו-65: "מבית" בלא וי". בלבול גדול עומד לפנינו בפסקה "יום סוף בקעת וידיים טבעת וידיים העברת"; כך הוא הנוסח בדפים 22, 28, 36, 74 ו-132א. אבל בדף 3א אין "וידיים טבעת", בדפים 35, 80 ו-113א אין "וידיים העברת".²⁷² בדף 11א אין לא זה ולא זה. גדולה המכונה גם בפסקה "על זאת שבחו אהובים ורוממו לאל".²⁷³ כך היא הגירסה בדפים 3א ו-65. אבל בדפים 28, 36 ו-80א הגירסה היא "שבחו אהובים ורוממו לאל". לעומת זאת, בדפים 22, 37, 113 ו-132א גורס המעתיק "שבחו אהובים גאולים רוממו לאל" (בשני המקומות האחרונים תוקן ל"ורוממו"). לבסוף, בדף 35 כתוב "שבחו אהובים גאולים רוממו לאל", אבל מלת "רוממו" נמחקה ביד מאוחרת, ובשוליים נרשם "ורוממו". גם בהמשך הפסקה יש הבדלים קטנים בין העתקה להעתקה: ברוב המקומות כתוב "ומציא אסירים", אבל בדפים 11א, 28, 36, 35 ו-65: "מוציא". ברוב המקרים בא להלן "ברוך הוא ומבורך", אבל בדפים 28, 36 ו-74 בא "מבורך" (בכמה מקומות נוספה וי"ו למעלה מן התיבה).

משמעותיים ביותר חילופי-הנוסח בסוף ברכת הגאולה. בהעתקה הראשונה של הפסוק במחזור, דף 3, כתב הסופר "ופדה כנאמן יהודה וישראל" ו"וגואלינו" יי צבאות (נוסף בשוליים: שמון קדוש ישראל). הנוסח שלא בפנים כהווייתו הראשונה. בלשון זה העתיק עוד בדף 65 (בלי "שמון") ובדף 113 (עם "שמון"). אבל בשני המקומות הללו ציינה יד מאוחרת את המשפט

ועוד היא בידם". במחזור ויטור הנדפס ובכ"י רגיו הנוסח הוא כמקובל: "כן תחנינו ותלמידנו". אבל בסדר חיבור ברכות (העתקה שכתב, עמ' 21) בא "כן תחנינו" (בלא "ותלמידנו"). בנסיחים הרגילים של סידורי איטליה "כן תחנינו ותלמידנו" כמו באשכנז. "כן תחנינו" בלא "ותלמידנו" בא גם בסידור רס"ג, ירושלים תשכ"ז, עמ' יד.

270 דף 42 ציינה המלה "יעבור" ביד מאוחרת, בשוליים.

271 בשני המקומות האחרונים נמחקה האות וי"ו ביד מאוחרת.

272 בדף 113 נוסף הצירוף ביד מאוחרת.

273 בהמשך התפילה בא תמיד "נתנו" (במקום "נתנו" שבמנהג-הרגיל). והוא מחוקן בדרך-כלל ביד הקורקס.

274 על נוסח התפילה במקום הזה השווה: S.C. Reif, "Liturgical Difficulties and Geniza Manuscripts", *Studies in Judaism and Islam*, Jerusalem 1981, pp. 98 ff.

275 כך היא גם גירסת המתקן בדף 143: עיין להלן. בדף 69 תיקנה יד מאוחרת בדרך זו:

רשמה בי"ת קטנה על "לשמחה" אל"ף קטנה על "לשלום" וציינה למעלה מן התיבה "לשמחה" — "לשלשון".

276 בדף 61 הוסיפה יד מאוחרת למעלה "לשלום". בדף 143 תוקן בפנים "לשלשון" במקום "לשלום".

265 כך הוא במחזור ויטור כי רגיו שתואר על-ידי גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 68, ובסדר חיבור ברכות (להלן, בפנים). כך הוא גם בנוסח הפנים של כ"י מנהג פרס שפרסם ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א, עמ' 56; אבל מתוקן שם בין השיתין "וקדושתו".

266 העתקה שכתב, עמ' 20.

267 מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 197. ראוי לציין שכן הוא מנהגם של בני רומא רק בימות-החול. בשבתות אין הפסקה מצויה בנוסחם כלל, אלא הם מסיימים "שמך יי אלהינו יתקשר ויחבר מלכנו יתפאר בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ועל כל שבה מעשה ידך ועל מאורות אשר יצרת המה יפארוך סלה".

268 בדפים 22, 35, 73 ו-74 הוסיפה יד מאוחרת "כן".

269 חסידו אשכנז התנדו בתוקף להוספת המלים "כן תחנינו ותלמידנו" ב"אהבה רבה"; עיין על כך: אורבך, ערוגת הבשם, ה, עמ' 93. ובמובא שם מכ"י המוזיאון הברזילי 534 (ויש לתקן שם את הגירסה כך: "העצמות מוסיפים מדעתם [לברכת אהבה רבה] בן [תלוי בן השיתין]

תחנינו ותלמידנו. גם בזה אין רוח חכמים נוחה מהם, שהרי נעלם מעיניהם וטחו עיניהם מראות מה שכתב החסיד (כו'). בשני כתב-ידים אחרים שצביא אורבך שם (הערה 36) כתוב ש"ש שונים שמוסיפים ותלמידנו אבננו, ומרלגן בן תחנינו כ"י להשלים בו מאה חזרות

מחזור וורמיישא הוא, כאמור לעיל, מחזור אשכנזי טיפוסי, והמנהג המיוצג בו הוא המנהג הדיוע של מערב-אשכנז. דבר זה אינו טעון שום הוכחה כי הוא מוכח מכל דף שבקודקס, הן באשר לנוסח-הקבע הן באשר לפיוטים. וכבר צוין לעיל שנאמנותו של המחזור לקבוע ולמקובל במנהג האשכנזי מעידה על קדמות מיוחדת של מנהג זה ועל הדביקות שבה שמרו הקהילות על עיקרי יסודותיו למן ימי הביניים הקדומים ועד לעת החדשה. בין הדברים הטיפוסיים למחזורי אשכנז שכבר עומדים לפנינו במלוא קביעותם במחזור וורמיישא יש למנות את מערכת השינויים המתחוללים בנוסח-הקבע של התפילות השונות בהשפעת הפיוטים המשולבים בהם. נושא זה הוא עניין חשוב לענות בו מפני שהוא מלמדנו על ויקתם של יהודי מרכז-אירופה, בשלב הראשון של קורותיהם, לארץ-ישראל, ועל דרך ראייתם את מערכות הפיוטים שהגיעו אליהם ממנה.²⁷⁷ כידוע, נוסח-הקבע של קהילות מרכז-אירופה נתעצבו בלשון שהיא קרובה הרבה יותר אל הידוע לנו בנוסחים של בני בבל מאשר אל נוסחי ארץ-ישראל שנתגלו לנו בזמן האחרון בגניות קהיר. אבל פיוטי מנהגות מרכז-אירופה ארצישראלים הם ברובם. הם הגיעו מן המזרח לאיטליה, ומשם לצפון, בוודאי בשלב שבו גם נוסח-הקבע של קהילות אלו היו ארצישראליים.²⁷⁸ והנה מערכות הפיוטים באו מארץ-ישראל יחד עם נוסח-הקבע שהקיפו אותן, והקהילות תפסו את המערכות הללו כמקשה אחת; הן לא שינו מהן, לא מן הפיוטים ולא מנוסח-הקבע שמסביבם ושבתוכם, מאומה, גם לאחר שנוסח-הקבע הרגילים שלהם כבר נשתנו, כמעמדים שבהם לא נאמרו פיוטים, לפי הנוסח הבבלי. עקב תהליך זה, כמה פסקאות תפילה מופיעות במחזורי אשכנז בניסוח כפול, נוסח אחד שגור, בבלי, לימות החול ולשבתות ולחגים שאין נאמרים בהם פיוטים, ונוסח אחר, ארצישראלי ביסודו, למעמדים שבהם נאמרים פיוטים. פסקאות כפולות אלו מצויות גם במנהג אשכנז של ימינו. גופי היוצר הכלולים בתפילות האשכנזיות פותחות באופן קבוע בטור הפיוט "איר עולם" באוצר נוסח אחר, ארצישראלי, קצר יותר, של הפסקה נוסח-הקבע של פתיחת ברכת המאורות של בני ארץ-ישראל. אין הפסקה נאמרת באשכנז²⁸⁰ אלא בימים שאומרים בהם גופי יוצר. בסופי אופנים אומרים בקהילות אשכנז, במקום "והאופנים וחיות הקודש" וכו' הרגיל, את הפסקה המיוחדת "יהחיות ישרורו וברוכים יפארו ושרפים ירונו" וכו'. בראשי הזולות נאמר נוסח אחר, ארצישראלי, קצר יותר, של הפסקה "אמת ויציב",²⁸¹ ובסופי הגאולות, במעבר מהן אל ברכת הגאולה, נאמרת פסקת-מעבר קצרה (שהיא היחידה שאולי אינה ארצישראלית אלא איטלקית): "בגלל אבות תושוע בנינו ותביא גאולה לבני בניהם",²⁸² כל השינויים הללו מקוימים במחזור שלנו בדיוקנות גמורה. ולפי שאין בו נוסח-קבע אלא למעמדים שכוללים פיוטים, אין בו, דרך משל, נוסח רגיל של "אמת ויציב" כלל.²⁸³

כיוצא בזה המצב בתפילות הערבית המפויטות: גם בהן משתנים נוסחי הקבע שלפני הפסוקים "מי כמכה באלים יי" ו"יי ימלוך לעולם ועד", בהקשרים פיוטיים, מ"בשמחה רבה ואמרו כולם" ל"בגילה ברינה בשמחה רבה ואמרו כולם" ומ"זה אלי ענו ואמר" ל"זה צור ישענו צצו פה ואמר". שני השינויים מקוימים במחזורנו. במנהג אשכנז המזרחי שינו בהקשר פיוטי אפילו את נוסח ברכת הגאולה מ"גאל ישראל" (הבבלי) ל"מלך צור ישראל וגואלו" (הארצישראלי). אבל שינוי זה לא הונהג במערב-גרמניה, ואין הוא בא גם במחזורנו.

מנהג קדום הוא בקהילות אשכנז, בעמידות המוסף של ימות החג שבהן נהגו הכהנים לשאת כפיהם, לשרב בנוסח-הקבע של ברכת העבודה (אחרי "עבודת ישראל עמך") פסקת תפילה מיוחדת שמתחילה במלים "ותערב לפניך תעירתנו כעולה וקרבן". אל פסקה זו, שאף היא ממקור ארצישראלי,²⁸⁴ הצמידו גם את החתימה הארצישראלית של ברכת העבודה "ברוך... שאותך לבדך ביראה נעבוד", והחליפו בה את החתימה השגורה, הבבלי, של הברכה: "המחזיר שכינתו לציון". גם מנהג זה, כולל החלפת חתימת הברכה, מקיים במחזורנו בכל עמידות מוספי החג. נראים הדברים שהקשר בין שילוב פסקה זו בנוסח העמידה ובין עליית הכהנים לרוכן לא היה ברור בזמן הסופר ובמקומו; כפי שנראה להלן, לפי מנהג בעל המחזור עלו הכהנים לרוכן בחגים גם בשחרית, אבל הפסקה "ותערב" וכו' באה במוספים בלבד, ואין לה זכר כלל בעמידות השחרית.

כל הפרטים הללו²⁸⁵ מקוימים כאמור במנהגי אשכנז מימים ימימה ואין בהם חידוש כאן, לבר מן החידוש של קדמות התייעוד, אבל יש במחזור בהקשר זה פרט נוסף שלא נתקיים במנהגות המאוחרים, והוא נוגע בנוסח פתיחת העמידות המעוטרת בקדושתאות. בעמידות הללו בא באופן קבוע, במקום נוסח-הקבע השגור של פתיחת ברכת המגן – הנוסח הארצישראלי המקביל: "ברוך... האל הגדול הגבור והנורא אל עליון קונה ברחמי שמים וארץ".²⁸⁶ מנהג זה, שהיה נפוץ גם במזרח,²⁸⁷ גם בספרד²⁸⁸ וגם באיטליה,²⁸⁹ מיוצג בכמה כתבייד אשכנזיים קדומים.²⁹⁰ אבל הוא נשתק כנראה עד מהרה ואין הוא בא בכתב-היד המאוחרים יותר.²⁹¹ מלבד מה שהוא עד בפנים המחזור בכל המקומות, הוא נזכר גם בהערת המעתיק בשולי דף 3א, במקום שהוא מסביר שם את הנוסח "הקצר" (=הארצישראלי) של תפילת "אמת ויציב": "זכן קיצר[ו] בברכת מגן". אין ספק שהמנהג היה נפוץ בקהילות אשכנז הקדומות, שהרי הנהג עולה בקנה אחד עם התופעות הליתורגיות שנסקרו למעלה. קרוב לומר שהמנהג נתבטל על-פי פסק של ר' אפרים מבנא, המובא ב"י האמבורג 152, דף 44 ע"ב, בזה הלשון:²⁹²

מסוד חכמים: כשהחזן מתחיל הקרובה או אל עליון קונה ברה[מין] שמים וארץ, מסוד חכמי ונבו [=מסוד חכמים ונבוים] וכו'. אבל לי

277 בכתב-היד של הגניזת באה הפתיחה הזאת לעיתים קרובות למדי בראשי קרובות (כידוע, אין נוסח-הקבע מופתקים בדרך-כלל בכתב-היד הפיוטניים שבגניזה), אסכי ברוב המקרים אי-אפשר לקבוע בוודאות אם הקטעים שימשו כתיבת-אשכנז ארצישראליים או בבליים. אבל עיין בסידור ר"ג, עמ' קפח, ששם באה הפתיחה הארצישראלית הזאת בראש שבעת האזהרות של הגאון "אלהים אעל". אמנם השבעות לא נכללה מעיקרה על-ידי הגאון בסידור. במלת השרשור "ארץ" פותחות כמה קרובות של משרורים המוחזקים בכלים, כגון שלמה סולמן אלסגיארי ויוסף אלבראני. עיין גם בהערה שלאחר זה.

278 מעידה על כך פתיחתיותן של הקדושתאות הספרדיות הקדומות במלת השרשור "וארץ", המכוננת לפנים הפסקה הנורונה בפנים "יקנה [ברחמי] שמים וארץ". קדושתאות שפתיחתן במלה זו כתבו ר' יצחק אבן גבירול, ר' יצחק אבן גאון ור' אברהם אבן עזרא, וכן פייטנים פורבאנסאליים מאוחרים יותר. עיין: דוידסון, אוצר, אות 1, סימנים 66-73. הפתיחה הארצישראלית מסומנת בראש כל הקרובות (קרובות ר"ח, שבעות קדושתאות) הבאות בסדר חיבור ברכות. עיין: A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, pp. 97 ff. במנהג איטליה המאוחר השמטו הקדושתאות, אבל הפתיחה הארצישראלית באה בראש הקדושתא היחידה שנתקיימה במנהג זה, היא הקדושתא ליום-כיפור.

279 בתוך זה גם כי אוקספורד 1042, דפים 23 ע"ב, 38 ע"ב, וכ"י המוניאן הבריטי 656, דף 57 ע"ב.

280 הוא איננו בא גם בכרך של מחזור וורמיישא, וזו הוכחה חותכת לאי-תלותם של שני הכרכים זה בזה ולעובדה שהם מייצגים מנהגים שונים, ואין להעלות על הדעת (כדעת יודר, לעיל, הערה 286) שכאותו קהל עצמו נתגזר בהם שני מנהגים שונים. הפתיחה ה"בבלי" באה בכרך ב' גם בראש הקדושתאות לסוכות.

281 הקטע מופתק ב"י אורבך בערוגת הבשם, ד' עמ' 41.

277 בעניין זה עיין: פליישר, *היתירות*, עמ' 154 ואילך.

278 על אופיים, הבבלי ביסודו, של כל נוסח-הקבע האירופיים, כולל המרכז-אירופיים, עיין: גולדשמידט, *מחזור לימים הנוראים*, א' עמ' טז. על ההתאמה המשוערת שבין מנהגי איטליה הקדומים ובין מנהג ארץ-ישראל עיין: ע' פליישר, "חדוה בירכי אברהם – ראשון לפיוטני איטליה", איטליה, ב' (תשמ"א), חלק עברי, עמ' כב ואילך.

279 הנוסח הקדום של הטור היה "אוצר חיים" בלא כ"ת. טור זה, שהוא מתקופת הפיוט האנונימי, יוחס שלא בצדק ליוסי בן יוסי ואף נכלל במהדורת פיוטי יוסי בן יוסי של א' מירסקי, *ירושלים תשל"ו*, עמ' 213.

280 אמנם במנהג איטליה היא פתיחה קבועה של ברכת המאורות בשבת ובהגות, גם בתפילות שאין בהן פיוט.

281 הסבר לתופעה הזאת ניתן כזכור על-ידי ר' שמחה בגליין דף 3א, ע"פ המסורות האשכנזיות.

282 הפסקה נאמרת במקום הזה באופן קבוע בקהילות איטליה, גם שלא במקום פיוט. אמנם היא עצמה מתועדת כבר במזרח, בימי רס"ג (סידור רס"ג, עמ' ק) [למעריב של שבת], וכבר היא נזכרת, לשלילה, בסדר רב עמרם נאון, *מהדורת גולדשמידט*, ירושלים תשל"ב, עמ' כ. ובה זה כבר ציינו ד' גולדשמידט, *מחקרי תפילה ופיוט*, עמ' 24.

283 אמנם בנחשים הקדומים התחילה הפסקה רק מן המשפט השני "אנא רחום ברחמיך הרבים" וכו'; בעניין זה עיין: פליישר, "חידושי" (לעיל, הערה 109), עמ' 261.

285 להוציא את החלפת ברכת הגאולה במעריבים המפורטים מיגאל ישראל ל"מלך צור ישראל וגואלו" כדלעיל.

286 פתיחה זו מקוימת כמנהגות אשכנז רק בברכה אחת מעין שבע (ימנ אבות) הנאמרת בלילי שבתות אחר העמידה כלשה, על נוסחה של פתיחה זו ועל חפצתה עיין: י' יודר, "לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון", סיני, עח (תשל"ז), עמ' צ ואילך, ושם בעיקר עמ' קטז ואילך, מסקנותיו שם שונות מן המובא בפנים. על נוסח "יקנה ברחמי" עיין יודר, שם.

במערב אשכנז נהוג היה שהחזן יתחיל את תפילת השחרית בשבתות בסוף תפילת "נשמת כל חי", בפסקה שתחילתה "שוכן עד מרום וקדוש שמו". בימים טובים שינו מנהג זה כדי לציין את אופיים המיוחד של המועדים השונים: בפסח התחילו ב"הגבור לנצח", בשבתות ב"האל בתעצומות עוזך", בימים הנוראים ב"המלך (ה)ישוב" ובסוכות ב"הגדול בכבוד שמו". מנהג קדום זה כבר נמצא מתואר בספר התשבץ לר' שמשון ב"ר צדוק, תלמידו של ר' מאיר מרוטנבורג.²⁹³ בענף המזרחי של מנהג אשכנז ובמנהג המאוחר לא נתקיים מזה אלא השינוי של פתיחת התפילה החזנית ב"האל" בשלוש רגלים וב"המלך" בימים הנוראים, אבל במחזורים הקדמונים, וכן הוא גם במחזור שלנו, מקוים הכול כנזכר לעיל. המנהג נתקיים בוורמיישא כל הימים, אבל אין זה מנהג ייחודי לקהילה הזאת.

כמה מן המנהגים המיוצגים במחזור וורמיישא ידועים פחות. בתוך זה עומדות לפנינו בקובץ כמה תופעות ליטורגיות סתומות שאין דרך לפרש אותן מגופן, ואלמלא יכולנו להיעזר בספרות העניפה – המאוחרת בהרבה – המבארת את מנהגות התפילה של יהודי אשכנז בימי הביניים, לא יכולנו להבין כשום אופן. למרבה המזל סדרי התפילה של קהילות אשכנז, ובפרט של קהילות הריינס, רשומים לפנינו, לעתים ברזז ולעתים בהרחבה, בספריהם של חכמי אשכנז. חיבורים אלה מסייעים בידנו להבין את העומד לפנינו בכמה פינות במחזור, ואף מלמדים על היקף תפוצתם ושיעור קדמותם של המנהגים הנדונים. בין מקורות אלה מצויים גם כמה חיבורים קדומים למדי שמתארים את מנהגה של וורמיישא ובפרט את העניינים המבדילים בין מנהג זה למנהג שאר קהילות אשכנז המערבית,²⁹⁴ והם ספרי המנהגים של ר' ליווא (ר' יהודה ליווא ב"ר יוסף משה) קירכהיים (קירכום) ור' יוזפא (ר' יפתח יוסף ב"ר נפתלי מנצפר) שמש. שני הספרים הללו הגיעו אלינו בכתב יד. ר' ליווא התחיל לכתוב את חיבורו ("מנהגים של קהל") בשנת 1625 והמשיך בו עד מותו בשנת 1632. הוא הסתמך בחיבורו על קובץ מנהגים של וורמיישא שנוסח על-ידי בני המקום קודם למימי חיבורו של ר' ליווא הגיע אלינו בהעתקתו ובעריכתו של ר' סיני ב"ר יצחק ועקלין לואנץ, איש וורמיישא ומרפיו הראשון של סידור וורמיישא בשנת תע"ז. את העתקת מנהגו ר' ליווא השלים בשנת 1746. כתב יד זה היה בבעלות הספרייה של בית המדרש לרבנים בברסלוי, והוא שמור כעת במכון להיסטוריה יהודית בווארשה. צילום ממנו נמצא במכון לתצלומי כתב יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סרט 11602). ר' יוזפא שמש נולד בשנת 1604 ונפטר ב-1678. את ספר המנהגות שלו חיבר בשני נוסחים, אחד ארוך ואחד קצר.²⁹⁵ בנוסח הארוך שנכתב ב-1648, רשם את מנהגות וורמיישא בהרחבה, כולל מנהגים משותפים לה ולשאר קהילות, ובלא להקפיד יתר על המידה על עריכה נאותה וסדר נכון. על נוסח זה העיר בשוליים הערות ותוספות שונות עד שנת 1656. "הגהות" אלו ניפחו את החיבור ובלבדו את סדרו הפנימי עד שלפעמים קשה לעמוד בו על רצף הדברים. נוסח זה נשתמר בעצם כתיבת ידו של ר' יוזפא בכתב יד השמור כעת בספרייה על-שם בודלי באוקספורד, סימן 909. את הנוסח הקצר חיבר ר' יוזפא על-פי הנוסח הארוך כדי להשליט בו סדר מדויק ולצמצם את היקפו הרחב מדי. גם נוסח שני זה הגיע אלינו בעצם כתיבת ידו של המחבר. המקור שמור כעת בוורמיישא עצמה: צילום ממנו מצוי במכון לתצלומי כתב יד בירושלים, סרט 31234. עריכה נוספת של הנוסח הארוך באה אלינו בכתב יד אחד מבניו של ר' יוזפא. הוא התקין את נוסחו עוד בחייו אביו, כשר' יוזפא עצמו עודנו ממשיך להעיר על הנוסח הארוך של חיבורו. מן הנוסח הזה, שהיה בתקופה מסוימת

נראה לסיים את הברכה כך: אל עליון] גומל] חסידים] טבחים] וקוננה] הכל] חזק] חסידים] אבות] ומכיל] גומל] לבני] בנינה] למען] שמו באהבה. מסוד חכמים] ונבונים] וכו' [...]. וכן שמעתי מקרובי אבין ישראל²⁹⁶ שהיה מסיים כל הברכה של מן עד חתימתה ואחר כך הוא אומר] מסוד] חכמים] ונבונים] כו' וכן עיקר, שלא לשנות מן המטבע שטב[עו] חכמים], כי אפילו] מה שמפסיקין את הברכה] ואומר] פיוטים] הרבה קשה כאשר כתבת] למעלה, ואף כי מקצתן אותה. ואינו דומה לברכה אמת ויציב שמקצתן אותה] בשביל הוולת, שהרי אין דומות שאר ברכות ל"ח ברכות של תפילה [...]. ועוד שהרי לא קיצרו בברכה] מחייה המתים בשביל הפיוט, וכן ראיתי את ר' שמואל הפרנס ואת ר' יחיאל בנו שהיו גומרים בהרכה, שכן קיבלו מן הזקנים וכן מנהג בורמיישא.

מן הפסקה אנו למדים שבימי ר' אפרים, שקשמו מובאים הדברים, המנהג ל"קצר" בברכת המגן היה כללי באשכנז, ורק מנהג תלמידי חכמים בודדים היה שונה מזה. ר' שמואל הפרנס ור' יחיאל בנו אינם ידועים ממקום אחר,²⁹⁷ ואפשר שמשפט זה, וכן מה שבא אחריו על המנהג שנוהגים בוורמיישא, היא תוספת מידו עורך הקובץ שהדברים מובאים בו או של מעתיקו,²⁹⁸ ואם כן אפשר, שמה שנאמר כאן בעניין מנהג וורמיישא מכיון לתקופה מאוחרת יותר, שבה נתקבלה, גם בוורמיישא וגם בשאר קהילות, דעתם של ר' אפרים מבואר ושל הראב"ן. באמת גם במחזורנו מועתק הנוסח הרגיל, הבבלי, של פתיחת הברכה ככל מקום בשוליים, ביד מאוחרת. אמנם אין לקבוע בכמה מאוחרת יד המגיה ואימתי אפוא יישרו את הקו במקום שהמחזור היה בשימוש בו לפני הפסק הנזכר; בכל אופן אין ההגהות נראות קדומות.

ראויה לציין העובדה שהחלפת הנוסח הרגיל בנוסח הארצישראלי בעמידות שקשטו בקרבות לא באה אלא בעמידות של שחרית בשבתות וימים טובים: עמידות של מוסף המקושטות כשבעתות ותפילות י"ח המקושטות בקרבות מובאות במחזורנו עם פתיחת העמידה השגורה. התופעה מלמדת שהמנהג היה מעיקרו "קפוא" ושמיסדיו לא תפסו את ההגיון הפנימי שבו.²⁹⁹

עניין נוסף שבו ניכרת כנראה השפעת הפיוטים על נוסחיהקבע הצמודים אליהם נוגע בלשון פתיחת הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע בשבתות. לפי מנהג המחזור שלנו גופי היוצר כונו להעביר בשבתות ל"הכל יודוך", ובימות החול, כלומר בימים טובים שהלו להיות בחול, ל"המאיר לארך".³⁰⁰ הנוסח המלא של "הכל יודוך" אינו מובא במחזור לעולם, כפי שכבר צוין לעיל. אבל בסופו גופי היוצרת מצוין תמיד, בעקבות גמורה, "הכל יודוך", ולא "הכל יודוך". נוסח זה לא צוין כמדימה מעולם במחקר, ואינו מופיע לעולם, עד כמה שהצלחת לראות, בנוסחיהקבע האשכנזיים הרגילים. אבל הוא בא לעתים קרובות למדי במחזורים אשכנזיים קדומים, כצוין לאמירת הפיסקה, בשולי גופי יוצרות.³⁰¹ נראה שמנהג הרבה קהילות אשכנזיות קדומות היה להתחיל בסוף גופי יוצרות ב"הכל יודוך", אולי כדי לכלול את גוף היוצר בתפילה הרגילה, כלומר כדי להבליט שנוסחיהקבע הוא מעין המשך רצוף לפיוט. אפשר שהמנהג נרמז כבר ביוצר לחנוכה של ר' יוסף בר שלמה מרקשונה (ראשית המאה ה"א לערך) שתחילתו "אדוך כי אנפת ביי, שטורו האחרון הוא "משבי הדריים והכל יודוך". לימים ניטשטש כנראה המנהג, והכול שבו אל הנוסח הרגיל של פתיחת התפילה הקבועה.

[אף כאן מחוקק הוויי הראשונה] הכל, בנחת, ומתחיל כענין יום] כפור] שבת טתנים לוי וכו'. ויש, דף 474 : יאם שבת אומי' והכל יודוך ואם לאו אומר החזן המאיר לארך. ובכ"י מינכן 69, בסוף כל גופי היוצר: "הכל יודוך", אבל שלוש פעמים: "הכל יודוך". וכן בכ"י אוקספורד 1025. דף מב ע"א. בסוף היוצר לשבת הגדול: "הכל יודוך". וכן שם, דף סד ע"ב. בסוף היוצר לשבת חוליהמערב פסח: "הכל יודוך", ועד שם כך ברפים ע"א וק"ע"א. אבל גם בכתב יד זה אין הדבר עקיב לגמרי.

299 ספר התשבץ, הוצאת וארישה תרס"א, סימן רמה, עמ' 55.
300 דברים ממצים על חיבורי המנהגים של קהל וורמיישא כתב א' עפשטיין: A. Eppstein, "Die Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann, Wormser Minhagbüchlein", Breslau 1900, pp. 288 ff.

301 החומר המובא במאמר זה.
את היחס שבין הנוסחים שנתורו בידנו מספר המנהגים של ר' יוזפא שמש ליבן יצחק ז"ל, במאמרו: "מנהגי נישואין בוורמיישא", סיני, פו (תש"ס), עמ' יד ואילך. הנתונים שבפנים מובאים על-פי מאמר זה.

293 הוא ר' אליעזר בר נתן (הראב"ן).

294 עין הערת אורבך לענין זה, שם.

295 קרוב לומר כך, שהרי אחרי שהביא ראיה מן הראב"ן קשה לומר שר' אפרים חש צורך להקצות למעשה של אלמנטים, כ"י האמבורג 152 הועתק בשנת 1318 (עין אורבך, שם, עמ' 59). קרוב להמישים שנה אחרי העתקת מחזורנו.

296 שלא כמצינו, דרך משל, בסדר חיבורי כרכות, ששם באות, כאמור, הפתיחות הארצישראליות באופן עקיב כראש כל סוגי הקרובות.

297 בעניין זה היו כמה מנהגים מתחלפים בקהילות אשכנז הקדומות, כפי שעולה מלשוניות הסיום של גופי היוצר המרכזי-איווויים. דין בזה עין: פליישר, היוצרות, עמ' 622 ואילך.

298 כך הוא באופן עקיב בכ"י אוקספורד 1033 (משנת 1258) בסוף כל אחד מן היוצרות לארבע הפרשות, ובכ"י אוקספורד 1035 (שהוא המשך הקודם) בדף 145, בסוף היוצר לסוכות, ובכ"י פארימה 585 בסוף "אדוך ונאה" (כאן לשבת שלאחר שבתות): אבל בהמשך, בסוף היוצר לשבת חוליהמערב פסח: "הכל יודוך". מחזור זה נכתב בריים שונות ובזמנים שונים, כך הוא גם בכרך ב' של מחזור וורמיישא, דף 43. בסוף היוצר לראש השנה: יאם שבת אומי' והכל יודוך והכל, והוויי הראשונה מחוקקת בהעברת קולמוס מאוחר. וכן שם בגליון: "הכל יודוך"

בבעלותו של א' עפשטיין, שמור צילום במכון שוקן לחקר היהדות, בירושלים.³⁰²

לכד משני חיבורים אלה, שחשיבותם להכרת מנהגי ורומיישא ולהבנת המחזור שלנו גדולה בלא שיעור, עומד לפנינו מחזור נוסף. אמנם אף הוא מאוחר, של מנהג ורומיישא, בכתב־יד. מחזור זה הועתק בידי ר' יעקב אופנהיים בשנת 1631³⁰¹ והוא שמור כעת בספרייה על־שם בודלי בוקספורד, סימן 1623. ר' יעקב אופנהיים הכיר את מחזור ורומיישא שלנו, וכמובן גם הושפע ממנו.

הפיוטים והמנהגים המיוחדים של קהילת ורומיישא הופיעו פעמיים גם בדפוס. פעם אחת בשנת תע"ד/1714 בזימור של ר' סיני ב"ר יצחק ועקלין לראש הזכור, שהתקין גם את הייבור המנהגים של ר' ליוור יצחקיים, (מעברות) וסליחות עם הפסוקים ומנהגים דק"ק וירומיישא, (פראנקפורט ע"י מייזל) ופעם אחת בשנת תצ"ז/1737 בידי הר"ר אהרן הלוי מוירמייזא ("סדר סליחות עם פסוקים ומעברות ויוצרות וזולת יום כפור קטן ע"פ סדר ומנהג ק"ק וירמייזא"). הוצאת זו נדפסה בזולצבאך.³⁶⁴ כשני הדפוסים מובאים רק הקטעים והעניינים שבהם נשתנה מנהג ורומיישא משאר מנהגות, בדפוס הראשון בקיצור, בשני – בהרחבה. בסוף שני הייבורים מובא מובא מזה של מנהגים, ובו סיכום של המנהגים הייחודיים של קהילת ורומיישא.³⁶⁵

נבוא כעת לברוק את מנהג מחזורנו, בפירוט, על-פי נוסח-הקבע שבו. כבר ציינו לעיל את המנהג המשותף שהנהגו הסיפור בכל המקומות שבהם העתיק את פיסקת-החסידים על תפילת "נשמת כל חי", והוא שהשמיט אחריו 'ובקרב קדושים תתקדש' את הפסיקה 'ובמקהלות רבבות עמך', ואת כל פיסקת 'ישתבח שמך לעד מלכנו' עד "אל ההודאות". השמטה זו, שהיא, כאמור, עקיבה לגמרי וזחרת על עצמה במחזור שמונה פעמים, ממחישה מנהג מיוחד שנהגו בקהילות אשכנז הקדומות ובעיקר כנראה בגלילות הציבור. התון היה משמיע קולו בי"אל ההודאות" כלכד, לאחר פתיחת הברכה. משם ואילך היה מוסיף ואומר עד חתומה, ואומר קריש"א אין לדעת מה טעם נהגו כך, אולי כדי לקיים מה שנאמר בפסיקה הראשונה ('ובמקהלות... יתפאר שמך מלכנו') הלכה למעשה. בכל אופן, המנהג, המומחש במחזור שלנו בעליל,³⁰⁶ נרמז גם במנהגי מהר"ל, ששם מצוין בתנאיא פתיחת תפילת החזן, בתחיים, באופן קבוע, "יחזור אל ההודאות"³⁰⁷ בכפירוט יפה מתואר המנהג, כפי שהיה נהוג בורמזשיא עוד במאה הי"ז, בחיבורו של ר' ליווא קירכהיים. בסדר תפילת השחרית שלשבתות הוא מצייין (דף מב ע"ב): "יחזן מתחיל בניגון ישיבן עד מרום ואומר עד 'ובקרב קדושים' תתקדש" [... קהל] אומר 'ובמקהלות' [... חזן] אומר [חוצץ] קדושים" וקריש"א ואומר ברכו מלכנו, אבל בתנאיא תפילת השחרית בפסח (דף קלד ע"ב) הוא אומר: "במתחיל החזן יתגבור לנצח" וכו' וואמר אל ההודאות". וכן בשחרית של שבעות (דף קמט ע"ב): "והחזן מתחיל יחאל כתעצמות עור" [... ואומר יאל ההודאות" וכו',³⁰⁸

הקהל, שהיה משמיען במקדלה, ובמקומות מסוימים – בקריאה אנטיפונית. מנהג זה היה נהוג בשבתות הקיץ בלבד, ורוב המקומות היו מתחילים בו בשבת הגדול בלבד, אבל במנוצא ובזורמיישא היו מתחילים בזה למן שבת שקלים ואילך.³⁰⁹ בכל השבתות שבהן היה נהוג כך היה החזן פותח ב"שבה נותנים לו" ומשיר משם ואילך, הכול כמצוי במחזור שלנו. מנהג מתואר גם אצל ר' ליווא קירנהיים במנהגות ורומיישא שלו, בתיאור תפילת שבת שקלים (קצב ע"א): "והחזן מתחיל בקוֹל רַם] ובניגון 'בְּרוּךְ] אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ] מֶלֶךְ] הַעוֹלָם] יוֹצֵר אֱוֶר' עַד 'אֱמֹר יוֹהִי' [...] ומתחילין לומר 'הכל יודוך' באריכות, במשך ניגון, ואמרים כי כל מיץ הקיץ עד שבת בראשית [החזן] מתחילין 'שבה נותנים לו',³¹⁰ ועירוי זה הוא מצייץ בין בראשית החיבור עם תיאור תפילת השבת בכלל (דף מב ע"ב): "ואומר ברכי בניגון ואומרים 'הכל יודוך' בניגון, אבל הכל לפי זמנו, כי יש זמן שאנין [אומרים] אותו בניגון, כאשר אני אכתוב במקומו א"ה, ואומרים גם כן] אֵל אֲדוֹךְ' בניגון", ובליקוטיו שבסוף כתב-היד (דף קסא ע"ב) מעיר ר' ליווא: "ומתי שאומרים יוצר – זה מתחיל החזן 'שבה נותנים לו' בקוֹל רַם]. ואם החזן אומר 'הכל יודוך' אמן אמן] אמן] ב' פעמים 'שבה נותנים לו'".

גם מנהג זה אין לדעת כיצד נולד ומה טעם נחמסדו. ואפשר שבני אשכנז הקדמונים חפסו את שתי הפיסקות כמיני פיוטים, כלומר, כגופי יוצר, וביצעו אותן קטעני שירה. ואפשר שאין כך אלא רצון לממש הלכה למעשה את המשתמע מתחילת הפיסקה: הכול יודוך והכל ישבחוך" וכו', שלא ידא "הכל" מוצא בקל החזן בלבד.³¹¹ והוא מעין מה שהעלינו מכוח הסברה לעיל, בנימוק שהמטת הפיסקה "ובמקדלות"

אילו אנו מתייחסים בדיוקנות אל מה שנאמר בספרי המנהגות בחילוקים שהיו במנהג זה בין קהילות מגונזא ורומנישא לבין שאר קהילות, שאלו התחילו אחרים "הכל יודין" בניגון בשבת שקלים ואלו בשבת הגדול בלבד, כבבר אנו חייבים לומר שהמחזור שלנו מייצג או את מנהג מגונזא או את מנהג ורומנישא בהכרח, כי פסק גדול "הכל יודין" ו"אל ארזן" שמוטות בו למן שבת שקלים ואילך. אבל ספק גדול אם תרצה לומר שזו מוצאת לנחיה עדות קדומה כליו. ובנינו זה עוד דרך בפירוש להלן.

דרך אגב ראוי לציין, ששני המנהגים שתוארו זה עתה נותנים בידינו מפתח יקר להבנת ההזויות של שני סוגי פיוט חדשניים באשכנז, ה"אל ההודאות" וה"שבח". שני הסוגים כבר צוינו במחקר;³¹² אחד מהם מעמיד קטעי שירה קצרים המעבירים בסופם לפיסקת "אל ההודאות" שבתפילה ("ישתבח", והשני מעמיד קטעי שירה שפתחיהם במלת "שבח" והורם הקבוע) ("המעמין", אזור) במלת "קודש": שירים אלה משמשים פתיחה לפיסקת "שבח נותנים לו". והנה סיבת התהוות שני הסוגים נשארה בלתי ידועה. אבל המנהג שתואר זה עתה הוא הסבר ברור לעליית שני הסוגים: ב"אל ההודאות" וב"שבח" נותנים לה צפוי היה קולו של החזן להישמע לאחר הפסקה מסוימת, ויפה היה שהקול יישמע בהרחבה פיוטית קצרה. הקשר שבין מנהגות התפילה והיצירה הפיוטית מוכח במקרה הזה שוב; הוא שב מוכח פעמים רבות בקורות השירה הפיוטית.

דבר נוסף שהיבט לנו מן הממצא הנדון, ואף זאת פעם נוספת, הוא שהמחזור
אכן נועד לחוק, ולא למתפלל יחיד. אילו לקח הסופר בחשבון את האפשרות
שהספר יינתן בידי מתפלל יחיד, לא היה משמיט בשום אופן את הפיסקות

בכרך ב' של מחזור ורמיישא מובאות שתי הפסקאות, גם "ובפסקלות" וגם "ישתבח", כמלואן (בראש הכרך). גם בעניין זה שונה מנהג כרך ב' ממנהגו.

הוצאת וארשה תרל"ד/1874, דט ע"ב (ספח): "שייך מתחיל הגבור לצנח, וחזור אל ההודאות". כרך ג' ע"ש. גם (שבתות), לג ע"א (ספוח). אבל בהלכות ראש השנה (לח ע"ב) ויוסיכספור (נח ע"ב) הוא מדיק: "וחזר בכרך א' אתה וישתבח".

בן גם במחזור הרומישאש שהתקיים ב' עיקר אומנידיו. 54 ע"ב.
 עין במבטו מהדרי' ע"א: 'פרשת קטלים, במבטאנו בווריימיושא מתחילין לומר
 הכל וידון באורן, במשך נינון. הלכין למר כר לבי הקיץ עד שבה חול המועד וסוכות.
 ובשרא מקומות מתחילין למשוך בשבת הגדול ופוסקין שבת הראשון דסליחות ימים
 הראים'.

ובענין שבח בראשית (ק"צ) הוא מעין : ואומרים הכל יודין בבהירות. וכך הוא גם
אלו"ה ירושה שמש בטובת הקצרה, עמ' 28, בשבח הילה'המערד סוכות : חזון משורר שבת
נותני' לו. ובשחרית של שבעי' ע"פ פס' : בשבח [ה'] חזון חזון משורר שבת
נותני'. מחזיקי הדור, עמ' 50 ק"א. מנהגות שבח בראשית, בגליון : "הספקן קלמן כל יודין חזון
נותני'. וחס. ספר הארץ, ע"ב, 28 פס' : מחזיקי'ה' לומר כל יודין בבהירות, בגי' בנים, חזון
חזון. ובמנהגים שבחם מהדרות תדע של סידור ורוממא, בפרשת שמות :
"מחזיקים'ה' כל יודין בגי' בנים, ע"ב שבת בראשית, ע"ב שבת בראשית :

למנהג הקדום הזה אפשר שנותר ובר כבתי־ההכנסיות האשכנזיים של ימינו, אלא שהיה מצומצם לפיט "אל אדון" בלבד. בהרבה מקומות הפיסקה מושרת במקלה על־ידי הציבור. אף בימינו פותח החזן שוב ב"שבת נותנים לו".

עיון : פליישר, שירת הקודש, עמ' 460, 462.

[illegible]

30. על זה עיי' : עפשטיין (לעיל, הערה 300), עמ' 291.

30. עיון: גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 9.

30 המנהגים והים כמעט בשתי המהדורות. חיבר אותם ר' סיני לואנץ. שערך לדפוס את

ההוצאה הראשונה (תע"ד) של הסידור במנהג חרמישא. הוא היה בקי במנהגי המקום

על-פי עבודתו על חיבורו של ר' ליווא קירכהיים שהעתיק וערך. כנזכר לעיל.

30. כך הוא גם בכמה מחזורים אשכנזיים קדומים. במנהג מאוחר יותר חזר החזן אל פתיחת

הברכה ("ברוך אתה יי אל מלך גדול בתשכחות אל ההדאות" וכו'). אבל גם במחזורים

המביאים מנהג זה מועתק לעתים הצירוף "אל ההוראות" באותיות גדולות, וזכר לשלכ

הקדום יותר של המנהג (כך, למשל, בב"י אוקספורד 1042, דפים ע"ב, 250 ע"א). בב"י

זעיר התלוי למעלה, ובין – וכך הוא בהרבה מקרים – ברוח בולט ביניהן. קשה לדעת מה היתה כוונתו בזה, אפשר שלא ביקש אלא להבליט את הכפלת המלה, כדי שהחזן לא יבלע את השנייה בנעימה, אבל אפשר שתפס את ה"לעילא" הראשון נמשך אל מה שלמעלה ממנו ואת השני כשייך למה שלהלן, ולפי זה גרס מעין "שמיא דקדושא בריך הוא לעילא", ואחר-כך – "לעילא מכל ברכתא" וכו'. וראוי לבדוק את ביצוע ההכפלה בשאר מחזורים קדומים, לפי הנראה גם סופרים אחרים נהגו בעניין זה בדרך זו.

מעניין גם המנהג הנרמז כמה פעמים במחזור שלנו שיהא המתפלל אומר בתפילה השחרית, בסוף ברכה האהבה, "אמן" אחרי ברכת עצמו, ואחר-כך, קודם לפסוק ראשון של קריאת שמע, את המלים "אל מלך נאמן". אין ספק כלל שה"אמן" כאן נועד להיאמר מפי החזן אחרי ברכת עצמו, שכן מלבד שלא שמא שום "אמן" שמואב בסוף שום ברכה (דבר שהיה מתחייב אילו כוון ליחיד) כבר נתאשר לנו בלי ספק שהמחזור נועד לחזן ושאינו בו מאומה (כמעט) מלבד מה שנועד להיאמר מפיו. גם לגבי "אל מלך נאמן" ברור הוא שלפי שיטת המחזור נוספה הפורמולה בכל מקרה, כלומר היא נאמרה בקול, מפי החזן, קודם שהתחילו הציבור לומר יחד אתו פסוק ראשון של קריאת שמע. אף אלה מנהגות ידועים של קהילות אשכנז והם מתועדים יפה במחזורים הקדומים. לעניין "אמן" של המברך אחרי ברכת האהבה יש בידנו פיסקה מפורטת בספר הרוקח של ר' אלעזר מורמיישא;³²⁵ הוא דן בעניין באריכות ומסביר מה טעם צריך המתפלל לומר "אמן" אחרי ברכת עצמו בברכה הזאת. וכבר המהר"ם מרטנבורג פסק שלא לומר כאן "אמן", כפי שמואב מפיו בספר תשב"ץ;³²⁶ ואין לומר אמן אל מלך נאמן, כי אל מלך נאמן הוא במקום אמן. וכן פסקו גם חכמים אחרים.³²⁷ מנהג אמירת "אל מלך נאמן" לפני קריאת שמע גם עלידי החזן וגם עלידי המתפללים בציבור היה נפוץ ביותר במרכז-אירופה בימי-הביניים הקדומים, ועניינו נדון בפירוט עלידי י' תא-שמע.³²⁸ המנהג מתועד בהרבה מחזורים אשכנזיים כתובי יד, ואין ספק שנהגו זמן רב גם בורמיישא.³²⁹ אבל ר' ליווא קירכהיים מביא שאין לומר "אל מלך נאמן" לפני קריאת שמע, וכך דבריו בחיבורו (דף כ"א); ו[אין] אומרים שלוש תיבות "אל מלך נאמן" כי כן הסכימו כל החכמים שלא לאומרו. אבל מכותלי דבריו ניכר, שעדיין היה הדבר טעון ציון מיוחד במקומו.

מנהג לא שגור הבא במחזורנו נוגע לעניין ברכת הכהנים. לפי מנהג אשכנז המאוחר נהגים הכהנים לעלות לדוכן רק בימים טובים, ובתפילת המוסף בלבד. וכך הוא בהגדה הרמ"א לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן קכח, סעיף מד, ובסתמא של רוב ספרי המנהגות המזכירים עניין זה דרך-אגב; אבל לפי מנהג מחזורנו נשאו הכהנים את כפיהם בחגים גם בתפילת השחרית. סדר נשיאת כפיים מועתק במחזור בכל עמידות החג: אמנם אין הוא מובא לשחרית של יום ראשון של פסח, לפי שעמידה זו אינה מועתקת במחזור,

הנוברות, שהן חלקים קבועים ושוויוניות בתפילת היחיד. רק משום שידע שמטרת הכתיבה שונה מזה היתר לעצמו לדלג על הקטעים שהחזן לא היה אומרם לפי מנהג מקומו וזמנו. בדרך זו אפשר שניתן לפרש גם את התמיהה שהעלינו לעיל בעניין פרקי ההלל שגם הם מושמטים כולם, ואין מובאים מהם אלא פסוקי "הודו ליי" וגו' ו"אנא יי הושיעה נא" וגו'. נראה קרוב לומר שבימים טובים³¹³ היו הקהל אומרים את פרקי ההלל במקהלה, והחזן לא היה אומר לבדו אלא את הפסוקים הנזכרים בלבד. תפקידו של החזן באמירת פסוקים אלה אכן מובלט במקורות, כמפורסם. אבל לעניין הזה לא נמצא לנו לפי שעה עדות חיצונית.³¹⁴

קרוב לזה מה שהסופר מבליט בנוסח הקדיש את התיבות "לעולם ולעלמי עלמאי" מתוך הענייה "יהא שמיא רבא", שאינה מועתקת, כזכור, לעולם בשלימותה: גם דבר זה קשור במנהג שנהגו באשכנז, במועדים,³¹⁵ שיהא החזן פותח את החלק השני של הקדיש בחזרה על סוף הענייה, למן "לעולם ולעלמי (או: לעלמי) עלמאי". הנהגה רמז במנהגי מהר"ל,³¹⁶ וכן הוא מצוין ביוזא קירכהיים, לשחרית של פסח (דף קל ע"ב): "ואומר אל ההודאות, ואומר לעלמי עלמאי עלמאי". וכן הוא אומר בשחרית של שבתות (דף קמט ע"ב): "ואומר אל ההודאות ואומר לעלמי עלמאי עלמאי. ואין] אומרים] ולעלמי".³¹⁷ באמת, כפי שצוין לעיל, בכמה מקומות מתוקן נוסח-הפנים של מחזורנו, שהוא בעקיבות "לעלמי", "לעלמי" בהגהה שבגליון.³¹⁸ מקור המנהג צריך עיון; אפשר שהוא איטלקי.³¹⁹

מנהג אשכנזי קדום, שכנראה לא צוין עדיין במחקר והוא מוצג בעקיבות במחזורנו, הוא לומר בשלוש רגלים, בקדיש שלפני "ברכו", "לעילא לעילא [מכל ברכתא]".³²⁰ בדרך שנקבע להיאמר במנהג המאוחר בכל הקדישים שבתפילות עשרת ימי תשובה. כידוע, במנהג תימן אין מבירים אלא "לעילא" כפול בכל הקדישים שבכל ימות השנה, וכן הוא במנהג איטליה.³²¹ מנהג ארץ-ישראל הקדום הכיר רק "לעילא" אחד בכל הימים, וכן גם שאר כל המנהגים הידועים.³²² ככל המנהגים שראינו עד עתה, גם הכפלת "לעילא" בקדיש שלפני "ברכו" במועדים רשומה עלידי מהר"ל בכל החגים,³²³ והוא בא באופן קבוע למדי במחזורים הקדומים של מנהגות מערב-אשכנז.³²⁴ בורמיישא נהגו כן עוד בימי של ר' ליווא קירכהיים והוא מציין זאת הן לפסח (דף קלד ע"ב: "וכפול לעילא") הן לשבועות (דף קמט ע"ב: "וכפל לעילא"). מופלא הוא שאין המנהג מצוין כלל במנהגות ר' יוסף שמש, וגם במועדת מחזור וורמיישא בידי ר' יעקב אופנהיים אין הוא מובא. נראה שהמנהג התייחס רק לקדיש האחר אשר לפני "ברכו" של שחרית, כי לא מצאנוהו מצוין לגבי שאר הקדישים. בקדיש השלם היחיד הבא במחזורנו, בסוף עמידת יום ז של פסח (דף 888), אין אלא "לעילא" אחד. אבל היו בזה בוודאי גם מנהגים אחרים.

הדרך שבה מעתיק ר' שמחה במחזור שלנו את שני ה"לעילא" מעניינת אף היא. לעולם הוא מקפיד להפריד בין שתי המלים באיזו דרך, בין עלידי קו

321 וכבר כך הדבר בסדר חיבור ברכות, העתקת שכטר, עמ' 19; וברמז שם, עמ' 77; ובפירוש שם, עמ' 107.
322 אבל בסידור הרמב"ם בא "לעילא" כפול לכל ההזמנות (מהדורת גולדשמידט, מחקר תפילה ופיוט, עמ' 203). מכאן מנהג התימנים.
323 עין ספר מהר"ל (לעיל, הערה 307). דף יט ע"ב (פסח): "וכפול לעילא" (בב ע"א ושבעות): "וכפול לעילא בקדיש" (ג ע"א (סוכות): "וכפול לעילא".
324 כך בכ"י ארמיה 585 (בכל החגיגות); המוזיאון הכרטיס 658, דף 47 ע"ב; המוזיאון הכרטיס 659 (משנת 1349) ועוד.
325 סימן שכ. דיה "אמן אל מלך נאמן".
326 דפוס וארשה תרס"א. סימן רמ. עמ' 54.
327 עין: למשל: ספר המנהגים, מהדורת ר' דפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' סה ואילך. שם, לאחר פלפול ארוך, מסקנת המחבר היא "אבל בהבחר ואוהב עמו ישראל אין לענות אחרי עצמו אמן, אעפ"כ נהג לענות בהבחר ואוהב מעטעם שאמרו, וגם בנאל ישראל, בכל ספרדי. "אמן" אחרי "הבחר" ואוהב את עמו ישראל" בא, כידוע, גם בסידור רס"ג (עמ' יד רכז). ועין שם, עמ' יד, הערת המהדירים לטור 12, המביאה את דברי ר' נחשון ריש מחיבתא: בני מקומות יחיד ענה אמן לעצמו בבית ירושלים, ובהבחר בעמו ישראל באחבה ובאהבה עמו ישראל באהבה [?]. שכן מנהג קדמונים וחסידים הראשונים וכן הלכה". ועין הספרות הרשומה שם לעניין זה, גם בסדר חיבור ברכות (העתקת שכטר, עמ' 21 א) בא אחרי "הבחר" בעמו ישראל באהבה. "אמן" ואל מלך נאמן (בעברית אין קריאת שמע מועתקת כלל; שם, עמ' 74). אבל במחזור ויטרי הנדפס, עמ' 64, אין "אמן", ויש רק "אל מלך נאמן". י' תא-שמע, "אל מלך נאמן – גלגול של מנהג", תרביץ, לט (תשל"ח), עמ' 184 ואילך.
328 שני המנהגים באים בכ"י אוקספורד 1025, שמנהגו קרוב ביותר למנהג וורמיישא. דף 2 ע"א:
329 "הבחר בעמו ישראל אמן". ורשם, בסוף הקונטרס, פותחת קריאת שמע ביאל מלך נאמן. המלים מועתקות באותיות גדולות. הבליטת התיבות "אל מלך נאמן" לפני קריאת שמע שגורה במחזור אשכנז הקדומים. בכ"י אוקספורד 1042 אין "אמן" אחרי "הבחר", אבל יש "אל מלך נאמן" (רפ"ס 249 ע"א, 257 ע"ב). גם בכ"י אוקספורד 1054 (מחזור של מרח"י אשכנז) וגם בכ"י המוזיאון הכרטיס 656 יש תמיד "אל מלך נאמן" אבל אין "אמן".

313 שהיה בשבת חול-המועד מובא נוסח ההלל במלואו (דף 78א).
314 אבל בצורה זוהי לחלטיץ מועתק ההלל בפתח מחזור גירסתי: גם שם אין פרקי ההלל מובאים כלל, חוץ פסוקי "הודו ליי" ו"אנא יי". המקבילה מחזקת את ההשערה המובאת בפנים. היא בוודאי אינה היחידה במחזורי אשכנז הקדומים.
315 אין לדעת אם היה נהוג כך גם בשבתות הרגילות והמצוינות, שהרי אין הקדיש מועתק במחזורי האלה במחזורנו, וסביר לומר שלא כך היה מנהגו בהן, שאלמלא כן לא היו מבליטים את העניין. במחזורים ובספרי המנהגות, במנהגי החגים, מכל-מקום, כשבה חול המועד פסח מובלט "לעלמי ולעלמי עלמאי" במחזורנו, כמו בחגים, ועין עד להלן.
316 במנהג פסח חסר העניין, אבל בשבועות (כב ע"א): "והחזן אל ההודאות וכן חוזר לעלם עלמי [?] עלמאי". וכן בדף לח ע"ב לראש השנה, וכן מ"ע ליום-כיפור, וכן ג ע"א לסוכות, אבל במחזור של ר' יעקב אופנהיים, שגם שם מובלטים המלים הנרונות הבלטה גדולה בדוגמת המצוי במחזור שלנו, כתוב דוקא "לעלם ולעלמי עלמאי" (54 ע"ב). במחזור וורמיישא כרך ב', דף וב, כתוב "לעלם ולעלמי עלמאי" (אף כאן שונה מנהג כרך ב' ממנהג המחזור שלנו). אבל בתוספת ביר מאוחרת בדף 30 ע"א: "חזן מתחיל לעלם ולעלמי [?] עלמאי".
318 לדיוק הנוסח בין "לעלמי" ל"לעלמי" עין, למשל, במחזור ויטרי הנדפס, עמ' 55, ובהערות המהדור שם; עין גם: סידור רבנו שלמה מגרמייא, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשל"ב, עמ' פא: סידור עץ חיים לר' יעקב חזן מלונדון, מהדורת י' ברוי, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' פא.
319 בסדר חיבור ברכות מועתק נוסח הקדיש לימות תחילת פסח בשבתות, בלא שום הערה (העתקת שכטר, עמ' 19, 77). אבל בקדיש שלפני "ברכו" של שבת (עמ' 107) נמצא בהעתקת כן: "יתגדל ויתקדש שמיא רבא [...] אמן ויהי מברך לעלם ולעלמי עלמאי. ולעלמי עלמאי הוא יתברך שמיא דקדושא בריך הוא לעילא לעילא [...] אמן. את התיבות "לעלמי עלמאי" הוא סימן שכתב בקו העיון בשול-העתקה: "כן בבתי כפול". אין ספק שמדובר באותו המנהג "יתברך שמיא דקדושא" צ"ל בודאי "יתברך [נו?] שמיא דקדושא".
320 רק פעם אחת, בדף כ"א, בקדיש שלפני ברכו של יום ראשון של שבועות, מועתק רק "לעילא" אחד, בנראה בטעות.

מנהגות כבר במזרח, והם מתוארים כבר בסידור רס"ג.³³⁰ ונחלקו בעניין זה גאונים קדמונים.³⁴⁰ בצרפת הקדומה לא נהגו כלל לומר פסוקים בעמידות של מוסף בחג, ורק במוספי שבתות וראשי-חודשים אמרו; רש"י מעיד על כך עדות מפורשת בתשובה שלו המובאת בסידור רש"י.³⁴¹ אבל הוא עצמו מעיד שם על מנהג שונה מצדא בגלילות הרייטוס, ומספר שר' מאיר בר יצחק ש"ץ היה אומר פסוקים בעמידות מוספי החגים, והוא עצמו, כלומר רש"י, תימן במקומו בעקבותיו. אף הוא מספר שרבו, ר' יצחק הלוי, תימן שיהו מזכירים בראשי שנים אפילו מקראות של ראשי-חודש.³⁴² אבל בעניין אחרון זה חלקו על חידושו חכמי וורמיישא שלאחר ימיו, ובתוך זה כנראה גם ר' שלמה בר' שמשון (הרשב"ש).³⁴³ נראה שלמים ביטלו בוורמיישא את המנהג לומר פסוקי קרבנות במוספי החגים מכול וכול, וכן משמע מספר הרוקח.³⁴⁴ וכך היה גם מנהגם של חכמים אחרים באשכנז בעת ההיא.³⁴⁵ לימים הונהג בכל קהילות אשכנז לומר פסוקים במוספי החגים, וורמיישא שארה יוצאת דופן במה שהתמידו בה שלא לומר פסוקים. אמנם בימים טובים שחלו להיות בשבת, ימים שבהם גם בוורמיישא הקרומה אמרו פסוקים של שבת.³⁴⁶ הנהיגו לומר גם פסוקים של חג כדי לא למעט במוספים.³⁴⁷ כך מובא במנהגות ר' ליווא למוספי יום ראשון של פסח (דף קלו ע"א): "ואומר את מוסף יום חג המצות הזה נעשה וכו' עד מפי כבודך, אלהינו ואלהינו אבותינו מלך רחמן וכו' והשיאנו רצה וכו' ואם" הוא שבת, ואמר: אתה בחרתנו, ואמר שבתות למנוחה, את יום השבת הזה ואת יום חג המצות הזה) וכו' (ע"ב) ואמר ומפני חטאינו, ואמר את מוספי, ואמר כאמור, וביום השבת, ובחדש הראשון, והקרבנות, ומנחתם, ישמחו, אלהינו ואלהינו אבותינו רצה במנוחתנו מלך רחמן וכו', והשיאנו, ומזכיר שבת בכל מקום, וכן גם ר' יחפא שמש בנוסח הקצר של חיבורו (מנהגי יו"ט): "ומתפלל וגומר עד מפי כבודך [אין] אנומרים" פה וורמיישא מלת כאמור, רק תפק כשאמר מפי כבודך מתחיל אלהינו וכו' מלך רחמן וכו' כי אין אומרים קרבנות פה וורמיישא ב"ט, אם לא שחל י"ט בשבת, אז אומרים כאמור, כי אז אומרים קרבנות, ואומרים ביום השבת וכו' ראשונה, ואח"כ קרבן השייר לאותו י"ט, כנהוג בשאר כל קהילות". וכן הוא בנוסח הארוך של מנהגותיו (דף 16 ע"א). מנהג מאוחר זה הוא "תיקון" למנהג הקדום יותר המוצג במחזורנו.

בעמידת השחרית של תשעה באב מובא במחזורנו ברכת "ענו" שבין "גואל ישראל" ו"פאנו" כמו בשאר תעניות. גם בעניין זה היו חילוקי דעות באשכנז הקדומה. בוורמיישא עצמה הורה ר' יצחק הלוי, מרביתו של רש"י, שלא לומר ענו בשחרית של תשעה באב, וכך שינה גם במגנצא.³⁴⁸ אבל לאחר פטירתו מן העולם שבו ויסדו לומר "ענו" בכל המקומות שבאשכנז, ובכך ר' אלעזר בעל הרוקח פסק כך.³⁵⁰ וכך נפסק הלכה למעשה באחרונים.³⁵¹

ענין אמירת איוב בתשעה באב במסגרת תפילת הציבור בשחרית מזכר במחזורנו בהערת הסופר בדף 159 בלשון זו: "ויסיים כל התפילה עד המברך את עמו ישראל בשלום וקדיש ואל ארך אפים [מתוקן למעלה:

כפי שכבר צוין לעיל,³³⁰ אבל הוא מועתק בפירוט בשחרית של יום שני (דף 69ב).³³¹ ובשחרית של יום שביעי (88א) ובשחרית של יום שמיני (100ב) ובשחרית של יום א' דשבועות (123ב) וכן במוספו של יום זה (130א).³³² במוספו של יום שני שלחג (144א).³³³ אין ספק שכך נהגו בוורמיישא עוד במאה ה"א, וכך מובא הדבר בחיבורו של ר' ליווא קירכהיים, בפיסקה המתארת את תפילת השחרית של יום ראשון של פסח (דף קל"ה ע"א): "והכהנים עולים לדוכן ואפילו בשבת", והוא כופל את הציון למוסף (קל"ה ע"ב): "וקדם שיתחיל החזן 'רצה' עולים לדוכן: 'יאמר הש"ץ רצה, ותערב לפניך, ואמרים בלחש הכהנים הברכה בומן שהקהל עונים אמן על ברכת ההודאות, וקרא החזן כהנים' וכו'".³³⁴ וכך הוא בתיאור שחרית יום ז של פסח (קמ"ב ע"א): "והכהנים עולים לדוכן"; ובמוספו (קמ"ז ע"א): "והכהנים עולים לדוכן אפילו בשבת", וכן בשבועות שחרית (ק"י ע"א) ומוספו (שם, ע"ב) וכן ביום שני שחרית (קנ"א ע"א) ומוספו (קנ"ב ע"ב). המנהג מצוין בהבטלה של כמנהג מיוחד של בני וורמיישא בנספח המנהגותמהדורות הדפוס של סידור וורמיישא. אבל הוא נמצא רמח בעקיפין גם במהרי"ל (דף סג ע"ב) בפיסקה המדברת בנשיאת כפיים, ומזהירה את הכהנים "ליטול ידיהם אחר שנטלו ממעליהם טרם יאמרו הלל, מפני הטינוף", ואין הדין תופס אלא בשחרית. נמצא שהמנהג לא היה מיוחד לקהל וורמיישא. הוא מתועד במפורש גם מבית מדרשו של ר' מאיר מרטנבורג.³³⁵

בכל המקומות שבהם מועתקת ברכת הכהנים במחזור, להוציא מקום אחד בלבד (דף 130א), מועתקים יחד עם מלות הברכה הפסוקים שהיה הציבור (וממילא גם החזן) אומרים בשעת נשיאת כפיים. המנהג לומר פסוקים מעין מילות הברכה הוא מנהג קדום ביותר, ויש לו אסמכתא בתלמוד, והוא מובא גם בסדר חיבור ברכת הקדום.³³⁶ הוא נשתמר בקהילות אשכנז עד מאוחר מאוד, למרות מחאותיהם של חכמים רבים שחששו שמלמול המקראות יפריע למעמד ויסיח את דעת המתפללים מן הברכה עצמה.³³⁷ גם בוורמיישא ביטלו לימים את מנהג אמירת הפסוקים, כפי שמצוין ר' ליווא (דף קל"ה ע"א): "ואין [אנומרים] שום פסוקים משום הסחת הדעת". אבל המנהג לא נתבטל, וגם המדפיסים שבו והביאו את הפסוקים, כמנהג הקדמונים.

שונה מן המקובל במנהגות אשכנז הרגילים מנהג כתב-היד שלנו בנוסחי עמידות המוסף של החגים. במנהגי אשכנז הרגילים נכללים בעמידות הללו צורות של פסוקים המונים את קרבנות החגים השונים, חג חג וקרבנותיו. כך הוא גם בעמידות המוסף שלשבתות ושל ראשי-החודשים. במחזור שלנו אין פסוקי הקרבנות מובאים בעמידות מוספי החג. פיסקת "מפני חטאינו" מסתיימת בהן במשפט "כמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך מפי כבודך" (בלי "כאמור") וממשיכה משם ואילך "אלהינו ואלהינו אבותינו מלך רחמן" וכו', אבל בשביל יום טוב שחל להיות בשבת מוסיף המחזור לסוף "מפני חטאינו" את המלה "כאמור", ומביא את פסוקי קרבנות השבת ("ויביום השבת שני כבשים" וגו') ואת הפיסקה "ישמחו במלכותך" הנהוגה בעמידות השבת.³³⁸ בעניין שילוב פסוקי קרבנות החגים בעמידות המוסף היו שינויי

330 כבוד, בדרך-כלל אין הסופר מעתיק אלא נוסח-קבע שיש בהם פגום.

331 עמידת המוסף אינה מועתקת כאן מן הטעם הנזכר. וכן להלן.

332 אמנם בפעם הזאת העתיק הסופר את ברכת הכהנים בקיצור, בלא הפסוקים (עין עליהם להלן). אבל אין ספק שכיוון את הפיסקה לנשיאת כפיים ממש, כי אין כאן הפתיחה "אלהינו ואלהינו אבותינו ברכנו" וכו' הנהוגה בעמידות שאין בהן נשיאת כפיים ממש. גם הנוסח "זיתעבי" בא כאן, במקובל.

333 הקטע חסר בתפילת השחרית של יום שני של שבועות (דף 142א), שכן הסופר לא השלים את העתקת העמידה אלא עד ברכת קדושת היום.

334 אין פיסקה כזאת בשבת חול-המועד פסח, וסביר לומר שלא נשאו כפיים בימי ר' ליווא בשבת חול-המועד. במועדים נשאו הכהנים כפיים גם בשבת.

335 עין מנהגים דבי מהדרם ב"ר בחן מרטנבורג, מהדורת י' אלפנבין, ניוירוק תרצ"ח, עמ' 26. העתקת שכתה, עמ' 39.

336 כבר בעל הרוקח פסק (סימן שכ"ג): "ואין לומר לקהל פסוקין... וכך גם בשולחן ערוך, א"ח, סימן קכח, סעיף כז. אבל הרמ"א מזכיר שם בהגהה את מנהג אשכנז וטעה להכשירו (סימן עכשיו שהכהנים מאריכין הרבה בניגונים נהגו גם כן לומר פסוקים [...]) אף יותר טוב שלא לאמרם".

338 ברבים 661 ו1421ב (מוספי יום ראשון של פסח ושני של שבועות). בדף 260 מוקפת המלה "כאמור" בעיגול, ביד מאוזנת. בדף 142 שבת הסופר לכתוב "כאמור", אבל לפני פיסקת הקרבנות צוין בידו ארומה: "ובשבת אומר".

339 עין שם, עמ' קנ"ב: "ורבים מחברו אינם אומרים פסוקים במוספי חגים משום שחששו מן הטעות בפסוקים, והם אומרים 'על ידי משה עבדך' ואח"כ אומרים 'מלך רחמן רחם עלינו'. וזה מספיק בודאי. אבל אם מושהו לומר פסוקי כל חג וחג בעל פה, בלי להחליף, אמירתם בוחרת עריפה על השטותם". עין גם: אלבון (לעיל, הערה 133), עמ' 102.

340 על כך עין: ל' גינצבורג, Geonic, ב. ניוירוק 1909, עמ' 188. תשובת האגן המובאת שם (נראה ר' גינצבורג) פוסקת שלא לומר פסוקים במוסף.

341 עין סידור רש"י, מהדורת ש' כבוד, ברלין 1911, סימן קעד-קע, עמ' 80 ואילך (=מחזור

וטר, עמ' 358): "לא ראיתי נוהגין במקומנו בשום יום טוב הזכרת מקראות של מוספין, לפי שאין שטורין בהן, חוץ ממוספי שבת וראש חודש שהן תורוין ושטורין בהן".

342 לעניין זה עין: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 293, 330.

343 עין גרוסמן, שם, עמ' 337.

344 עין סימן שכה, אבל בראש השנה היו אומרים בוורמיישא פסוקים של ראש השנה, ולא היו אומרים פסוקים של ראש-חודש; ע"ש, סימן ד.

345 עין במובא עליהי אורכך, ערות הבשם, ד' עמ' 71, שפי ר' אשר ב"ר יעקב הלוי מאוסטבריק: "ימורי קרובי הרב"ר שמואל מבגברן בן הרב ר' ברוך ממגנצא ז"ל לא היה אומי פסוקים בכל המועדים, ולא בראש השנה, ולא ביום הכיפורים, ואפילו לא ישמחו במלכותך לא היה אומי כשאירע מועד ושבת. וכן העידו על ציר נאמן ר' משה כהן חזן ממגנצא. כפי שמצוין אורכך שם, ר' משה כהן היה גוסס של בעל הרוקח, ועיין גם ערות הבשם, ג, עמ' 464, הערה 53.

346 לפי שפסוקי שבת היו שגורים בפי כולם, ולא היה בזה חשש בבלבול. כפי שמצוין רש"י בתשובתו הנ"ל.

347 טענה זו, שאי אפשר לומר חלק מן פסוקי המוספים בלא לומר את כולם, מובאת בפלוגתא הקדומה בדבר אמירת פסוקי מוספי ראשי-חודשים בעמידות של ראשי שנים. אבל בברך ב' של מחזור וורמיישא יש פסוקים בעמידות המוסף (גם בסוכות). ודבר זה מוכיח שוב שכך זה משקל מנהג שונה מכך א' ואין הוא תלוי בו.

348 הפיסקה המתחלת לשבת מוקפת בסוגריים בכתב-היד; מכאן שהיא היתה רשומה בשוליים בכתב-היד המקורי. וז' טיג לואנץ הכניסה לפנים.

349 לסוגיה זו עין: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 284, ומראי-המקומות שם.

350 סימן שוב: "מתפלל י"ח וענו", וכן שם סימן שיא: "ולעולם ט באב אין נפלין בתחנונים, לא ביזר ולא במעריב, משום דקריי מתיר, אבל אומרים ענו".

351 עין מנהגי ר' חיים פלטיאל, מהדורת גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 59; מנהגי ר"א קליזנר (לעיל, הערה 98) עמ' קכ"ט; מנהגי ר' אייזיק טרנא (לעיל, הערה 87), עמ' פב; ומנהגי מהרי"ל (לעיל, הערה 350), דף לח ע"א.

מכל-מקום, לאו דווקא ביום ה'. אבל מנהג ורמיישא המאוחר היה שלא לאמר "אל ארך אפים", וכך מובא אצל ר' ליווא במנהגותיו (דף קנו ע"ב): "ואין [אנן] אפים אל ארך אפים אם חל ביום ה' קלל [תחומר] שאין אומרים והוא רחום". וכן הוא גם אצל ר' יחפא שמש בנוסח הקצר (עמ' 36): "אין [אנן] אומרים] תחינה [=תחנון] ולא אל ארך אפים, אם הוא בב' [!]" והוא מה שתוקן במחזורנו, ביד מאוחרת: "ואין אומרים אל ארך אפים".

ראוי להזכיר כאן את הנוסח הבלתי-יחיד הבא במחזורנו בסיום ברכת הגאולה בתפילות השחרית, לענין עצמו כבר הערנו לעיל והראינו ששלוש פעמים כתב הסופר בסמוך לברכה ולפניה "וגאלנו" ו"צבאות" [שמו] 362 קדוש ישראל" (דפיס 33, 365, 113 ב). אבל בכל שאר המקומות לא הביא משפט זה כלל, ענין הכללת הפסוק, בלשון זה או בלשון אחר, בסוף פיסקת "צור ישראל", היה שנוי במחלוקת בקהילות מערב-אירופה. 363 במנהג צרפת הקדום כנראה אמרו את הפסוק בסוף הפיסקה, וכך נתמסר הדבר גם בקהילות הריינוס. יש בידנו עדות מפורשת על ר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ, פריטנה של ורמיישא, שהיה מוסיף את הפסוק לסוף הפיסקה. אבל חסידיו אשכנז התנגדו לזה בתוקף מפני חישוב של-פסוק תורת הסוד שלהם. הם ישראל" (בלי הפסוק) שעלה יפה לדעתם על-פי מוסר הסוד שלהם. הם מיהו בתוקף נגד מנהג "הצרפתים" והטילו ספק באמינות המסורת שהעמידה את ר' מאיר ש"ץ בין מצדדי הנוסח המורחב. כנראה בהשפעתם סולק הפסוק מסוף הברכה, ותקדמות הפסוק לא לאמור.

לפי המשתמע מן המסורת התולה את שילובו של הפסוק במקום הזה בר' מאיר ש"ץ – מנהג הקדום של ורמיישא, אולי בהשפעת הצרפתים, היה לומר את הפסוק במקום הזה. 364 אבל נראה שהנוסח שונה לאחר זמן, ברוח פסיקתם של חסידיו אשכנז, אולי בהשפעת ר' אלעזר בעל הרוקח. 365 במנהג ורמיישא המאוחר לא אמרו את הפסוק; כך משתמע מהעדרו מנוסח מחזור ורמיישא שהעתיק ר' יעקב אופנהיים. בעקפין משתמע כך גם מפסיקה במנהגות ר' ליווא קירכהיים (דף כב ע"ב). המתאר את סיום ברכת הגאולה על-פי חישוב התיבות של בעלי הסוד האשכנזיים הקדומים, וכך לשונו שם: "ואומרים עד גאל ישראל, ויש י"ד אותיות בצור ישראל, רמז בי"ד ניסן התחיל הגאולה. ויש בו סמ"ך אותיות, שסמ"ך רבוא נגאלו בי"ד בניסן", והוא דרשת חסידיו אשכנז על נוסח "צור ישראל" לפי גירסתם, בלא המשפט "וגאלנו" וכו'.

שני נוסחי תפילה ראוי שנתעכב עליהם לרגע קט. פיסקת "אל אדון על כל המעשים", שכאמור אינה מובאת לעולם במחזורנו אלא החל מאות ש"ן של האלפבית שלה, מסתיימת במחזורנו תמיד בנוסח קצר: "...תפארת וגדולה שרפים ואופני קודש". הנוסח המקובל במנהג המאוחר הוא כידוע "שרפים ואופנים וחיות הקדש". 366 וכן הוא נוסח כתבי-היד והדפוסים של מנהג איטליה. אבל בסדר חיבור ברכות הקדום 367 בא כמעט בדיוק כמו במחזור שלנו: 368 "שרפים עם אופני הקדש". וכן בפנים בסדר רב עמרים גאון, הנוסח הקצר הנוכח "שרפים ואופני קודש" נחשב במאה ה"ז נוסח ייחודי של קהילות ורמיישא. הוא נזכר במפורש על-ידי ר' ליווא קירכהיים בחיבורו, דף מב ע"ב: "ומסיים שרפים ואופני קדש, ואין [אנן] אפים" וחיות הקדש". וכן הוא גם ברשימת מנהגי ורמיישא המצורפת לשתי המהדורות של מנהג ורמיישא בדפוס. אבל באמת הנוסח בא גם בכתבי-יד אשכנזיים קדומים אחרים שאינם מוחזקים של קהל ורמיישא. 370

ואין אומרים אל ארך אפים 352 וקורין בתורה בואתחנן כי תוליד בנים ומפטירין בירמיה אסף אסיפס, ואשרי, ולא יאמר סדר קדושה 353 עד שיסיים כל הקינות ואחר כך יאמרו איוב וירמיה ועלינו לשבח". המנהג מקיים במחזור גם בחטיבת קטעי המקרא המובאת במה שלפנינו בסוף הכרך, מדף 189 ואילך: כאן מועתק, כנזכר לעיל, ספר איוב בשלימותו (עד דף 203 א), אחר-כך מובא ספר ירמיה (מדף 204 א) מראשית הספר עד פרק כג פסוק ו (דף 217 א) ואחר-כך מועתקים פרקים לד – לה מספר ישעיהו (מקורב גוים לשמוע" עד "ונסו יגון ואנחה"). ספר איוב ו"הדברים הרעים" שבירמיה נזכרים כידוע בבבלי בין הדברים שמותר לעסוק בהם בתשעה באב (תענית ל ע"א), ובקהילות אשכנז הקדומות נהגו לקרוא ספר זה (כנראה בשלימותו) בסוף תפילת שחרית של תשעה באב, בין לפני "עלינו" ובין מיד לאחריו, על-כ"פנים בציבור. דבר זה כבר נזכר דרך-אגב על-ידי בעל הרוקח לענין מילה: 354 "מילה בטיב לאחר שיאמר קינות איוב וירמיה". וכן הוא מובא במנהגות ר' חיים פלטיאל 355 ובשאר ספרי מנהגים. 356 במנהגות מהר"ל מובא הענין ממש כמו במחזורנו, אם-כי בלשון של רשות (לה ע"א): "וכל מי שנדבה לבו מן הציבור ואמר איוב שלם ומקצת ירמיה שהן דברים הרעים מתחילה עד ה' צדקנו יר' כג יז, ואחר כך אמר קרבו גוים והוא באמצע ספר ישעיה עד ונסו יגון ואנחה. עלינו לשבח קדיש יתום". אבל מהמשך הדברים שם ניכר, שכן היה נהוג הלבנה למעשה במקום מהר"ל: "מילה שחל ט' באב היה נהוג מהר"ל סג"ל כשסיים הקינות, טרם שהיו מתחילין לומר איוב וירמיה", וכן דיון ארוך בענין זה. אבל בוורמיישא של המאה ה"ז כבר לא נהגו לומר איוב. ר' ליווא קירכהיים מסיים את תיאור תפילת השחרית בתשעה באב (דף קנו ע"ב) כך: "קדיש בלא תתקבל ואח"כ קוראים בירמיה, הקראת אמר פסוק אחר והקהל אומרים פסוק אחד, ומתחילין בסימן ט הנה ימים באים נאם ה' ופקדתי על כל מום בערלה 357 ואומרים עד סימן כג אשר יקראו ה' צדקנו. ואח"כ מתחילין בישעיה סימן לד, מתחילין קרבו הגוים [!] עד ששון ושמוחה ישיגו ונסו יגון ואנחה, ואותה אומרים הקהל הכל, ואומרים קדיש יתום עלינו". וגם לגבי מילה הוא אומר (דף קנח ע"ב): "ואם יש ברית מילה בט' באב אז כשסיימו הקינות, טרם שקורא ירמיה, הולכין אבי הזב והסנדק המוהל לבתיהם" וכו'. והוא גם המבוא על-ידי ר' יחפא שמש בנוסח הקצר של חיבורו (עמ' 37): "ואח"כ יורד הרב לפני התיבה ומתחיל לומר בירמיה סימן ט הנה ימים באים ומסיים בסימן כג אשר יקראו ה' צדקנו. ואח"כ מתחיל הרב בישעיה סימן לד קרבו גוים עד ונסו יגון ואנחה". אין ספק שבמנהג המאוחר קיצרו חלק זה והשמיטו אמירת איוב כלל. העובדה ששני פרקי ישעיה הבאים בסוף החטיבה אינם נזכרים אצלנו בפנים המחזור אינה משמעותית. כמובן, נחזור לרגע לענין אמירת "אל ארך אפים" בתשעה באב. פיסקה זו נאמרת, כידוע, בכל ימות השנה בימי שני וחמישי קודם להוצאת ספר תורה לקריאה, בענין אמירתה בתשעה באב נחלקו חכמי אשכנז הרבה, וכבר הרוקח 358 פסק שלא לומר [אל] ארך אפים", וכן הוא בהגהות המיימנות על-פי הראב"ה 359 וכן הוא ברוב ספרי המנהגות. 360 אבל האור זרוע והמרדכי פסקו לומר "אל ארך אפים", וכן הוא במנהגות מהר"ל (דף לה ע"א): "אומר אל ארך אפים גם אם לא יום ה', ככל תענית ציבור". ושם בגליון: "ובכ"פ [=בפראנקפורט] אומרים אל ארך אפים אף כשחל בשאר ימי השבוע". 361 כך הוא מנהג פנים המחזור שלנו, וברור מנוסח הדברים, שלדעת ר' שמחה הסופר ראוי היה לומר "אל ארך אפים" בתשעה באב

354 אל-כונן ציון אורבך שם שאין שום סיבה להניח שהוספת הפסוק היה חידוש של ר' מאיר ש"ץ. גם מחזורי המנהג תולים אותו ב"צרפתים". הפסוק "וגאלנו" י" צבאות" וגו' קבוע איתן במקום הזה במנהגות ארץ-ישראל הקדומות, והוא מסיים בקביעות את פיוט היי מלכנו (=הגאולות) הקדומים: עיין: פליישר, היצירות, עמ' 181 ואילך, 357 ואילך, 361. עיין גם: J. Mann, "Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service", *Hebrew Union College Annual*, II (1925), pp. 294 (top), 305, 324. הוא בא גם בנוסח הפנים בסידור ר"ט, עמ' טו, אפי"ר אין הוא בנוסח שהגיעו אלינו מסדר רב עמרים גאון. עיין גם: אורבך, שם, הערה 87. אפשר שר' מאיר ש"ץ הוא ששינה את לשון הבתוב כג"ל. וגם "וגאלנו" לשון ציון, כלומר לשון תפילה, וכן נראה מניקוד המחזור שלנו. על נוסח "צור ישראל" עיין גם: ר' יחיאל, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 129 ואילך. 355 עיין ערוגת הבשם, ד, שם. המסורת מובאת בשם ר' שמואל חסיד מפי ר' אלעזר מורמיישא. 356 במבוא במחזור ויטרי הנדפס, עמ' 154: "שרפים וחיות עם אופני הקדש". עיין גם ספר המהכים, מהדורת ד' פריימן, קראקא תרס"ט, עמ' 20, ושם הערה רפב. 357 הערת שכת, עמ' 109. 358 בסידור ר"ט אין הפיסקה באה כלל. 359 מהדורת גולדשמידט, עמ' עא. 360 כך הוא, למשל, גם בכ"י מינכן 381, וכן גם במחזור ורמיישא, כך ב, דף 45.

352 עיין על כך להלן, בסמוך. 353 כלומר קדושה וסידור, ורעה לומר, "ובא לציון גואל", בדלעיל. 354 סימן קי. 355 מהדורת גולדשמידט, עמ' 59. 356 השוה מנהגות ר"א קלויזנר, עמ' קל, מנהגות ר' איוויק טירנא, עמ' פג וכן מנהגים דבי מהרים מרוסנובור (לעיל, הערה 335) עמ' 35. 357 כך מסומן גם במחזור שלנו, ביד מאוחרת, ליד י"ד ט: כד (דף 209 ב), כפי שכבר הובא לעיל. 358 סוף סימן ש"ב. 359 סוף הלכות תענית. 360 כגון מנהגי ר"ת פלטיאל, מהדורת גולדשמידט, עמ' 59; ומנהגי ר"א קלויזנר, עמ' קל. 361 וכך הוא גם במנהגות ר' זלמן יענט: עיין מנהגי ר"א טירנא, עמ' קפ. ומה שנאמר שם בפנים שאומרים אל ארך אפים י"א פסאנים ב"ה" (וכן בהערה, שם) הוא פליטת קולמוס, כי אין תשעה באב חל לעולם ביום ב'. 362 כפי שנזכר לעיל, המעתיק השמיט בשו"מ מן המקרים את המלה "שמו" מן המשפט. קשה להניח שהיה כאן (מעמיתים!) פליטת קלמוס, שהרי המשפט הוא פסוק בצורתו וא"א אפשר שתלמיד חכם ישימט מלה ממנו. אפשר שבהקשר ליתורג' הושמטה המלה בקצת מקומות, כיו שלא יתא מקרא עושה ברכה (השווה ירוש' ברכות פ"א ה"ה, ג ע"ד: "אין אומר" ברכה פסוק), ואפשר שמשום כך גם שו"ת ליגאלנו. 363 עיין בענין זה בפיוט: אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 84 ואילך, ועיין גם: ר"מ הרשלה, סידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמזיא, ירושלים תשל"ב, עמ' עד ואילך.

"משרתי עומדים", וכבר מהר"ל (דף נח ע"ב) מזכיר את הראשון כאופן קבוע לשבת וראש-חודש. בוורמיישא היה נהוג לשלב בשבת החדש שחלה בראש-חודש "אופן של ראש חודש, אלהיכם של ראש חודש" בתוך מערכת הפיוטים של פרשת החודש, כמובא במחזור שלנו. כך מציין ר' ליווא במנהגותיו לפרשת החודש (דף קל ע"ב), ועוד קודם-לכן לפרשת שקלים (קכד ע"א). אבל בשבת וראש-חודש אמרו בימי ר' ליווא בוורמיישא את האופן "לך אלים" (נד ע"א), אולי על-פי מה שנקבע במהר"ל. במנהגי ר' יחפא שמש נשתמרה בנושא הזה ידיעה מעניינת, והיא נמסרת כך בנוסח הארוך של חיבורו (דף 16 ע"א):

הגהה: בשנת תו (1646) לפ"ק היה שבת ור"ח ופרשת החודש, היו רוצים מקצת ב"ב³⁷⁶ לומר אופן של שבת ור"ח ופרשת החודש הכתוב במחזור של קהל, ומחברו ר' מאיר שליח ציבור, ונמנו וגמרו שלא לאמרו כי המנהג פה לומר של שבת ור"ח, וכן נעשה. ע"כ הגהה.

"מחזור של קהל" הוא כמובן, בהקשר הזה, מחזור וורמיישא שלנו, והאופן לשבת וראש-חודש ופרשת החודש הכתוב בו הוא "משרתי עומדים" לר' מאיר ש"ץ. מקצת בעלי בתים סברו שהוא אופן מיוחד לשבת וראש-חודש ופרשת החודש, וביקשו לומר אותו. האופן הרגיל לשבת וראש-חודש בימי ר' יחפא היה "לך אלים"; הוא מציין זאת במפורש בנוסח הארוך של מנהגותיו.³⁷⁷ בכל אופן, אין צורך לחשוב ש"לך אלים" נהג בוורמיישא כבר

במאה הי"ג; המנהג נתייצב בכיוון זה בוודאי בזמן מאוחר יותר. תכנית הפיוטים לשבת הגדול (דף 334 ואילך) כפי שהיא מובאת בפנים המחזור חופפת את מנהג מערב-אשכנז מלפ"ם. אבל היוצר "אתי מלבנך", המועתק במחזורנו ברוב פאר, לא היה נהוג בוורמיישא, אלא-אם-כן היתה שבת הגדול גם שבת חתונה. ליד פתיחת הפיוט במחזור מצוי ציון לזה, כנוכח לעיל. המנהג המיוחד של וורמיישא מתואר בהבלטה אצל ר' ליווא קרבהיים (דף קלב ע"ב): "אין [אומרים] יוצר אתי מלבנך אלא אם יש נשואין באותו שבת". יחפא שמש מציין סתם (עמ' 16 בנוסח הקצר): "אין בשבת הגדול יוצר, אבל זולות [!] של שבת הגדול המתחיל אומרת".³⁸⁰ המנהג החורג של וורמיישא מצוין גם במנהגים הנרפסים בסוף סידורי וורמיישא. אף כאן קשה לשער שמדובר במנהג קדום; מהר"ל מציין את היוצר לשבת הגדול בלא שום הערה,³⁸¹ ואילו ידע את המנהג להשמיט את היוצר היה בוודאי מצינו. גם העובדה שהקהל הוסיף לומר את היוצר בשבתות של חתן מעידה שהפיוט היה נהוג בתחילה, והושמט לימים. ההשערה אפשר שהיא קשורה ברצון בני המקום להבדיל בין שבת הגדול לארבע הפרשות, כלומר, לתת תיקון גדול יותר לשבתות ארבע הפרשות, שהן שבתות מצוינות "תקניות", מאשר לשבת הגדול שציונה קשור במנהג בלבד. ואפשר שביקשו לקצר, מפני מה שהארכו בעמידת המוסף כפי שיצונו עוד מעט.

הקדושה של יוני "אוני פטרי רחמתיים", שהיתה נהוגה בשבת הגדול במנהג אשכנז המערבי, הורחבה ברוב המקומות כפיוט "אדיר דר מתוחים" (אצלנו דף 239), שהוא קטע פיוטי ארוך המכיל דינים הנוגעים לפסח. מעין "אזהרות" מיוחדות להלכות התג הזה. הפיוט הזה אנונימי, אבל הוא כנראה קדום מאוד, וכבר הוא מצוטט במאה ה"ב.³⁸² אבל אין להעלות על הדעת שנכתב במזרח. אפשר שר' יוסף טוב עלם למד מנוכחותו ב"אוני פטרי" לשלב קטע הלכתי ארוך בקרובה שלו לשבת הגדול "אלהים בצערך",³⁸³ ר' יוסף פעל באמצע המאה ה"א. ברוב המקומות הוצב "אדיר דר מתוחים"

הלשון השנייה היא זו המסיימת בעמידות השבת את פסקת "אלהינו ואלהי אבותינו רצה במנוחתנו", והוא כך: "...וישמחו בך ישראל אוהבי שמך". נוסח זה משותף לרוב המקורות הקדומים, במזרח ובמערב כאחד,³⁷¹ ואף כאן שמרו כנראה קהילות אשכנז את המנהג הקדום של בני איטליה: באמת נוסח סדר חיבור ברכות³⁷² הוא "וישמחו בך ישראל אוהבי [בהעתקה בטעות: אוהביך] שמך", ממש כמו אצלנו. אבל בסידורי איטליה המאוחרים יותר, כתב-ידים ודפוסים כאחד: "וישמחו בך כל ישראל מקדשי שמך". מנהגי אשכנז שונו כנראה על-פי הערה הבאה במנהגי ר' אייזיק טירנא בזה הלשון: "ורגילין לסיים וישמחו בך ישראל אוהבי [את] שמך" וכו' וכן ברוב סידורים. ותימה גדולה כי אינו מעין חתימה ולא מעין פתיחה וגם אין שייך שמחה, רק ברגלים, ומצאתי בפירוש [ברוב הדפוסים: בסידור] ישן וגם שמעתי מבקאים שיש לומר וינחו בו ישראל מקדשי שמך, וכו', והוא שפיר מעין חתימה ופתיחה, וכן נראה עיקר.³⁷³

מנהג המחזור בפיוטיו

כבר ציינו לעיל שבשעה שר' שמחה בא לכתוב את מחזורו כבר היו סדרי התפילה של קהילות אשכנז קבועים ומצויים ואף אחידים בקווים כלליים. אבל עדיין היו הבדלים מסוימים ביניהם בקצת פיוטים, וכן נשאר, בדולים זה מזה במידת-מה, עד לעת החדשה. באופן מהותי למדי נכדלו בזה קהילות מערב-אשכנז מן הקהילות שבמזרח; אבל גם בתחום כל אחד ממנהגות-המשנה הללו היו מנהגים ייחודיים לקהילות מסוימות, ואלה, בחלקם, נשתמרו גם הם במקומותיהם מאות בשנים. רוב שינויי המנהג הללו נתייחדו בדרך הטבע למעמדים הליטורגיים השוליים יותר, אבל גם בתכניות החגים הגדולים ניכרים לפעמים הבדלים קטנים, שמכוחם נפלות הקהילות אלו מאלו. פיוטים ייחודיים מסוג זה עולים לפנינו לעתים במפתיע ממחזורים אשכנזיים קדומים; הם גם צוינו לפעמים בהבלטה בספרות המנהגות האשכנזית המסופעת. גם מחזורנו אינו נקי מסימני-היכר טיפוסיים מסוג זה.

במערכת הפיוטים לארבע הפרשות הפותחת את המחזור יש לציון, למשל, את העדר האופנים. מערכות היוצר לארבע הפרשות הבאות במנהגי אשכנז עשויות שלושה קטעים: גוף יוצר, אופן וזולת. האופנים כאן קצרים מאוד, ואין בהם אלא ארבעה טורים.³⁷⁴ המערכות, על כל שלושת מרכיביהן, שימשו גם בסדר חיבור ברכות,³⁷⁵ אבל בסידורי איטליה המאוחרים יותר נשרו האופנים והזולות. היוצרות (כלומר, גופי היוצר) והזולות נוכחים כנראה בכל הסידורים האשכנזיים, כקדומים כמאוחרים, אבל האופנים חסרים בכמה מחזורים קדומים. במאה ה"ז נחשב העדר האופנים בפיוט ארבע הפרשות קו ייחודי למנהג וורמיישא, והוא מובלט בכל אחת מן הפרשות לחת הן על-ידי ר' ליווא הן על-ידי ר' יחפא שמש.³⁷⁶ בחטיבת הפיוטים המעטרת את תפילות פרשת החודש העתיק הסופר בגליון דף 27א את האופן "משרתי עומדים" לר' מאיר ש"ץ. אופן זה זה "אלהיכם" שבעמידת המוסף ("אלהיכם יוריה שמשו"; דף 232) ³⁷⁷ אינם לשבת החודש, כפי שכבר צוין לעיל, אלא לשבת וראש-חודש סתם, ונועדו להיאמר כאן רק במקרה שפרשת החודש חלה ברי"ח ניסן. האופן של ר' מאיר מועתק פעמים הרבה במחזורי אשכנז כתב-ידים, לעולם בין פיוטי שבת וראש-חודש, ובדרך-כלל יחד עם האופן "לך אלים אלפי אלפים" (ל. 810), המיוחס לר' בנימין בר רחל. במחזורי אשכנז המאוחרים גבר "לך אלים" על

377 עין על זה לעיל. המנהג לומר "אלהיכם" בשבת וראש-חודש נזכר כמה פעמים הן על-ידי ר' ליווא, הן על-ידי ר' יחפא והן במנהגות וורמיישא הנרפסים. אבל אין התחלת הפיוט מצוינה.

378 בעלי בתים.
379 דף 20 ע"א: "אופן של שבת ור"ח מתחיל לך אליי". גם במחזור של ר' יעקב אופנהיים מובא "לך אלים" כאופן של שבת וראש-חודש (דף 5 ע"ב).

380 וכן הוא גם בנוסח הארוך. דף 20 ע"א.

381 דף ח ע"ב: "יוצר אתי מלבנך כלה ואופן וזולת". אבל אצלנו אין אופן.

382 עין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 89. על פיוט זה עין גם: I. Davidson, *Machzor*, Yannai, New York 1919, p. xxxvii.

383 הכוונה לקטע יאבוא כחיל להתייבה, שהוא מעין "אזהרות" של הלכות פסח. במהדורות שלנו הוא בא אחרי הרדית "או רוב נסים הפלאת" ולפני הסילוק. כלומר מקומה מקביל למיקום "אדיר דר מתוחים" בקרובה של יוני ברוב כתב-ידים והמנהגים במערב אשכנז. בקדושתאות הקלאסיות ששימשו דוגמה לפיוט מרכזי אירופה אין "סדרים" הלכתיים מסוג זה.

371 כך הוא בנוסח המלא של סידור רס"ג (כ"ז אדלר 4056; עין סידור רס"ג, עמ' ק"ב, בשינוי-הנוסח) ובפנים של סדר רב עמרם נאון מהדורת גולדשמידט. עמ' סג (הגרסה שם: "וישמחו בך כל ישראל וכו'"). ובסידור הרמב"ם, מהדורת גולדשמידט, עמ' 205: "וינחו בם כל ישראל אוהבי שמך". מזה בוודאי בנוסח תימן. ובסידור פרס (לעיל, הערה 265), עמ' 122: "וינחו בם ישראל כי הם אוהבי שמך".

372 העתקת שכת, עמ' 122.

373 מהדורת שפיצר (לעיל, הערה 87), עמ' יט. אבל גם במחזור וורמיישא שבהעתקת ר' יעקב אופנהיים, דף 52 ע"ב: "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך".

374 על אופנים אלה ועל הקלמר מהם ומתבתנתם לתולדות היוצר עין: פליישר, היוצרות, עמ' 178 ואילך.

375 העתקת שכת, עמ' 163, 164, 169.

376 במנהגי ר' ליווא מובא העניין בדף קכב ע"ב ואילך. בנוסח הקצר של ר' יחפא שמש – עמ' 103, 106, 113. קטע זה פורסם גם על-ידי אי"מ הברמן, סיני, ספר הויכל (תשי"ח), עמ' תפג. תפס. האופנים חסרים כמובן גם בהעתקת מחזור וורמיישא של ר' יעקב אופנהיים, דפים 18 ע"ב, 22 ע"ב, 37 ע"ב, 42 ע"ב.

ראשון ו"אור ישע" ביום שני. כך מציינ במפורש ר' אברהם קלויזנר³⁹³ וכן הוא גם במהרי"ל³⁹⁴ מחזורנו אינו אפוא כמנהג מגנצא. על-פי שתי העדויות הנזכרות נהגו במגנצא לומר גם קרובה בשחרית של יום ראשון שלפסח³⁹⁵ אבל במחזורנו (וכך הוא בכל מחזורי אשכנז) אין קדושתא ליום ראשון של פסח. גם בזה שונה אפוא מחזורנו ממנהג מגנצא.

היוצרות המובאים במחזורנו לשבת תול-המועד ולשני ימים אחרונים של פסח ("אהובין אהבין", "יושע שושני פרח", "אתה הארתה") הם-הם היוצרות המשמשות ימים אלה ברוב כל מחזורי מערב-אשכנז³⁹⁶ אבל האופנים שנהגו בקהילות הללו, "ידועי שם" (335.) ו"מחוללת מהללת" (מ. 921). אינם אצלנו. שני הפיוטים מאוחרים, ואפשר שנכנסו לשימוש של הקהילות בתקופה מאוחרת יותר. גם במנהג וורמיישא המאוחר לא אמרו אופנים בימים אלה, ור' ליווא מציינ זאת במפורש בחיבורו (דף קמא ע"ב): "אנין [אומרים] אופן", וכן גם שם, דף קמג ע"ב. אבל כך היה המנהג גם במגנצא.³⁹⁷

ואולם בגופי היוצר, מנהגה של וורמיישא היה שונה ממנהג שאר קהילות: באחרון של פסח החליפו בוורמיישא את הפיוט "אתה הארתה" המיוחס לר' שמעון בר יצחק, ואמרו במקומו את היוצר "יושע אור ישראל איומת" לר' מאיר שי"ץ. בזכור, הפיוט הזה מועתק על דף נפרד שצורף למחזורנו בסמוך למועד כתיבתו. המנהג לומר פיוט זה הימים האחרונים של חג נתייחד כנראה לוורמיישא³⁹⁸. בשאר קהילות אשכנז הונהג לאומרו בשבת ראשונה שלאחר הפסח. העובדה שפנים המחזור הותאם בעניין זה למנהג וורמיישא בסמוך למועד כתיבתו אפשר שהיא מעידה שהדרך שימש בוורמיישא מוקדם מאוד.

נבוא עכשיו אל הקדושתאות. שלוש הקדושתאות המובאות במחזור לעיתורם של ימות הפסח, "אסירים אשר בכשר" ליום שני (דף 466), "אימת נוראותיך" ליום שביעי (480) ו"אותותיך אז ראינו" ליום אחרון (492), הן כמנהג רוב הקהילות במערב-אשכנז.³⁹⁹ כך היה גם מנהגה של וורמיישא במאה ה-17. בקדושתאות שני הימים האחרונים של חג נהגו קהילות מערב-אשכנז שלא לומר את הפיסקה "אל נא לעולם תעורץ", הבאה בכל הקדושתאות אחרי הפיוט החמישי. מנהג זה כבר רשום בבי"ה המבורג⁴⁰⁰, דף 39 ע"ב, בסוף הביאור לקטע החמישי של קרובת "אימת נוראותיך", והוא מובא בשם ר' אפרים מבואר בלשון זו:

כאן מקומו של אל נא לעולם תעורץ לאומרו, ויש אומרים אותו, אבל במחזוריים הישנים לא מצאתי כלל בקרובות שני ימים טובים האחרונים הללו של פסח. ושמעתי טעם לרבר שלפי שהסדר הזה "אולי הצדק ידועים", שיש לו לומר עכשיו, של פרשת [יושע]⁴⁰¹ מיוסד על טיבוע שטבעו מצריים בים סוף, ואמרין [בתחומם] בפרשת [אז ישר משה ובנין] [ישראל] ובפרק [קמא] דמגילה (י ע"ב) ולא קרב זה אל זה כל הלילה שלא הניחין הקדוש [למלאכי השרת לומר קדושתא באותו יום, אמרן] להם: מעשה [די טובעים בים ואתם אומרים שירה? לכן אין אומרים] אל נא לעולם תעורץ, שכולו שיר של קרשה.

לפני הסילוק הקצר של ימי "ובכן אין לפניך לילה" (אצלנו דף 338), אבל מנהג וורמיישא היה לומר את הפיוט בעמידת המוסף, אחרי "ישמחו במלכותך", אולי לפי שהוא מקומם הקבוע של "אותות" בשבועות. כך מצוינ בפירוש אצל ר' ליווא קירכהיים בחיבורו. (דף קלב ע"ב), ואצל ר' יוחא שמש בנוסח הארוך של חיבורו (דף 20 ע"ב), וכן הוא גם בסידורי וורמיישא הנרפסים. כך הוא גם במחזור שלנו.³⁸⁵ אבל ספק אם המנהג היה מיוחד לחלוטין לקהילת וורמיישא. גם מהרי"ל מציינ אותו כמנהג "יש מדינות".³⁸⁶

פיוטי המעריב לליל ראשון ושני של פסח הבאים במחזורנו הם כמנהג כל קהילות אשכנז המערבית, "ליל שימורים אותו אל חצה" האנונימי ללילה ראשון ו"ליל שימורים אור ישראל" לר' מאיר שי"ץ לליל שני.³⁸⁷ אבל המעריבים לשני הלילות האחרונים שלחג אינם מתאימים לשום מנהג אשכנזי שנרשם מעולם. לליל שביעי של פסח בא אצלנו הפיוט "אור לשביעי" לראב"ן, ואילו לליל שמיני – הפיוט "אורי וישעי על הים נגלה" לר' מנחם בר יעקב מוורמיישא. והנה הפיוט "אורי וישעי" מובא בכל מנהגות אשכנז כמעריב לליל שביעי, ואילו לליל שמיני מובא ברוב המקומות הפיוט "אמונת אומן" (א. 5636) לר' אלעזר מוורמיישא, בעל הרוקח.³⁸⁸ המעריב "אור לשביעי" המובא אצלנו לליל שביעי היה נהוג בקצת קהילות המערב לליל אחרון, והוא מובא במהרי"ל (דף יט ע"ב) ובמנהגות ר"ז יענט.³⁸⁹ מנהג וורמיישא המאוחר היה זהה למנהג שאר קהילות שכמעט-אשכנז, כלומר, אמרו "אורי וישעי" לליל שביעי ו"אמונת אומן" לליל אחרון. כך מובא על-ידי ר' ליווא במנהגותיו (דף קמא ע"ב): "ליל שביעי של פסח אומרים מעריב אורי וישעי יסד רבינו מנחם מגרמיישא בר' יעקב הזקן נכדו של ר' שמעון הדרשן זצ"ל". ושם, (דף קמג ע"א): "ליל שמיני אומרים מעריב אמונת אומן". מנהג מחזורנו סוטה אפוא בשני דברים: בהחלפת סדר שימושו של "אורי וישעי" ובאמירת "אור לשביעי" לליל אחרון במקום "אמונת אומן". אבל לעניין החלפת הסדר של "אורי וישעי" יש להזכיר את הכותרת המשונה הבאה במחזורנו בראש פיוט זה בדף 446. "אורי וישעי" מועתק שם אחרי "אור לשביעי", שבראשו (דף 445) כתוב "מעריב לליל שביעי של פסח (מר) אליעזר בר נתן", בשהכותרת שלפניו³⁹⁰ היא "מעריב לליל שיש של פסח (מרבי מנחם בר יעקב)". כותרת מחירה זו, שאי-אפשר להלמה בשום אופן כפשוטה, אפשר שבאה לציון טעות שטעה הסופר בסידור שני המעריבים, כלומר, היא באה לרמז ש"אורי וישעי" בא לפני "אור לשביעי" (אף-על-פי שהוא מועתק אחריו), ואס"כ הוא לליל שביעי, בעוד "אור לשביעי" הוא ללילה שלאחריו, כלומר, לליל שמיני. כמובא במהרי"ל ובמנהגות ר"ז יענט.³⁹¹ מכל-מקום, "אור לשביעי" אינו כמנהג המאוחר של וורמיישא ואף לא ברוב מנהגות אשכנז המערבית שנרשמו. אבל אין להפריז במשמעות הפרט הזה, שהרי בפיוטי המעריב היתה תנועה ערה מאוד בימיה הביניים וקהילות החליפו בזה את מנהגות עצמן לעתים קרובות למדי.³⁹²

היוצרות לשני הימים הראשונים של פסח הם כמנהג כל הקהילות באשכנז: "אור ישע מאושרים" לר' שלמה הבבלי ליום ראשון ו"אפיק רנן" לר' משולם בר קלונימוס ליום שני. אבל במגנצא נהג סדר הפוך, ואמרו "אפיק רנן" ביום

390 שני הכותרות דהויות במה שלפנינו.
391 אמנם יש לזכור שכטעות הזאת טעה הסופר גם ברף 477, ששם כתב "יוצר ליום ששי של פסח מר" שמעון בר יצחק זצ"ל. במקום ליום שביעי, וחשיבות חוקן שם בגליון (בראש המעריב, דף 446, לא חוקן כלום). לטעות שבראש היוצר אין בידי הסבר.
392 הניון המופלג במעריבים במנהגותיו של קהילות אשכנז בימיה הביניים בולט יפה מן המובא במחזור לסוכות שיצא לאור, בעריכת י' פרנקל, מעובדו של ר' גולדשמיט (ירושלים תשמ"א): כפי שמצוינ במבוא שם. עמ' 60, מנהג בקהילות אשכנז בארבעת הלילות חג לא פחות מעשרים מעריבים שונים!
393 עיין מנהגי ר' אברהם קלויזנר (לעיל, הערה 98). עמ' קטז: "במגנצא יוצר ליום ראשון אפיק רנן [...] וכיום שני אור ישע".
394 דף יט ע"ב: "[במגנצא] אומר יוצר אפיק רנן ביום ראשון".
395 קרובות שיר השירים. הכוונה כנראה לקדושתא "שיר השירים אמרה צפה": השווה: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 688; וכן Rilus (לעיל, הערה 3), עמ' 96. קדושתא זו היתה נהוגת ביום ב של פסח במנהג איטליה הקדום (כיום א אמרו "אסירים אשר בכשר", הנאמר במנהגות אשכנז ביום ב). הוא מובא במלואה בסדר חיבור ברכות, הערתקט שכטר, עמ' 224 ואילך ופורסמה בידי ע' פליישר, ספר הזכרון לחנוך לזון, ירושלים 1974, עמ' 484 ואילך. אבל אצל ר"א קלויזנר סדר היוצרות לשני הימים האחרונים הפוך.
396 לפי ר"א קלויזנר, עמ' קכ: "במגנצא אין אומרים אופן, לא בשביעי ולא בשמיני".
397 אבל לפי כ"י המזוינאן הברזי 659 נהגו כך גם בקולותיא. השווה גם צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 146 ("in Worms und in einigen französischen Orten").
398 במרחק אשכנז סדר הקרובות בשני הימים האחרונים הפוך.
399 לפי שהסדר מיוסד על פסוקי שירת הים, החל משמ' יד: (ליושע יי').

384 כאן הונו נהוגים לומר "אורי דר מתחיים" במגנצא, כפי שעולה מפורש מדבריו מחז"ל (ח ע"ב): "במגנצא אומר כל הקרובות [הקדושה] ליוצר [לשחרית] עד סוף יאן רוב נסים, ואז נסיים שי"ץ ויהי הלילה ואומר הציבור אורי דר מתחיים, ובסימן אומר שי"ץ ובן וכלן תעלה קדושה וכו' ואז הציבור אומר הסילוק ובכן אין לפניך לילה". השווה גם: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 89.
385 מופלא הוא שאין הרבר ברור במחזור וורמיישא שהעתיק ר' יעקב אופנהיים (אנ 32 ע"ב) מובא "אורי דר מתחיים" אחרי הסילוק של "אורי פסח רחמיים" וציון הקדושה, אבל בלא שום הערה כלל, כביכול בשביל שיואמר בתוך הברכה הרביעית של עמדת השחרית! אחרי הפיוט מסומן לאמירת "אורי רצה".
386 עיין שם, דף ח ע"ב: "יש מדינות נהגין לומר אורי דר מתחיים במוסף, כשסיים שי"ץ וכו' לצאתא מצרים".
387 על פיוט זה אמר ר' ליווא קירכהיים במנהגותיו (דף קלז ע"ב): "בלילה שני אומרים מעריב ליל שימורים אור ישראל, יסד רבינו מאיר שליח ציבור פה קרישא מגרמיישא. הסדר מובא כך גם במהרי"ל, יט ע"ב.
388 אבל בקצת קהילות אמרו במקום זה "יושע אומן אשכולות קדש" לר' וקתיאל ביר יוסף (ו. 238). על הפיוט הזה עיין: צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 177.
389 עיין מנהגות ר' זלמן יענט. בתוך מנהגות ר' אייזיק טירנא (לעיל, הערה 87), עמ' קצח. ר' זלמן יענט פעל בצפון-איטליה, בסרדו, אבל מוצאו היה מגלילת הריינס, והמנהגות שרשם הם מנהגות ארץ-מוצאו. הסדר מובא שם כך: "מעריב ליל שביעי של פסח אורי וישעי בכור [כך ציל] ימתי אבוא [L.]; מעריב ליל אחרון אורי לשביעי בלי בכור [כך ציל]. ויש מקומות שאומרים 'יושע' [=יושע אומן]; פיוט זה הוא כמנהג מרחא אשכנז] גם כן בלי בכור [כך ציל]."

הקטעים במחזורנו אינה מעידה כלום, כי הוא מחזור קדום: החטיבה הארמית באה, למשל, בשלימותה ובפאר גדול במחזור נירנברג, שנכתב ב-1331, כחמישים שנה אחרי מחזור וורמיש. אין ספק שהשימוש בפיזיות הארמיים נתמעט ונתבטל בקהילות אשכנז אחריו. אבל ראוי לומר שראשית התהליך הזה כבר מורגשת במחזורנו. כי יש אמנם כאן פיוטי פתיחה והרחבה בשפע יחסי, אבל כבר חסרים מזה מרכיבים חשובים: תרגומי ההפטרות למועדי הפסח, לבר משל יום שביעי, אינם מובאים כלל.⁴⁰¹ ומתרגומי ההפטרות ליום שביעי של פסח ושני ימי השבועות מובאים רק פסוקים ספורים. גם מתרגום הקריאה בתורה בשביעי של פסח ויום ראשון של שבועות חסרים קטעים. קטעיהם המפורטים של תרגומי ההפטרות, שכינצא בהם באים בשפע במחזור ויטרי הנרפס, חסרים אצלנו לחלוטין. מצב-ביניים, כמצב המיוצג במחזורנו, לא נמצא מתואר במקורות החיצוניים, אבל אין ספק שיש כינצא בו במחזורים כתובי יד. בכל אופן העדויות המאוחרות, הישירות והעקיפות, שכבר אינן יודעות לומר כמעט כלום על המציאות הליטורגית המשתקפת עדיין בעוצמה לא קטנה במחזורנו, אינן מעמידות את שלפנינו בסיומן של פליאה גדולה.

נבוא עכשיו אל פיוטי חג השבועות. המעריב לליל ראשון "יורד אביר יעקב" (ליוסף טוב עלם (דף 109א) משותף לכל מחזורי אשכנז, ואין בו חידוש. אבל המובא ללילה שני (144ב), "אלהים ביתה מושב יחידים", הוא יוצא דופן קצת, שכן בכל גלילות מערב-אשכנז נאמר בלילה שני המעריב "אל אלהים יי דיבר" לראב"ן. אמנם מהר"ל מציין את "אלהים ביתה" כמנהג "יש מקומות" בלילה שני של שבועות, אבל מנהג מקומות אלה לא נתמסר. ואולם בורמיש אומר בלילה שני של שבועות פיוט זה, והוא נרפס בסידור המיוחד של מנהג וורמיש. גם ר' ליווא מציין אמירתו בהבלטה (קנ ע"ב): "מעריב ליל שני אמרים מעריב 'אלהים ביתה מושב יחידים' מרבינו אברהם בהן בן רבינו יהודה הכהן שעשה ספר הדין, בר פלוגתיה של רבינו שמעון הגדול ממנצא בר יצחק וצ"ל".

תפילת "נשמת" ביום ראשון של שבועות מורחבת במחזורנו בפיוט "מי אדר הוד" (דף 110א). הקטע נועד להשתלב בתפילה בין "ועני ואביון מגוללו" ל"מי ידמה לך ומי ידמה לך", כפי שמעיר הסופר. המנהג לומר פיוט זה נחשב במאה ה' כמנהג מיוחד של קהילת וורמיש. הוא מובא בהבלטה על-ידי ר' ליווא (דף קמט ע"ב) בתיאור סדר תפילת הבוקר בראשון של חג, וכך לשונו: "מסדרין את הברכות כמו בשאר ימי [=ימים טובים] עיין ביט של סוכות, עד מי ידמה לך. אז מתחיל החזן בקול רם 'מי אדר הוד' [...] ואחר כך אמרים מי ידמה לך". בימי ר' ליווא כבר לא אמרו את הפיוט בשלימותו, אלא השמיטו את רוב חלקו הפנימי. כך, בהשמטת קטעי הפנים, נרפס הפיוט בשתי מהדורות סידור וורמיש.⁴⁰² המנהג מובא גם על-ידי ר' יחפא שמש (עמ' 29). אבל אין לחשוב שמעיקרא לא היה המנהג נהוג אלא בורמיש. בלבד. וכבר מבית-מדרשו של מהר"ם מרטנבורג⁴⁰³ נמסר בסתם ש"נהגו לומר ביום ראשון של שבועות בנשמת כל הי' מי אדר הוד", לפי שיש שם ימי התאור עוז, ואין עוז אלא תורה". ובספר מנהגות ר' אברהם קליזנר⁴⁰⁴ הוא מובא כמנהג מנצא בשבת בראשית, וכן גם במהר"ל (דף נו ע"ב). גם בורמיש אמרו את הפיוט מלבד בשבועות, בשבת בראשית.

היצירות המובאות במחזור שלנו לשני ימי השבועות, "אדון אמנני" ליום ראשון ו"אילת אהבים" ליום שני, הם היצירות הקבועים לשני ימים אלה בכל מנהגות אשכנז, בסדר זה.⁴⁰⁵ גם האופנים "זעתה בנים שירו למלך" ליום ראשון ו"אורחות ארצלים" ליום שני וגם הזולתות "אנבי שמעת" ליום ראשון ו"אנבי גדול בנעדים" ליום שני רגילים במנהגות מערב-אשכנז, והם

גם מהר"ל מציין בפשטות (דף כ ע"א): "ובשני ימים טובים האחרונים של פסח אנון [אנומים] אל נא לעולם תוערץ".⁴⁰⁶ אכן, הפיסקה חסרה גם במחזור שלנו בשתי הקדושתאות. אבל המנהג המאוחר של וורמיש גרס אמירת "אל נא לעולם" בשני הימים, והדבר מפורש בחיבורו של ר' ליווא קירכהיים, לגבי שביעי של פסח (דף קמב ע"א): "ח[ו]ן [אנומן] אל נא בניגון". וכן גם ליום שמיני של חג (קמג ע"ב): "ואומר אל נא בניגון".⁴⁰⁷ במחזור ציון המנהג המאוחר, בשני המקומות, בשולי הדפים; ב"אימת נוראותיך" (דף 282) רשום בגליון "אל נא", וב"אותותיך או ראינו" (294ב) הועתקה הפיסקה בגליון בשלימותה.

במקום זה גופו, בשתי הקדושתאות, נהגו בני אשכנז הקדומים לומר את הפורמולה הליטורגית השכיחה "יי מלך יי מלך יי מלך לעולם ועד" קודם שפתחו באמירת הרהיטים.⁴⁰⁸ גם מנהג זה רשום מפני ר' אפרים מבוטא בב"י האמבורג 152, דף 40 ע"ב: "מצאתי אני וליכ"ה⁴⁰⁹ במחזור[ים] ישנים אומ' כאן לפני הסילוק ה' מלך ה' מלך ה' ימלך לעולם ועד, ואז אומ' ובכן ולך תעלה קדושה כו', והדין עמהם". ואין ספק שהוא אותו המנהג עצמו, אף-על-פי שר' אפרים מציין לסילוק, כאן זהה מנהג וורמיש המאוחר למנהג הקדום: אמירת הפורמולה נזכרת בשתי הקדושתאות, קודם לסידרת הרהיטים, הן על-ידי ר' ליווא קירכהיים⁴⁰⁵ הן על-ידי ר' יחפא שמש.⁴⁰⁶ אבל במחזור שלנו לא צוין למנהג הזה בפנים. יש לזה הערה ביד מאוחרת בגליון הדפים בשני המקומות (דפים 282, 294).⁴⁰⁷

מקום נכבד במחזורנו תופסים הפיוטים הארמיים לפסח ולשבועות. המנהג לתרגם קריאות בתורה ובנביא, להקדים לתרגומים פיוטי פתיחה ולשלב בהם קטעי הרחבה בימות התרגום הנוכחים היה כללי בקהילות מרכז-אירופה הקדומות, ובתוך זה בורמיש גם קהילת וורמיש. העיר על כך פעילותו האינטנסיבית בתחום הזה של ר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ, שייטנה של וורמיש. אבל במרוצת הזמן הצטמצם המקום שהוקצב לפיוטים אלה בקהילות אשכנז עד שהם נעלמו לחלוטין ברוב האזורים.⁴⁰⁸ באשכנז לא נותר מזה אלא זכר מועט. הקהילות ביטלו את המנהג לתרגם את הקריאות מכול וכול, ומן הפיוטים שהקיפו והרחיבו את התרגומים בימיהם השאירו בשימוש רק את הרשות המפוארת של ר' מאיר ש"ץ "אקדמות מילין". את ההרחבה "ארכין יי שמיא לטיני" ואת הרשות למתרגם "יצבי פתגם" לר' יעקב בר מאיר (תם). ר' אברהם קליזנר⁴⁰⁹ עוד מכיר כאלטרנטיבה ל"יצבי פתגם" את הקטע "אתא דוגמא" (אצלנו דף 105ב), אך במנצא כבר לא אמרו בימיו "שום דיבר, אך אקדמות מלים", וכן מובא גם במהר"ל (דף כב ע"א). במנהג המאוחר של וורמיש ביטלו לומר גם "אקדמות", אף-על-פי שהוא לפיטין איש המקום, מפני מעשה שהיה, והוא מסופר על-ידי ר' ליווא במנהגותיו (דף קנ ע"א):

ואין אומרים אקדמות (פה גרמישא). כך קבלתי: למה אנון [אנומים] אקדמות, כי פעם אחת היתה פה ק"ק גרמיזא חזן אחד ואמר אקדמות בקול נעים ובכוונה גדולה ואחרי שסיים לקח אותו אלהים. על כן אין אומרים אותו.

הטעם לא נשא חן בעיני ר' ליווא, והוא מוסיף: "אבל זה הטעם אינו מספיק אצלי. אדארה, אחרי שאירע זה המעשה בחזן נמצא שזה התפילה היא תפילה מעולה מאוד, והיה לאומרה בכל שנה ושנה בכוונה, אלא דאי יש טעם אחר לזה שאין אומרים, והוא נשכח".⁴¹⁰ אין אצל ר' ליווא כל רמז לקריאת שום קטע ארמי נוסף, וכך הוא גם אצל ר' יחפא שמש. המנהג אינו נפקד כלל במחזור וורמיש של ר' יעקב אופנהיים. מכל-מקום, הופעת

401 וכן הוא גם במנהג ריא קליזנר, עמ' קכא.

402 גם ר' יחפא שמש מביא כך ליום שביעי של פסח (עמ' 22 בנוסח הקצר). אבל לשמיני של חג (עמ' 23) אין ציון לזה. מצב הפוך בא במחזור וורמיש של ר' יעקב אופנהיים: ביום השביעי אין "אל נא", אבל בשמיני יש!

403 פתיחת הרהיטים בשתי הקדושתאות היא כיוצא ביושע יי ביום ההוא.

404 כך מנחה את עצמו ר' אפרים מבוטא פעמים הרבה. הכינוי טרם פורש בצורה משבטת רצון; עיין: אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 39 ואילך; הברמן, ידענות המכון, ז, עמ' 218; הכיל, תולדות הפיוט והשירה, ב, עמ' 192.

405 דף קמב ע"א: "ואמר ה' מלך ה' מלך ה' ימלך לעולם ועד. ואמר ובכן ויושע ה' בימים ההוא", וכן הוא, באותו נוסח ממש, בדף קמג ע"ב. ליום אחרון של חג.

406 בנוסח הקצר, עמ' 22 23: הנוסח הארוך, דפים 22 ע"ב 23 ע"א. וכן הוא גם במחזור וורמיש שהעתיק ר' אופנהיים, דף 86 ע"א ואילך.

407 אבל בקרוב יום אחרון של פסח (298א) מובאת הפורמולה בתובה בגליון, פעם נוספת, לפני הסילוק, והוא ממש ככתוב בדברי ר' אפרים מבוטא. כתיבת ההערה הזאת נראית קודמה יותר משל שתי ההערות האחרות, ואולי היא של היר שרשמה את נוסח "אל נא לעולם" בגליון דף 294. מכל-מקום, אין הערה כזאת לפני הסילוק של שביעי של פסח.

408 רק באיטליה נשאר המנהג לתרגם את ההפטרות בכל מועדי הפסח והשבועות, עד לעת החדשה. התרגומים עדם מובאים משלם במחזור רומא של שד"ל, ליוונו תרגונו. אבל גם באיטליה נתבטלה אמירת קטעי ההרחבה והרשימות.

409

במהדורות דיסין (לעיל, הערה 98), עמ' קכד. גם במנהגים שבסוף דפוסי מנהג וורמיש נזכר העניין בסתם: ר' אנון [אנומים] אקדמות". כזכור, אין אצלנו אלא רשויות לתרגומים הללו. וקשה לומר שהתרגומים עצמם נאמרו מספר אחר, שהרי תרגומי ההפטרות של שביעי של פסח ושל שני ימי השבועות מובאים במחזור, ולו בצורה מקוצרת.

410

ליד השורה "כמוך ביום וועד מתן עוז", ששם נהגו להפסיק בורמיש את קריאת הפיוט במנהג המאוחר, רשום במחזורנו, ביד מאוחרת: "עון [כאן]". מכאן היו עוברים ל"מי שופר בגלומים חבושים", אלא שחלקו העליון של הדף נזרק כאן. דאי סומן גם מקום הדילוג בגליון.

411

עיין מנהגים וכו' מהר"ם ביד ברוך מרטנבורג. מהדורת ר' אלפנצין, נדפדוק תש"ח, עמ' 30. מהדורי מעיר שם שהמנהג נזכר גם ברוקח, אבל לא מצאתי שם.

412

מהדורות דיסין (לעיל, הערה 98), עמ' סא.

413

אבל במנהגות ריא קליזנר, עמ' קכד, נרשם סדר הפוך מזה למנצא.

"בליל זה סר" אצלנו, אולי אין לייחס לזה משמעות, כי אפשר שלא חשב על תשעה באב שחל להיות במצאי שבת. בפסקת הנחמה שמסיימת את הסדר ("תרחם ציון כאשר אמרת") מציין ר' ליווא שמנהג וורמיישא היה לומר "ותשוב לירושלים ברחמים", בלא להוסיף "רבים", אבל בפנים המהזכר כתוב "ברחמים רבים" (דף 157א), ובסוף סדר יום ט"ב (184א): "ותשוב לירושלים רבים רחמים" (!). השמטת התואר בא אולי בהשפעת לשון הכתוב בזכריה א: טז המובא אחרי "ככתוב".⁴²⁴ מכל מקום, ככל הפרטים הללו סוטה מחזורנו ממה שנמסר לנו על מנהג קהילת וורמיישא המאוחר.

אבל סדר הקינות ביום תשעה באב הוא כדיוק לפי הנמסר לנו מפי ר' ליווא (דף קנו ע"ב) ור' יחפא (עמ' 36) על מנהג וורמיישא. בוורמיישא היה מקובל להתחיל את סדר הקינות בקריאת ט"ו קינות קיליריות מפי החזן. רשימת קינות אלו נמסרת בשני המקורות הנזכרים, והיא חופפת לגמרי את הבא במחזורנו מדף 160א עד 170ב. ברוב קהילות אשכנז אמרו כאן בהעלם אחד י"ז קינות קיליריות ובסדר שונה.⁴²⁵ אחרי קינות אלו היה סדרה של וורמיישא, כפי שנמסר על ידי ר' ליווא (דף קנו ע"א), כך: "ואחר כך מתחיל החשוב שבקהל ואומר קינה ואח"כ אומרים הקהל קינות מי שירצה [...] וכשסיים הקהל הקינות אז מתחיל המופלא שבקהל ציונים, ואח"כ אומרים הקהל ציונים מי שירצה, אבל מכל מקום החשובים והזקנים קדם, ואחר כל הציונים אומרים אלי ציון תעריה, ואח"כ מתחיל החזן ואומר 'הילילו ה' ליום' עד (עד) משמר מעויה, ואז אומרים הקהל עד אנא [!] מספד בציון, ואח"כ אומר גם החזן. ואומר החזן כדאמתול [אז בחטאינו] עד מאור נגהיך. [קהל] [אומר] תרחם ציון בקול [רם] ואח"כ אומר ג"כ החזן. וחזן וקהל אומרים ככתוב [על] [קד] [גליאן] וכו' בנחת, ואומרים קצת פסוקי דנחמה כדי לפסוק בנחמה". במחזור שלנו בא הקטע "הילילו ה'" מיד בסוף ט"ו הקינות הקיליריות. והסופר ר' שמחה הלך בזה לשיטתו, והוא להביא במחזור את חלקו של החזן בלבד: מה ט"ו הקינות הראשונות נאמרות מפי החזן, אף קינה זו כך. את כל השאר העתיק אחריו כח תוספת, כדי שהחזן יוכל לעקוב אחרי קריאת היחידים מן הציבור ואף לקרוא איוו קינה בתוך שאר הקוראים. את קטעי הסיום של הסדר, שהיו זהים למובא על ידינו ליל תשעה באב, לא העתיק שנית בשלימות, ורק רמז להם בהעתקת נוספת של הסדר "תרחם ציון כאשר אמרת".

מוכן שחטיבת הקינות שהיתה לפני האחרונים בוורמיישא היתה עשירה יותר מוז שבאה במחזור. נתרבו כאן הציונים ונוספה הקינה השקולה "אלי ציון תעריה" שאינה אצלנו. במחזורנו לא הוקצב מדור מיוחד לציונים, ופיוטו של ר' יהודה הלוי "ציון הלא תשאל", שהוא דגם-האב לציונים, מובא כאן כקינה רגילה (דף 179ב). עיצובה הסופי של מערכת הקינות נתרשבת בתקופה מאוחרת ממועד כתיבת המחזור שלנו.

ח. מחזור וורמיישא ומנהג וורמיישא

השאלה שכבר נשאלה פעמים הרבה במחקר בדבר הזיקה בין המחזור שלפנינו לבין מנהגו של וורמיישא אינה בכדי שתיפתר סופית גם לאחר שעיינו בפרטי תכנון של הקובץ ובפרטי המנהגים שעולים ממנו. כפי שראינו לעיל, בהרכבה פרטים, משמעותיים מאוד לכאורה, מייצג המחזור את מה שמובא לפנינו בספרי האחרונים כמנהג וורמיישא, אך בלא מעט פרטים אחרים, משמעותיים אף הם, הוא נמצא סוטה מזה. הדבר המפריע כאן להכרעה חד-משמעית הוא העדר יכולתנו לקבוע מקורם ומאורח בהתפתחות המנהגים המקומיים של קהילות אשכנז הקדומות. החומר הקדום שהגיע

נוכרים במנהגות מהרי"ל (דף כב ע"א). אבל מנהגם של בני וורמיישא, על-כל-פנים מנהגם המאוחר, היה להחליף את גוף היוצר ואת האופן של יום שני, ולומר במקום את היוצר "אדיר ונאה" ואת האופן "כבודו אות". כך מובא במפורש אצל ר' ליווא (דף קן ע"ב): "ואומרים יוצר 'אדיר ונאה' עד 'מנחת יהודה וירושלים קדוש', המאיר לארץ (ואם הוא שבת אומרים הכל יודוך ו[חזן] מ[תחיל] שבח נותנים לו) אופן 'כבודו אות' בניגון 'לך אלם', והחיות, ו[חזן] מ[תחיל] פני כל חיה". וכן הוא גם אצל ר' יחפא שמש, עמ' 29. וכן הוא מועתק במחזור וורמיישא של ר' יעקב אופנהיים, וכן הוא בשני דפוסי סידור וורמיישא וברשימות המנהגים שבסופם. כנוכר, הפיוטים החלופיים "אדיר ונאה" ו"כבודו אות" הועתקו על גליונות קלף נפרדים ביד מאוחרת, וצורפו למחזור שלנו; דפים אלה נמצאים כעת בסוף הכרך. דף 221 ואילך. אין ספק שהדבר נעשה כדי להתאים את תוכן המחזור למקובל בוורמיישא. אין דיועונו לנו קהילות אחרות ששני הפיוטים הנ"ל נאמרו בהן בשבועות.⁴²⁶ אבל אין אנו יודעים אם היה כך מנהגו של וורמיישא מימים ימימה או שחל בזה איזה שינוי בשלב מסוים בתולדות המנהג. בכל אופן צירופם של הדפים המכילים את שני הפיוטים החלופיים הנוכרים מעיד על נוכחותו של המחזור שלנו בוורמיישא בשעת מעשה. ואם ההערכה בדבר קדמות הדפים הללו נכונה, צריך לומר שמחזורנו כבר שימש בוורמיישא במאה הטי".

ביום טוב שני של שבועות לא נהגו בוורמיישא לומר זולת, ולפיכך גם אמרו "אמת ויציב" בנוסח המקובל ("של חול"); הפרט מצוין בהבלטה על-ידי ר' ליווא, דף קן ע"ב: "אמת ויציב של חול; א[נן] א[ומרים] זולת", וכן על-ידי ר' יחפא (עמ' 29). באמת אין זולת בדפים המצורפים למחזור.⁴²⁷ הקדושתאות "אורח חיים מוסר תוכחת" (אצלנו ליום ראשון; דף 114א) ו"ארץ מטה ורעשה" (ליום שני; דף 132ב) ידועות שחיהן במנהגות אשכנז. אבל סדר אמירתן כפי שמובא במחזורנו אינו פשוט. בעיקר שונה הסדר שלנו ממה שיריע לנו על מנהגו של מגנצא: לפי הנמסר לנו בספר המנהגות של ר' אברהם קלויזנר (עמ' קכד) ומהרי"ל (דף כב ע"א), אמרו במגנצא בשני הימים "ארץ מטה ורעשה", אבל ביום הראשון החליפו בקדושתאות הזאת את הסדר "יה' קני ראשית דרכו" בקטע "או טרם נוסדו ארץ ושמם" שניטל מן הקריבה "ארקא הרעיש איוס" לר' יוחנן הכהן.⁴²⁸ במנהגות אשכנז המזרחית אמרו את שתי הקדושתאות בסדר הפוך, "ארץ מטה" ביום ראשון ו"אורח חיים" ביום שני, אולי על-פי ר' אייזיק טירנא (עמ' עב) שהורה לעשות כן. אבל מכתלי דבריו ניכר שבמקומות הרבה נהגו מנהג הפוך.⁴²⁹ בכל אופן, מה שלפנינו מופקע שוב מחזקת מנהג מגנצא. אבל מנהגו של וורמיישא היה כמובא במחזורנו.⁴³⁰

סדר ליל תשעה באב, שהיה מכוון להיאמר אחרי קריאת מגילת איכה, מורכב במחזורנו משלושה פיוטים: (א) על אלה אני בוכיה... תסתר לאלם תרשימים; (ב) בליל זה יבכין; (ג) אז בחטאינו חרב מקדש. בשולי "בליל זה" מועתקת ביד מאוחרת המחזרת "בליל זה סר" שהוסיף על פיוט זה בעל הרוקח בשביל לילי תשעה באב שחלו במצאי-שבת. סדר זה הוא המובא גם במנהגות מהרי"ל (דף לד ע"ב), אלא שלפניו צוינה אמירתה של הפאראפראזה המחזרת של איכה ה, "זכור יי מה היה לנו אוי" (ז. 99).⁴³¹ בוורמיישא של ר' ליווא ור' יחפא התחיל הסדר גם כן ב"זכור יי מה היה לנו אוי" (שאינו אצלנו), והמשיך כמצוי לפנינו, אבל בהשמטת "בליל זה יבכין". רק בתשעה באב שחל להיות אחר השבת אמרו את המחזרת "בליל זה סר" לבדה.⁴³² אין לדעת מה טעם השמיט בוורמיישא את "בליל זה יבכין", ואם כך היה מנהגו של הקהילה מעיקרא. במנהגות מהרי"ל נמסר שכך היה מנהג פראנקפורט.⁴³³ אבל מן העובדה שר' אלעזר בעל הרוקח (איש וורמיישא) הוסיף מחזרות משלו על "בליל זה יבכין", כלומר את "בליל זה סר", אפשר ללמוד שבמקומו ובזמנו אמרו את "בליל זה יבכין", ונמצא כך היה מנהגו הקדום של וורמיישא. ומה שהסופר לא הביא את הפסקה

422 מנהגות ר' ליווא, דף קנו ע"ב; מנהגות ר' יחפא שמש, נוסח קצר, עמ' 35; נוסח ארוך, דף 28 ע"א.

423 דף לד ע"ב: "בפרנקפורט א[נן] א[ומרים] רק על אלה, ואז בחטאינו, אפילו במצאי שבת" (כלומר: אין אומרים "בליל זה סר"; קטע זה חסר, כנראה, גם במחזור שלנו. וירושלים בגליון).

424 יפה אמר יי שבת לירושלים ברחמים: אבל דף 157א נשתבש המעניין גם בפסוק והעתיק "שבת לירושלים ברחמים רבים": עד העתיק שם בחמשן הפסוק יקי ינעה! במקום יקו ינעה. במחזורי איטליה נוסח סיום הפיוט הוא "תאמר לירושלים שבת אליה ברחמים". אבל לפי הנוסח שלנו, השמטת התיבה "רבים" פוגמת בקצב המרובע של הסדר.

425 השוואה מהרי"ל, דף לב ע"ב.

416 בקהילות אשכנז האחרות אמרו פיוטים אלה, כנוכר לעיל, בשבת שלאחר שבועות.

417 אבל בפנים המחזור יש זולת, ולפיכך יש לפניו "אמת ויציב" של יום טוב. כלומר בנוסח ארץ-ישראל. מקורו.

418 עין כע: ב' וסנשטון, פיוט יוחנן הכהן בירכי יהושע, עכחד לשם קבלת תואר ורקוס, ירושלים תשמ"ד, עמ' צג, ובהערות שם.

419 בכתב, במחזור יירגובי מובאים הפיוטים כמו אצלנו: "אורח חיים" תחילה ו"ארץ מטה" אחר-כך. וכן מובא גם במנהג ר"ז יענט, בתוך מנהג ר"א מטיטא (לעיל, הערה 87, עמ' קט).

420 כך הוא במנהג ר' ליווא קירכהיים, דפים קמט ע"ב וקנ ע"ב.

421 גולדשמידט, קינות, עמ' כד.

שמה הסופר לא כתב בקובץ את מנהג עצמו, אלא עבר על-פי הנחיות שניתנו לו על-פי מנהג אחר, שהיה אולי מנהגה של וורמיישא. ההנחיות הללו אפשר שלא היו מלאות, והוא טעה בהן, בין על-פי מנהג מקומו ובין על-פי הבנה בלתי-נכונה במה שנדרש ממנו לעשות. בעניין זה נראית לי משמעותית החלפת היוצר "אתה הארתה" ליום אחרון של פסח ממה שנקבע לימים בכל קהילות אשכנז המערבי – ל"יושע אור ישראל" שנקבע במנהג המיוחד של וורמיישא. כאמור לעיל, הפנים במחזורנו מביא את הפיוט הרגיל, אבל מוקדם מאוד הוא הוחלף בפיוט הייחודי של וורמיישא בגליונות קלף בודדים שצורפו למחזור. החלפה זו, אם אכן היא קדומה כערות הפאליאוגרפים, מעידה על כניסה קדומה מאוד של המחזור לתת-השטח שיפוטה של וורמיישא, ואולי על כך שהוא נכתב מלכתחילה לפי מנהג קהילה זו, אלא שמעתיקו טעה בפינה הזאת והלך בה לפי מנהג מקומו שלו.

אמת, עדיין עלינו לתמוה על שאר הבדלים שבין נוסח המחזור לבין מנהג וורמיישא שלא "הוקנו" אלא מאוחר מאוד, דבר המעיד לכאורה על המחזור שהתאים למנהג מקומו ימים רבים, או שלא היה בשימוש פעיל אולי מאות בשנים. ואולם לעניין זה יש לזכור שחונים קדומים לא על נקלה שלחו ידם במחזורים הכתובים שלפניהם כדי לתקן את נוסחם או את מנהגם לפי רצונם, והעדיפו ל"חקן" את הנצרך בעל-פה, בלא לסמן כלום בכתב. פסקה מרגשת שמשדלת לעשות כך באה במנהגות מהרי"ל (דף מה ע"א).

ראוי לזכור שאין אנו יודעים אימתי נעשה מחזורנו ל"מחזור הקהל" בורמיישא; ייתכן שכמה דורות היה נתון בבעלות של יחידים ונמסר לקהל במאה ה-17 בלבד. מכל-מקום, אין צורך לחשוב שמה שמכונה בפיוט "מנהג וורמיישא" בתגורת נוסח הראשון של המחזור היה נוסח מיוחד ויוצא דופן של קהילה זו. בדברינו לעיל הבלטנו פעמים הרבה את העובדה שגם פרטי מנהג נוסח שנראו ייחודיים ממבט ראשון במחזורנו משותפים היו בימי הביניים הקדומים לקהל וורמיישא ולשאר קהילות גדולות מגלילות הריינוס. סדן של כל הקהילות הללו אחד היה כנראה כימים ההם, להוציא אולי נקודות ספורות, וחלקם של חכמי וורמיישא בקביעת אחריותו של סדן זה מכריע היה בלא שום ספק.

בכל אופן, מה שעומד לפנינו במחזורנו הוא ראי נאמן, גם אם לא מדויק לגמרי, למנהג המרכזי של קהילות מערב-אשכנז בשלהי המאה ה-17. מבחינה זאת הוא יכול לשמש אבן פינה להערכת נוסחי וסדרי ומנהגות התפילה העולים משאר מחזורי אשכנז הקדומים.

לידנו בנושא זה מועט, ועל-פיהרוב אין בו עדיין רימוח מפורש להבדלי מנהגים שבין קהילות. אם לא במקרים מעטים ושוליים. לבד מזאת גם אין בידינו שום אפשרות לדעת מה היתה כוונתם של ראשונים ואחרונים בקבעם שמנהג מסוים הוא מנהג קהילה זו או אחרת: האם היתה הכוונה בהכרח לומר שהמנהג היה נהוג בקהילה ההיא בלבד ולא בשום מקום אחר? או שמא היתה הכוונה לומר שהמנהג נתמסד לראשונה במקום פלוני ומשם נתפשט אל בנותיו, אם מעט ואם הרבה?

גם במנהגי וורמיישא המאוחרים הנרשמים לפנינו החל מן המאה ה-17 אין אנו יודעים איזה מהם הוא מנהג קדום ואיזה מנהג מאוחר, איזה מהם נתייחד לקהילת וורמיישא מלכתחילה ואיזה מהם נעשה מיוחד לוורמיישא אחרי שהיה תחילה משותף לה ולקהילות אחרות. שאלה נוספת היא אם, ובאיזו מידה, השפיע מחזורנו על מיסודו של מנהג וורמיישא, ואם כן, באיזו מידה משמעותיות נקודות התואם העולות מן ההשוואה בין הקובץ ובין המנהג המתועד. כל השאלות הללו, שאין לנו עליהן תשובה מספקת, מונעות אותנו מלקבוע מסמרים במנהג המקורי והאמיתי של המחזור.

יש לזכור, כמובן, שקהילות וורמיישא היתה קהילה גדולה ומפוארת, אשר העלתה מתוכה חכמים ופוסקים רבים, ובהם גם אחדים מן המעצבים הגדולים של מנהגי התפילה באשכנז. קשה להעלות על הדעת שמנהגי וורמיישא אכן עוצבו במיוחד לצורך בני הקהילה בלבד, ולא נתקבלו גם על קהילות אחרות. קרובה אל השכל ההנחה ההפוכה, כלומר, שבימי-קדם היו מנהגי רוב הקהילות הגדולות של אשכנז קרובים הרבה זה אל זה, והם נקבעו על-פי הפסיקות האוטוריטטיביות של חכמי וורמיישא ומגנצא ושאר קהילות הריינוס הגדולות. הבדלים בעניינים אלה, תחילה מן הסתם בקביעת הפיוטים ולימים אולי בסדר התפילה ובפינה זו או אחרת של נוסחיהם, אפשר שנתהוו מכוון של התפתחויות מאוחרות יותר, בתוקף פסיקות שונות של חכמים מקומיים או אירעיים מקומיים שונים. מנהגה של וורמיישא שהוא לבדו זכה לרישום מפורט ומלא אפשר שנתהווה במנהג מיוחד לא בתוקף היותו מיוחד מלכתחילה, אלא בתוקף שמירתו הקפדנית יותר, אם-כי בוראי לא המחולטת, על המנהגות הקדומים של קהילות הריינוס.

בין כך ובין כך ניתן לומר שמנהג מחזורנו קרוב מאוד אל המנהג שנתמסד לימים כמנהג קהל וורמיישא ושהבדלים ביניהם מעטים ופחות נחשבים מן הרמינויות. אחריות מן הנקודות שבהן טעה מנהג המחזור ממנהג הקהל קשורות בוראי בהתפתחותו המאוחרת של מנהג וורמיישא. נקודות אחרות אפשר שזן קשורות בעובדה, שנמצאה מוכחת לעיל בכמה מקומות, שר

מפתח המיוסטים במחזור וורמיישא

(המספרים מרומזים לדפי המחזור)

אובין ביום מבך (אלעזר בירבי קיליר)	157A
אמרה בני איש (הגיל)	55A
אדא ער חוג שמים (הגיל)	161A
אבון רבשמיא וברין (מאיר בר יצחק שיץ)	104B
אבי כל חנה (אלעזר בירבי קיליר)	29B
אבל אעור קינים אגר (מנחם בר מכיר)	171B
אדון אמני (שמעון בר יצחק)	111A
אדון מקדם תקנו ראש (אלעזר בירבי קיליר)	30A
אדיר דר מתוחים	39B
אדיר ונאה בקודש (מאיר בר יצחק שיץ)	221A
אדיר חלד עד לא טבעים (משה בר קלונימוס)	81B
אדר גיאות לבשתה (הגיל)	84A
אהבך אוהבך אותם חנון (אלעזר בירבי קיליר)	66B
אהבך נפש להוך (שלמה הבבלי)	52A
אהבך אהבך מישרים (שמעון בר יצחק)	70B
אלהים ביתה מושב יחידים (אברהם בן יהודה הכהן)	144B
אדך כי עניתני (משולם בר קלונימוס)	65A
אוי לי על שבירי יעקב בן יצחק הלוי)	174B
אויבים נחלקו לכיתות (שמעון בר יצחק)	96A
אום אשר כך רבוקה (אלעזר בירבי קיליר)	21A
אומן בשמעו כי תשא את ראש (הגיל)	5A
אומן ומינקת בן מתעסקים (שמעון בר יצחק)	120B
אומץ גבורותיך הפלאת (אלעזר בירבי קיליר)	67B
אומץ גבורותיך מי ימלא (משה בר קלונימוס)	86A
אומרת אני מעשי למלך (בנימין בר רוח)	36A
אני פטרי רחמים (יני)	37A
אור יום דינק (מאיר בר יצחק שיץ)	44B
אור ישע מאושרים (שלמה הבבלי)	48B
אור לשביעי גש צר להלחמה (אלעזר בר נתן)	45B
אורח חיים מוסר תוכחת (שמעון בר יצחק)	114A
אורח עולם שנייתה (משה בר קלונימוס)	85B
אורחות ארלים	131A
אורי יושעי על הים נגלה (מנחם בר יעקב)	46A
אות זה החודש (אלעזר בירבי קיליר)	26B
אותו מבחלת (הגיל)	18A
אותות ומופתים ונסים (שמעון בר יצחק)	97A
אותותיך או ראינו בעין (הגיל)	92A
או בהלך ירמיהו (אלעזר בירבי קיליר)	173A
או בחטאנו חרב מקדש	156B
או בכתב אשורית (אלעזר בירבי קיליר)	133A
או במלאות ספק (הגיל)	173B
אטום שפחין מתפלצים (הגיל)	139B
או מאז ומות (הגיל)	33B
או על כל חיתו יער (הגיל)	67A
או ראית וספרת (הגיל)	5B
או רוב נסים הפלאת בלילה (יני)	38A
או שש מאות ושלש עשרה	143A
או תשע מכות (יני)	37B
אזהרת ראשית לעמך נתת	142B
אזון להורך בחיבור אמונים (אלעזר בירבי קיליר)	138B
אזכיר סלה זכרון מעשים (הגיל)	11A
אזכרה שנות עולמים (מאיר בר יצחק שיץ)	42B
אזניי שמעו מופתי ענייך (שמעון בר יצחק)	92B
אור עז ועת קנאה (משה בר קלונימוס)	83B

תפילה ופיוט

אשוריי שמרת עקב צדקתך (שמעון בר יצחק) 392	אורח בט חוץ (אלעזר בירבי קליר) 17
אש תוקד בקרבי 176	אי כה אומר בורח (הגיל) 168
אשכול איורי תאות כל נפש (אלעזר בירבי קליר) 37	אי פתרוס בעוברך (שמעון בר יצחק) 79; 91
אשר כל פועלו תמים (הגיל) 137	איבר ושיבר וכלם (הגיל) 95
אשר כל חוסי בך (הגיל) 22	אידם ונורא מי לא ייראך (משה בר קלונימוס) 81
אשת כסילות הומייה (שמעון בר יצחק) 121	איזיל משה וקם על ימא 104
את שם אדיר באדירים (אלעזר בירבי קליר) 138	איך תנחמוני הבל (אלעזר בירבי קליר) 171
אתא ודוגמא (שמאל בר אברהם מערטורש) 101	איכה אלי קוננו מזאלי (הגיל) 166
אתה אהבת עמך (אלעזר בירבי קליר) 3	איכה אצת באפך (הגיל) 160
אתה אמרת חטיב אטיב עמך (הגיל) 169	איכה אשפתו פתוח כקבר (הגיל) 163
אתה הארת יומם ולילה 89	איכה ישבה בדר (אפריס מכונא) 176
אתה הנחלת תורה לעמך 125	איכה ישבה חבצלת חשרון (אלעזר בירבי קליר) 162
אתה מלא רחמים (אלעזר בירבי קליר) 10	איכה תפארתו מראשי השליכו (הגיל) 161
אתו מצות וחוקים (הגיל) 137	אילו פומי נמי (מאיר בר יצחק שיץ) 103
אתו מלבנון כלה (בנימן בר רחל) 34	אילי הצדק ידועים (שמעון בר יצחק) 93
אתיית עת דורים (אלעזר בירבי קליר) 28	אילת אהבים מתנת סיני 130
	אימת נוראותיך (משה בר קלונימוס) 80
	אימרה סנונה וצופה (אלעזר בירבי קליר) 24
	אין לשווח ערעם נפלאותיך (הגיל) 25
	איוסב רשותא מן כולכון 102; 108
	אית חזותא חרומא (שמעון בר אלעזר) 104
	איתגבר בחיליה ארונה 153
	אל מתנשא לכל לראש (אלעזר בירבי קליר) 1
	אל נא לעולם תעורץ 13; 130; 38 (נרמז); 133; 162
	אל עושה נפלאות (אלעזר בירבי קליר) 27
	אל תתערב במנאפים (הגיל) 139
	אלה אוכרה את אשר נעשה (הגיל) 5
	אלה העדות והחוקים (הגיל) 140
	אלה ובאלה הראיתנו (שמעון בר יצחק) 73
	אלהא עלם מלקדמין (מאיר בר יצחק שיץ) 105
	אלהיכם יורח שמשו (יהודה) 32
	אלהים אל דמי לך (אלעזר בירבי קליר) 13
	אלהים הויל משחקים (הגיל) 133
	אלוה על כל אלהים (משה בר קלונימוס) 84
	אלוף מסובל בהודו (שמעון בר יצחק) 119
	אלופי אדומים ומואבים (שמעון בר יצחק) 97
	אלים ביום מתוסן (אלעזר בירבי קליר) 57
	אלימו בען (יצחק בר שמואל) 102
	אללי כי כאו (מנחם בר יעקב) 183
	אם לא אמריך הנעמיים (שמעון בר יצחק) 115
	אם תאכלנה נשים פרים (אלעזר בירבי קליר) 165
	אמגן נומי לא תשתבע 151
	אמל ורכך (אלעזר בירבי קליר) 19
	אמר יצחק לאברהם אביו 153
	אמר לאלהים אדירים (שמעון בר יצחק) 93
	אמרי כוז ומען בחשים (הגיל) 121
	אמרתי אחכמה (אלעזר בירבי קליר) 23
	אמרתי שנו מני (קלונימוס בר יהודה) 172
	אמתי שמו המפורש בשבעים (שמעון בר יצחק) 120
	אנא אתקנית עלמא בחבונה 149
	אנכי כשם אל שדי (אלעזר בירבי קליר) 133
	אנכי גדול כנעודים 131
	אנכי שמעת ונתאיימו (שמעון בר יצחק) 113
	אסירים אשר בכישר (אלעזר בירבי קליר) 66
	אספרה אל חוק (הגיל) 18
	אפיק רנן ושירים (משולם בר קלונימוס) 62
	אץ קוצץ בן קוצץ (אלעזר בירבי קליר) 12
	אצבעותי שפלו (ברוך ממגנצא) 180
	אצולים מפרך טונים (משה בר קלונימוס) 83
	אצולת אומן בצירוף זקוקה (אלעזר בירבי קליר) 22
	אצורה ומופרשה (הגיל) 23
	אצילי מרעים גבד שער (הגיל) 12
	אצילי עם עולי גולה (הגיל) 24
	אקדמות מילין ושריות שותא (מאיר בר יצחק שיץ) 146
	ארבעה נקראו נחלה (שמעון בר יצחק) 97
	ארבין ה' שמאי לסיני 148
	ארעא ורקיעא ודבהן 152
	ארעא רקא שמאי זמור 148
	ארץ מכל ארצות (משה בר קלונימוס) 85
	ארץ מטה ורעשה (אלעזר בירבי קליר) 132
	ארץ עשיתי ואדם בראתי (שמעון בר יצחק) 119
	ארשה ארוש רחשון (אלעזר בירבי קליר) 54
	אשא דעי למרחוק (אברהם בן יהודה הכהן) 145
ברעתו אביעה חידות (הגיל) 54	
בד יבמין תסמכינו (יניי) 37	
בליל זה יבכין 156	
בליל זה סר נגדי (אלעזר מורמישא) 156	
בלשון אור הזכרת (אלעזר בירבי קליר) 12	
בעשר מכות פתרוסים הפרכת (הגיל) 68	
ברח דודי אל מקום לשכתך (משולם בר קלונימוס) 66	
ברח דודי אל שאן נה (שמעון בר יצחק) 74	
ברח דודי עד שתחפץ (שלמה הבבלי) 53	
גורלי תמוך לגונני (אלעזר בירבי קליר) 132	
גן נעול איזה (משולם בר קלונימוס) 64	
דוד שליט בכל מפעל (שמעון בר יצחק) 73	
דורש זה הודש בחדשו (אלעזר בירבי קליר) 29	
ד' קני ראשית דרכו (הגיל) 133	
(הדום אשר מוגר) ראח: הדום מיגר	
הדום מיגר נזור ערש (הגיל) 29	
הוא נקרא ראש וראשון (הגיל) 30	
החודש הזה לכם לשמור (הגיל) 29	
הטה אלהי אנך (הגיל) 170	
הילללו זה ליום (יניי) 170	
הללו יה כי הוא היה ויהיה (שמעון בר יצחק) 114	
ואהיה שכונה בחבין (שמעון בר יצחק) 111	
ואת ניו חטאתי השמימה 174	
ואתאנו ואתקנו (יהודה הכהן בן משה) 181	
ובכן אין לפניך לילה (יניי) 38	
וארב אומי יתומת הגן (אלעזר בירבי קליר) 15	
וישע אור ישראל (מאיר בר יצחק שיץ) 219	
וישע ששני פרח 77	
יקם עדות ביעקב (שמעון בר יצחק) 115	
יחד אביר יעקב (יוסף טוב עלם) 109	
וכל העם רואים את הנראה (שמעון בר יצחק) 122	
ועתה בנים שירו למלך (הגיל) 112	
זאת הקשת מאור בעיניהם (אלעזר בירבי קליר) 24	
זכור איש אשר הגויע (הגיל) 13	
זכור את אשר עשה (הגיל) 9	
זכור את אשר עשה צר בפנינו (הגיל) 168	
חכם לבב ואמיץ כוח (משה בר קלונימוס) 82	
חנניה מישאל ועזריה 149	
חטדי ה' אכזר (שמעון בר יצחק) 98	
חרשו יושבי חרושת (משה בר קלונימוס) 81	
טל תן לרצות ארצך (אלעזר בירבי קליר) 59	
יום אכפי הכבדתי (יהודה הלוי) 179	
יוסף תקף יצריה 154	
ימח שמו חבדו (אלעזר בירבי קליר) 13	
יציב פתגם לאת דגם (יעקב בן מאיר) 108	
יקש לץ לחרף (אלעזר בירבי קליר) 12	
ישמע לארם כשמע מצרים (יניי) 37	

עזרא פליישר

צאינה וראינה שור בעטרה (שמעון בר יצחק) 72א	כאשר נגליה לאבותינו (שמעון בר יצחק) 116ב
ציון הלא תשאלני (יהודה הלוי) 179ב	כבדו אות (מאיר בר יצחק שיץ) 223ב
	כעל גמולות בעל ישרם (שמעון בר יצחק) 93ב
קדוש הופיע מפארן (אלעזר בירבי קיליר) 133א	לא כמעשה ידיהם (הניל) 96ב
קחת עליית עקי (הניל) 29א	לאחרונה יסעו (אלעזר בירבי קיליר) 11ב
קם על רבו קמיו (משה בר קלוימוס) 81ב	להשיב ים לאיתנו (משה בר קלוימוס) 84ב
קמי קהלך קיצעת בחולך (אלעזר בירבי קיליר) 66ב	לו חכתה נפשי (הניל) 83ב
קפאון חוק אלתה דיקר (הניל) 23א	לובש צדקה בשריין (שמעון בר יצחק) 95א
קצובה היא זאת לשועים (הניל) 4א	לובשו פני תהומות (הניל) 96א
	לטהר טמאים (אלעזר בירבי קיליר) 24א
ראשו כחם פו (שלמה הבבלי) 51א	לי עוד תגטן (הניל) 28ב
ראשון אמצת לפרח שושנים (אלעזר בירבי קיליר) 32א	ליל שמורים אור ישראל (מאיר בר יצחק שיץ) 43א
ראשון הוא לכם (הניל) 30א	ליל שמורים אותו אל חצה 41א
ראשי על כל ראש נשאת (הניל) 4א	לישע עמך בחצי ליל יצאת (יניי) 37ב
רבות עשית וחישבת (הניל) 29ב	לך ה' הצדקה (אלעזר בירבי קיליר) 169ב
	לך עוד נקשיבה (הניל) 29א
שבויה מרום לוקחה בחיים (שמעון בר יצחק) 116א	למי או ולמי אבוי (אפרים מבהנא) 182א
שבו והודאה מעלה (הניל) 95א	למען למוג לבביהם (משה בר קלוימוס) 85א
שבתי יה דוגמא לפדיום (הניל) 93א	למען ספר בכל גיא שמך (הניל) 84א
שבת סורו מני (אלעזר בירבי קיליר) 160א	
שואה ומשואה (יניי) 37ב	מה איילו פלאי נסוך (אלעזר בירבי קיליר) 66ב
שומרון קול תתן (שלמה אבן גבירול) 177ב	מה מותיל רשע בעליו (משה בר קלוימוס) 82א
שונאין הם ילבושו ברשת (אלעזר בירבי קיליר) 12א	מומחים ולא מתים (הניל) 84א
שיתתה עולם בבנייך (שמעון בר יצחק) 95ב	מותתה גובהי מרומים (הניל) 83א
שבורה לא מיין (שלמה בר יצחק גירונדי?) 175ב	מחוללת תנין בגערה (שמעון בר יצחק) 95א
שכן רעך ביהו ואהלי (שמעון בר יצחק) 122א	מחנה צר וכל שאנו (משה בר קלוימוס) 83א
שליט חסין ונורא (הניל) 96ב	מחשבותיך לרחמנו (אלעזר בירבי קיליר) 66ב
שלימים בחנותם נגד ההרה (הניל) 115א	מי ארר יהודי 110א
שם יקרא ככתיבתו (הניל) 97ב	מי יוכל לשער כל הפקודים (אלעזר בירבי קיליר) 4ב
שם יקרא ככתיבתו (הניל) 97ב	מי ים סוף הרצפו (שמעון בר יצחק) 96ב
שעשוע יום יום מראש אמנה (שמעון בר יצחק) 116ב	מי יתן ראשי מים (קלוימוס בר יהודה) 178א
	מישרן שדרך ונבד ננו (מאיר בר יצחק שיץ) 150ב
תהום אל תהום קרא (משה בר קלוימוס) 83ב	מישרם כל מעגלי טובו (שמעון בר יצחק) 114א
תהום וזקן ליבשת (שמעון בר יצחק) 96ב	מכלל יופי על משפטו (משה בר קלוימוס) 81ב
תורה וקול זמרה (משה בר קלוימוס) 83א	מלובה ונבירה שלו (שמעון בר יצחק) 97ב
תוכחה אהוב ומוסר יראים (שמעון בר יצחק) 121א	מלכות עד לא קדם קרומה (משה בר קלוימוס) 85ב
תור וסור מאנשי דמים (אלעזר בירבי קיליר) 138ב	ממרה חוקה גור (אלעזר בירבי קיליר) 23א
תזכור להעלות נשואי רחם (הניל) 4ב	מן ההר למעוץ (הניל) 132ב
תחבולות עש (משה בר קלוימוס) 80ב	מעלליה בקהל עם (משה בר קלוימוס) 81א
תחמודות בחים ואהלים (אלעזר בירבי קיליר) 139ב	מעתיק פלסוסים (אלעזר בירבי קיליר) 4א
תחת אילת עופר (הניל) 56ב	מפה ופה ערימות (משה בר קלוימוס) 84א
תחתית ארץ כדונג נמקים (שמעון בר יצחק) 119ב	מקול מפולת שאון פורכים (הניל) 85ב
תימן יושביו נפוגים (משה בר קלוימוס) 85א	מקומה יגלה (אלעזר בירבי קיליר) 23ב
תימן באון פיר (אלעזר בירבי קיליר) 4ב	מרימותן נדוד עמים (שמעון בר יצחק) 97א
תכלית כל פתל רום ותחתונים (הניל) 138א	מרימי עול עגלה להלאות (אלעזר בירבי קיליר) 28ב
תלמיד לומד ומלמדו (שמעון בר יצחק) 96א	משברים נתחטאו גלים (שמעון בר יצחק) 95ב
תמיר מאז כל ערת קדושים (אלעזר בירבי קיליר) 4ב	מתי אבוא אראה (מנחם בר יעקב) 47א
תמימים בעדם בסין (הניל) 11ב	מתים בכל בית (יניי) 37א
תמימים כרשו ארץ (הניל) 17ב	
תמך במעגלותיו אשוריי (שמעון בר יצחק) 95א	עבדו שלח והוציא עמו (משה בר קלוימוס) 80ב
תמכו כבוד נחלי תעודה (הניל) 114ב	עז אנה בכיה בציון 156ב
תסתר לאלם תרשישים (אלעזר בירבי קיליר) 155ב	עז אשא ראש (אלעזר בירבי קיליר) 5א
תעור צוררים וצוללים (הניל) 137ב	עולם ומלואו שלך (הניל) 23א
תעלולי צר ורוע מעלליו (משה בר קלוימוס) 84א	על הרי בשמים טוב דמה לך רודי (שלמה הבבלי) 53א
תעתועים המה ומוסר הבלים (שמעון בר יצחק) 120א	על חורבן בית המקדש 155ב
תרגלת עמוסים ממזרים בצאתם (הניל) 92ב	ערב רב אשר העלה (אלעזר בירבי קיליר) 67א
תרחק מחבורת גנבים (אלעזר בירבי קיליר) 139א	
תשלום כל מעש (שמעון בר יצחק) 120ב	צאינה וראינה מלך (משולם בר קלוימוס) 63ב
תתן קול עז אל אלים (אלעזר בירבי קיליר) 137א	צאינה וראינה משכיל שיר (שלמה הבבלי) 50א
תתעב מתי גנבים (שמעון בר יצחק) 121ב	